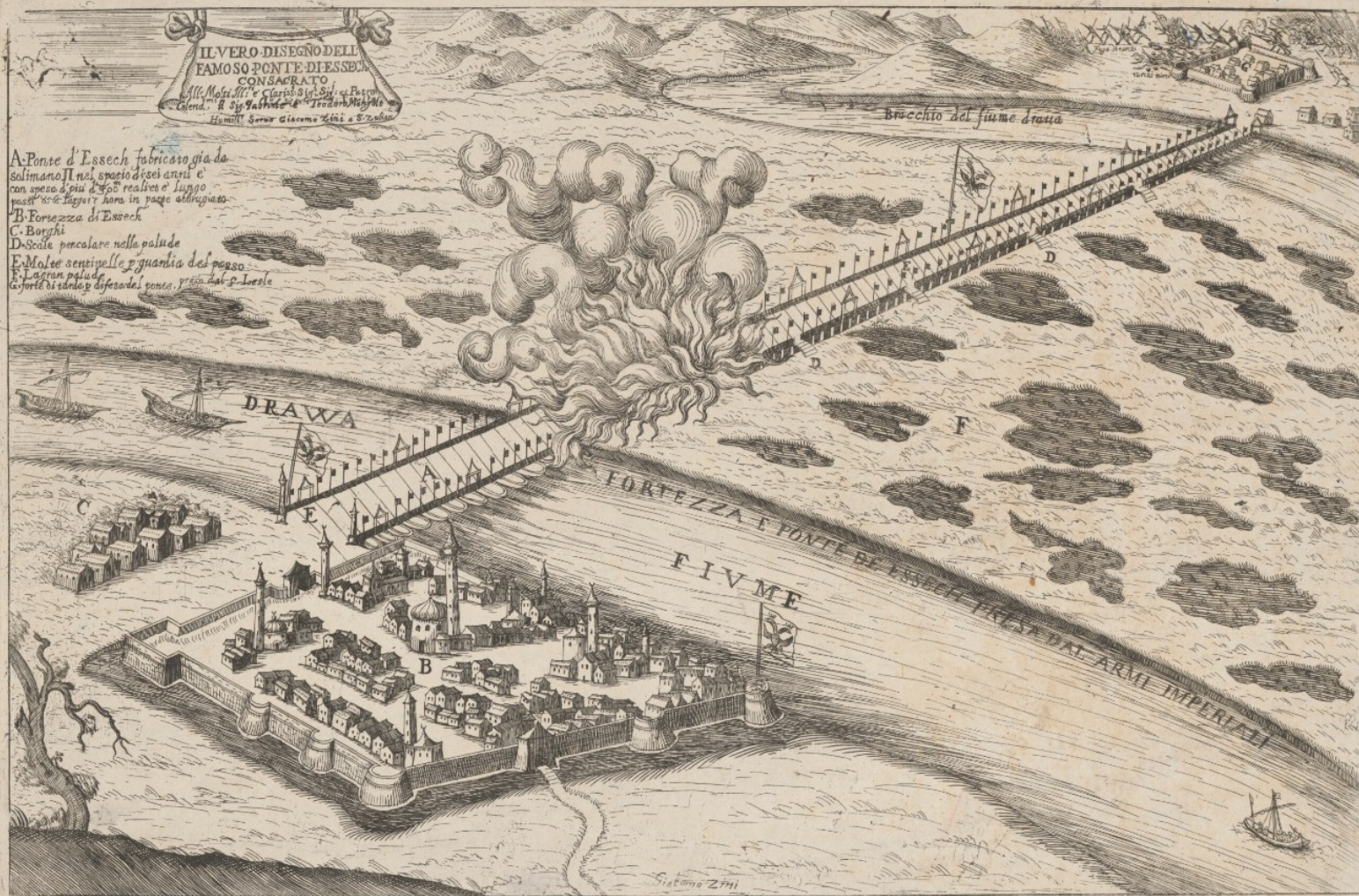

POVIJEST SLAVONIJE U SEDAM POŽARA

STANKO ANDRIĆ

SADRŽAJ

PRISTUP	5
1. Prolegomena za Slavoniju	6
2. Povijest Slavonije u svjetlu vatre	10
I. AVARI ILI PRETPOVIJEST	13
1. Sirmijsko-srijemske varijacije	14
2. Historia ecclesiastica I	19
3. Historia ecclesiastica II	22
4. Dolazak	24
5. Kagan i car	26
6. Opsada i predaja	28
7. Uhode i tambure	30
8. Požar	32
Appendix, marginalije.	33
II. TATARI ILI KNJIGA POSTANKA	35
1. Franci	36
2. Bugari	38
3. „Za kraljeva krvi Arpadove“	41
4. Feudalno društvo	43
5. Koljenovići i kunovnjaci	45

6. Studia mongolica	49
7. Psoglavci	52
8. Listine i egzegeze	55
9. Ponovo u Srijemu	58
Appendix, marginalije.	61
 III. TURCI NA GRANICAMA ILI ZLATNO DOBA	 62
1. Sumrak, s polumjesecom	63
2. Flashback	66
3. Korodi	68
4. Gorjanski i horvati	70
5. Urota	72
6. Ilok i iločki	74
7. Bunari i sveci	76
8. Posmrtna pustolovina	78
9. Antemurale christianitatis	81
10. Mač i pero	83
11. „Pohvala Panonije“	86
12. Traktat o kamenu i o drvu	90
13. Ružica-grad	93
Appendix, marginalije.	98
 IV. SLAVONIJA POD OSMANLIJAMA	 100

1. „Intimni protivnik“	101
2. Što možemo saznati iz zemljovida	104
3. Osječki most	106
4. Prethodni mostovi	109
5. Još o topovima palim u vodu	112
6. Daljnji pokušaji osporavanja	114
7. Put po Slavoniji	116
8. Zlo jest neznanje	119
9. Historia ecclesiastica	122
10. Raskolnici i krivovjerci	127
11. Druga strana spora	131
12. Kako stoji stvar s vlasima	135
13. U gradovima	138
14. Postoji li slavonska otomanska književnost?	141
15. Kako je osječki most naposljetku izgorio	145
16. Sclavonia turcica vastatur	149
Marginalije	153
Bilješke	155
 O autoru	 160
Impresum	162

PRISTUP

---

1. PROLEGOMENA ZA SLAVONIJU

Ako postoje *prolegomena za Slavoniju*, moralo bi postojati i nešto što se zove Slavonija. Pomalo je pitanje esejističkih *belles manières*, na početku knjige, dovesti u pitanje njen predmet. Doista, što je Slavonija?

Počnimo od zemljopisa. Reklo bi se da, s tri strane svijeta, granice nisu sporne. S juga, s istoka i sa sjevera, Slavoniju postojano omeđuju tri značajne rijeke. „Međurječje“ (ili *interamnij*) odavno je ustaljen pojam u slavonskim istraživanjima. Slavonija kao mala *mesopotamía*, uz napomenu da njen Eufkrat i Tigris (Sava i Drava) ne utječu u more, nego u treću rijeku, Dunav.

Ostaju nevolje sa zapadnom granicom. Zemljopisno, to bi moglo biti već Slavonsko gorje, to neobično kolo gora uglavljeno u međurječje. Nema sumnje da ono unosi diskontinuitet u jedinstveni identitet međurječja. To gorje, i osobito kotlinu koju ono zatvara, nastava svijet dobrano različit od onoga u pravoj ravnici. S onu pak, zapadnu, stranu gorja, već smo pomalo u nekoj drugoj cjelini, u nekoj brežuljkastoj ravnici koja već misli svojom glavom i koju slabije razumijevamo. Bit će u povijesti trenutaka kad će se to učiniti dostatnim da razgraniči države i narode. Kad je Konstantin Porfirogenet u svom *Upravljanju carstvom* spomenuo gorje koje dijeli Hrvate i Mađare, zacijelo nije zlorado slutio da time pokreće tananu vjekovnu muku istraživača nacionalnih povjesnica. Neki moderni povjesničari, mađarski kao i hrvatski, u tom tajanstvenom Konstantinovu gorju složno prepoznaju ono Slavonsko ili „međurječno“. Po njihovu mnijenju, mađarska plemena, budući stočarska, svojedobno su se zadovoljila ispašom donjoslavonskih županija. Kasnije će se ipak pokazati da to gorje ne dostaje da razgraniči države, nego upravo pokrajine. Zemljopis je zapadnu granicu Slavonije naznačio isuviše kolebljivo: morat će je stoga povući, ili povlačiti, povijest.

Dopustit ću si na koncu da navedem jedan dragocjeno sažet ulomak iz „Geografskog uvoda“ Bösendorferovih *Crtica iz slavonske povijesti*:

„Na prostoru od kojih tisuću i osam stotina km² izmjenjuje se humlje sa plosnom ravni. I neznatni kaki uspon tla pričinja nam se u toj nedoglednoj ravni kao znatnija uzvisina. Nema tu većih i izrazitijih kontura, koje bi omeđale tu depresiju. Jedino sa zapadne strane mogle bi se te konture odrediti, jer se s ove strane prama depresiji spuštaju pristranci požeških gora u dva traka: sjeverni

trak polazi od Krndije (431 m) na istok i prelazi kod Đakova skoro nevidom u ravnicu; južni trak polazi od Dilj-gore (459 m) u dugom valu, pa se kod Dragotina i Topolja strmo ruši u ravnicu. Oba ova traka rastavlja korito potoka Breznica. U toj dolini ima i nekoliko sumpornih vrela. Južnu konturu slavonske depresije čini zavojita Sava sa svojim mrtvim rukavima i barama, a sjevernu ušće Drave ili bolje rijeka Vuka sa svojim močvarama.“

Nadalje, povijesno. To je zapravo put kojim se probijala svijest o nacionalnom trijalizmu, o Trojednici. Starija je od nje očevidnost nacionalnoga dualizma. To je onaj „geografski dualizam“ o kojemu govore naši medijevisti. Nada Klaić otprilike ovako definira taj temeljni napor hrvatskih „narodnih vladara“: „nadvladati geografski dualizam, tj. planinski lanac Dinarida = pripojiti Slavoniju Hrvatskoj“.

Bila je to ona velika stara Slavonija, koju je J. Bösendorfer ovako omeđio: „Sredovječna Slavonija išla je na jug preko Save i Kupe sve do razvodnih gora, a odavle na istok sve do utoka Save u Dunav; sa sjevera dijelila ju Drava i Dunav od Ugarske, dok je na zapadu imala uglavnom današnje granice Hrvatske.“

Dakako da je srednjovjekovna *Slavonija* još nerijetko i generički nazivak. U papinskim dokumentima, u zemlje (*partes*) *Slavonije* ubrajaju se ne samo Hrvatska, Dalmacija i Istra, nego i Bosna, Srbija i Raša.

Što se zapadne granice tiče, možda je definitivno povučena za turske okupacije: tijekom XVI. i XVII. stoljeća. Tada je „jednosmjerno propusna“ hrvatsko-turska granica presjekla međurječje, idući od Siska na Savi preko Čazme i Rače do Drave poviše Virovitice. Velika srednjovjekovna Slavonija svela se tako na svoj ugrabljeni dio, na svoje istočno krilo. Slavonija kojoj će obrise dati Osmanlije nešto je štoviše uža i od prostora što ga medijevisti imaju na umu kad govore o Donjoj Slavoniji: ona više ne obuhvaća čitavu Križevačku županiju. Turska su stoljeća uopće „rodno mjesto“ Slavonije. To je nesumnjivo koliko i paradoksalno. Fizionomiju Slavoniji kakvu poznajemo dali su barok i, konačno, devetnaesto stoljeće; ali temeljne kvalitativne promjene odigrale su se pod Osmanlijama. Etničke, jezične (kajkavsku ekavicu, čini se, potisnula je tada štokavska ikavica prošarana turcizmima), da ne govorimo o socio-kulturnim promjenama kakve na svoj način popisuje, primjerice, Relkovićev *Satir*.

Napokon, filološki. Slavonija, odnosno *Sclavonia*, samo je latinska „petrifikacija“ onoga iskonskog Slověne. Bliži su mu stari autoetnonimi koji se rabe još u XIX. stoljeću: *Slovínje* i

Slovinci. Od generičkog etnonima do toponima za pokrajinu: tako i jezik svjedoči o sažimanju koje je čudnovata sudbina *Slavonije*.

* * *

„Prolegomena“ ima uputiti na stanovitu preliminarost knjige. Sa svoja tri poglavlja[*], ona ostaje u pred-povijesti. Prava povijest Slavonije ima otpočeti ondje gdje se ova zaustavlja. Drugim riječima, do stanovite točke tu bi povijest mogao svatko dovesti; nakon te prijelomne točke, od pisca će se tražiti sudbinski uvjet, dosluh s predmetom knjige, participacija u predmetu: slavonstvo. Samo će Slavonac znati napisati tu drugu knjigu. Ovu je mogao svatko sastaviti.

„Prolegomena“ su učen izraz čiju naprasnost, nadam se, donekle umanjuje pokroviteljstvo tradicije. Poznata su, tako, Kollerova „Prolegomena“ za *Povijest pečujске biskupije* (*Historia episcopatus Quinqueecclesiarum* I, II; Požun, 1782.- 1812.), koju slavonski istraživači često navode. I uopće, učene grčke riječi (kao posuđenice u latinskome) nisu nikakva rijetkost u „hrvatsko-ugarskoj“ historiografiji, osobito od renesanse naovamo. Tako na primjer *epitome* ili izvod ili sažetak: usp. *Epitome* oca Samuela Timona ili pak *Epitome rerum Hungaricarum* Ivana Sambuka. Zatim, *kronikon* ili, u množini, *kronika*: vidi *Chronicon Hungarorum* Ivana Thuroczyja, XV. st. Ili *horografija*, napose *povijesna horografija*, što će reći „zemljopis“, i to u točnijem smislu nego poznija „geografija“: usp. *Chorographia historica* Josipa Firmana, XVII. st.

Knjiga o Slavoniji par excellence, u povijesnoj domeni, ostaju po mome sudu *Crtice iz slavonske povijesti* (1910.) Josipa Bösendorfera. Kruna na njenu slavonstvu jest ona kronična boljka slavonskih učenjaka: manjak smisla za vanjštinu i mjeru, hegelijanska neosviještenost. *Crtice* su tako, da posudimo humanistički izraz, *hylè*, što će reći šuma, kao i *gradivo*. Jedna je od nakana ove knjige okušati se u kroćenju ili pitomljenju Bösendorferova djela, pa i još nekih slavonskih „šuma“. Na trenutak sam se ponadao da će nepozvanost i neukost, koje teško da mi je pošlo za rukom zabašuriti, biti oprostivije smjestim li ih (onako kako je sâm Bösendorfer priznao prethodničke zasluge, u disciplini znanoj kao „povijesni zemljopis“, nezaobilaznome Mađaru D. Csánkiju) u sjenku tako ozbiljna i poštovanja vrijedna djela.

Napokon, iako bi možda trebalo čitaocu prepustiti da to otkrije ili nasluti, kroz tri je poglavlja[**] postojeće knjige provučena *crvena nit* koja bi ih trebala objediniti, sažeti, kao

uzajamne metafore. Buduća će knjiga možda preuzeti tu nit i tako s prvom uspostaviti skladnu cjelinu. Složit će se tada u deblji svezak, kojemu ćemo moći nadjenuti razigran naslov: *Povijest Slavonije u sedam požara*. To je, eto, prvotna zamisao što nas je privoljela na listanje debelih i prašnjavih knjiga, što nas je povela kao misao-vodilja, kao misao-ključ i misao-preslica s pomoću koje ćemo ispredati dugačku nit iz zamršenoga kaosa što ga te strašne knjige postuliraju. Slučaj je najprije združio dva-tri *ognjena događaja*, dva-tri požara koji, između nebrojenih požara povijesti, zaslužiše milost metafore: tako u požaru Sirmiuma 583. godine dogorijeva antički svijet, u ognju Sulejmanova osječkog mosta sažiže se 1664. njegovo Carstvo, a u požaru bršadinskoga „Drvenog Beča“ rastače se Crno-žuta monarhija, posljednja drevna carevina čiji korijeni sežu u zagušljivu utrobu srednjega vijeka... Slučaj ili napadna očevidnost združili su, kažem, te prve požare. Tada sam pomislio da bi ih još nekoliko trebalo *potražiti*, kako bi se broj zaokružio. *Fiant septem*: neka ih bude sedam.

BILJEŠKE

[*] Ovome elektroničkom izdanju pridodano je i četvrto poglavlje *Slavonija pod Osmanlijama* koje opsegom gotovo nadrasta prva tri izvorna poglavlja. Poglavlje *Slavonija pod Osmanlijama* prvotno je objavljeno u časopisu Forum br. 31/7-9 (1992), str. 146-190. (op. ur. T. D.)

[**] Isto.

2. POVIJEST SLAVONIJE U SVJETLU VATRE

Požari su, zapravo, metafore. Oni utjelovljuju jednu prikazivačku strategiju, „ognjena povijest“ zapravo je ono što znamo kao „događajnu povijest“. Nasuprot „ognjenoj povijesti“ stajala bi „vodena povijest“, kao povijest trajanja ili „nova povijest“. Dok se prva bavi pripovijedanjem (tj. sintagmatskom izgradnjom) povijesti, druga bi porekla vrijeme i, u okrilju nepokretne povijesti, stala pribirati primjere za svoje paradigme. Odabir strategije rješavao bi sve. „Vodena“ bi nas povijest možda povelja tajnovitim putovima neke povijesti zdenaca. Pokazala bi da je povijest zdenaca Slavonije zapravo njena „tajna povijest“, njena istinska povijest. Iza šarenih slikarija, kad ih razgrnemo, otkrili bismo žuborenje iskonskih voda: povijest bi nam se objavila kao *hidraulički mehanizam*, kao njegov jednolični kružni štropot. Pridolazili bi najneočekivaniji razlozi u prilog „vodene“ povijesti. Evo jednog primjera. Naše je stoljeće učinilo veliku uslugu čovječanstvu prionuvši da sastavi cjelovit inventar svemira po načelu dvojčanih opreka: u tome se imovniku nađoše, sučeljeni upravo kao zemlja i nebo, voda i vatra, ništa manje nego provincija i metropola. Elaboraciju teze dugujemo nadasve francuskim knjigoznancima. Pariz se u njih sučeljuje s pokrajinom kao uransko načelo s ktonskim, kao mjesto akcije, ambicije i slave s mjestom spokoja, mirovanja i poezije. To je nacrt koji upravo poziva na nasljedovanje.

Nasuprot, odabir „ognjenoga“ registra kao da bi nas stavio u podjednako nepomirljivi univerzalizam vatre. Kao i Grk, ne bismo umjeli vidjeti svijet do kao oganj. Vatra, odjednom, prodire odasvud. U vlažnoj srednjovjekovnoj ravnici, na obalama nekoliko velikih rijeka i njihovih brojnih pritoka, ili u močvarama i močvarnim šumama čudnovatih imena, boraveći dobar dio godine u blatu, u glibu, očekujući neumitne periodične poplave i strahujući od njihova pretjerana divljanja, od arhetipskog potopa, u takvu okružju i za taj svijet vatra je morala zadobiti odgovarajući značaj. Istodobno, vatra je neprestana tjeskoba toga „drvenog svijeta“, kako je Jacques Le Goff za jednu priliku sažeo srednjovjekovlje. Drvo: ta građa civilizacije koju vatra neprekidno vreba, dok je naposljetku i ne proguta, bilo da napokon prevari budnost čovjeka koji bdije nad granicom povučenom između drveta i ognja, bilo da čovjek sam preda iskorišteno, trulo, drvo pripitomljenom ognju. Vatra je strašno oružje, pouzdano brzo sredstvo u opsadama, pored polaganog, izgladivanja; izvanredan način posredne borbe, spaljivanjem sela ili usjeva; zastrašujuće postavljena nasuprot hrani, koja je pred njom bespomoćna; sastavni dio najgorih mučenja koja je izumila duga tradicija pravosudne torture... Sve to, ali u isto vrijeme ona je povezana i sa svim ugodnostima

civilizacije, njihov bitan uvjet. I tako, pravi, poželjni odnos prema vatri postiže se na stanovitoj udaljenosti od nje, ni prevelikoj ni premaloj. Od te tri koncentrične kružnice oko njena plamena, prva znači grozan, nepodnošljiv doticaj (doslovna identifikacija), treća samo malo manje strašnu lišenost: jedino držeći se u granicama druge, središnje, uz porabu dosjetljivih pomagala, mogu se iz vatre izvući željene dobrobiti.

Ono što nastambu čini ljudskim domom jest spremište za vatru: ognjište, otvoreno ili zatvoreno. To mjesto gdje se vatra čuva stvarni je stožer čitave kuće, os oko koje se vrte svi stanari, osobito najmlađi i najstariji, koje srednji naraštaj muževno pušta naprijed. Vatra grije i pripravlja hranu, njeni plamsaji zanose u neku iskonsku nesvjesticu, njenim se pucketanjem oglašavaju neka bića poganske predaje s kojima i kršćanin uspijeva sačuvati prisnost. Nadohvatna, vatra je u isti mah silno tajnovita.

Nastamba bez mogućnosti zagrijavanja samo je privremeno boravište, u njoj se ne može prezimiti, ona boluje od bitne praznine. I nasuprot, usred najbjednije kolibe od blata i šiblja, u kakvoj jazbini u tlu, pod korama stabala, ili čak nasred otvorene ravnice, kamo srednjovjekovnog čovjeka bacaju vojne obveze ili, obrnuto, nedaće od tuđega mača, kao i prirodne nevolje, u posvemašnjoj nestašici, čovjek koji može zapaliti svoju vatru kao da pronalazi sredstvo drevne kohezije, kao da okuplja raspršenu zajednicu koja će čak naći da vatra, dim i miris zagrijanoga drveta, zbog svojih snažnih asocijacija, posjeduju neko suznačenje jestivoga.

* * *

Ali Slavonija nije samo šuma. Ona je, s brižnom učestalošću koja nam otkriva na djelu jednu časnu „neumjerenost“, također i vinograd. Ovaj valjani redak znamenitoga slavonskog šumara povezuje to dvoje: „Koncem rujna kad žir počne dozrijevati, koji život tada u šumi, rekao bi da si u vinogradu.“ Treba li proslijediti? Što je vino do protejski oganj, čarolija vatre, mirisavi plamenovi? Neobična i dragocjena tekućina, koja se pokazuje skrovištem vatre.

Carstvo te metafore je golemo. Ono obuhvaća strpljivu umjetnost bačvara, sjenku velikaških podrumova, tih podzemnih utroba dvorova, plemenite sprave poput tijeskova, lijepe riječi poput *vinogorje*, časne tikve zvane *cmrkovi* što u vrtovima strpljivo zore viseći sa stabala; napokon, i pogibli trgovine vinom, poput one koju nam je ispriповjedio Bösendorfer:

„On (tj. osječki harambaša Stetić, nap. S. A.) zaustavi s desetero hajduka 20. kolovoza 1745. na Dravi dvije donjogradske lađe krcate vinom, prisiliv brodare da pristanu uz ugarsku obalu. Čuvši da na lađi imade vina, stanu piti i ispiju do jutra 3 vedra. Po brodarima, kojima nisu nanijeli nikakove štete, poruče gradskome sucu i prisežnicima, neka se građani ne boje, jer oni čekaju na pomilovanje, zato neka im ne progone žene...”

O ognjenom načelu i biti ratova i strasti ne treba trošiti riječi. Čak i religija, mati mučeništava, nerijetko prelazi u vatreno komešanje, u kojemu znaju slijepo zamahnuti one pravovjerne katoličke „sablje” što su vrebale na reformatora Starina, kadgod bi – čitamo opet u Bösendorfera – „kroz vrata pružio na motki pribitu bundevu, koju bi zasjednici, držeći je za ćelavu glavu Starinovu, izsjekli sabljama”. Ukratko, reklo bi se, sve što se daje zapisati, oganj je. Sve što je povijest, nije voda.

EXPL.

I. AVARI ILI PRETPOVIJEST

---

1. SIRMIJSKO-SRIJEMSKE VARIJACIJE

„Pogledaj jednu od četiri rijeke što teku iz istoga rajskog izvora, onu koja se u našem Svetom Pismu naziva Fyzon, a kod Grka Ister, kod Rimljana Danubij, kod Gota Dunabis.“ (Pseudo Cezarije, *Dijalozi*)

Prve su tri rijeke što ih Pseudo Cezarije ima na umu Eufkrat, Tigris i Nil; što se tiče posljednje (u grčkom izvorniku *Fysón*, u Postanku *Pišon*), dvoji se misli li pod njom Biblija Ind, Gang ili, poput Pseudo Cezarija, Dunav.

Tajanstven je govor dokumenata. Koliko je doista mrtva ta prošlost koju čuvaju?

U odnosu na te stare europske narode, Slaveni će nam mnogo kasnije početi pripovijedati svoju povijest: upravo se zato i doimlju toliko mlađim narodom, svježom snagom koja pritječe u jedan svijet na umoru. Općenito, od *pisanja* se stari, ono je nešto nezdravo.

Slavensko zapisano pamćenje ne seže daleko u prošlost. Kako ćemo uskoro razabrati, već se u vezi s događajima iz XIII. stoljeća sukobljujemo s oskudicom podataka, ograničeni na drugotne izvore, posredna svjedočanstva. Dakle, već se tu naše pamćenje napreže svim silama; pođimo još koje stoljeće dalje i ono se više ničega ne sjeća ili hirovito pamti poneku slučajnu krhotinu. Što možemo očekivati kad je posrijedi šesto stoljeće? Iz ovog kuta, to je posvemašnji onkraj. Pa ipak, u tom mraku nailazimo na nešto, nešto golemo: neke su ruke, pružene sa suprotnih krajeva Vremena, napipavaju i dotiču. To je onaj prethodni svijet, drevni Prethodnik, onaj drugi Pripovjedač, onaj Drugi. Rim, Bizant. I nakon tolikih stoljeća, oni pripovijedaju obilato. Ponešto ćemo prepisati. Bit će to naše prvo poglavlje.

„Dunav silni, najveći među sjevernim vodama“, tako će mnogo kasnije oblikovati svoju nostalgiju Janus Pannonius. Nakon što je u I. st. po Kr. Rim označio amplitude svoje ekspanzije, Dunav je postao njegovom moćnom granicom. Na njegovim obalama niču naselja i bdiju utvrde: on je *limes*, „prag“ Carstva. (Nije li već ta riječ *slika*, da se poslužimo lijepim navadama našega prijatelja Bachelarda?) „Prag“, doista, nečega zatvorenog i zaštićenog, „prag“ te goleme Kuće, Carstva. S onu je stranu svijet prepušten barbarima, nesigurni krajevi bezakonja, čudesne divlje zemlje, svijet izvan božanskog Vremena, mitski svijet: njegove dijelove nije toliko teško osvojiti koliko zadržati. Prije ili kasnije, vojska se vraća na Dunav.

Ljudi su si oduvijek zadavali glavobolju da prema zakonima takozvanog zdravog razuma urazrede svoje posjede. Rimski carevi, posjednici par excellence, klasificiraju i imenuju Svijet (uz zanemariv ostatak). Panonija se, tako, dijeli, kao na stolu, na Gornju i podunavsku Donju. Gornja opet na prekodravsku Prvu, *Pannonia Superior Prima*, i Savsku, *Superior Savia*. Donja na Valeriju, *Inferior Valeria*, i međuriječnu Drugu, *Inferior Secunda*. Ova potonja lijepo odgovara predmetu našega zanimanja. Obavivši tu malu poduku, čovjek osjeća zadovoljstvo kao kad privede sretnu svršetku kakav jednostavan matematički račun. Zahvalnost dugujemo caru Dioklecijanu, vrijednu reformatoru.

Panonija Sekunda, slavonska Panonija, poznaje u to doba šaćicu gradova: *Mursa* na Dravi, *Cibalae*, *Bassiana* i *Sirmium* u Posavlju. Povezuje ih značajna cesta, koja, dolazeći Podravljem, spaja Mursu sa Sirmijem preko Cibalā. Jedan se grad brzo izdvojio, već u I. stoljeću, za Flavijevaca: iz pogodno se smještena *Sirmija* upravljalo kopnenim snagama i riječnom flotom *Classis Flavia Pannonica*. Pred tim je gradom lijepa budućnost. Postoji stanovita gravitacija pokrajine prema tom kutku zemlje između Save i Dunava. Zalazeći u međurječje, Slavonija završava tom Slavonijom u malom, Srijemom.

Za Srijemce, maleni Srijem je velik, golem. Moderni hagiograf Mitar Dragutinac pripovijedao nam je o jednom zavičajnom svecu razdragano poput verneovskih učenjaka-osobenjaka: „Njegovo se štovanje,“ završava on natuknicu u *Leksikonu ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, „raširilo čitavim zapadnim Srijemom. Nazivaju ga sv. Bono iz Vukovara.“

Jeste li ustuknuli pred tim „čitavim zapadnim Srijemom“? To je posve isto kao kad, nešto dalje, pišući natuknicu o sv. Dimitriju, hagiograf ponovi tu formulu: „Kult sv. Dimitrija raširio se iz Soluna *po svemu Istoku*...“

U kraju gdje se stepa otvara, na usta izlaze velike riječi, kazujući iskonsku okrenutost. Počujmo:

„Kroz Kuzmin, Martince i Laćarak gdje u jesen vidiš svinjare kako peku krumpir u blatu i pepelu, dođeš u jedan, nekada od najvećih rimskih gradova: u Sirmium. (...) Iz davnih sirmijskih dana i noći tu te danas još jedino čeka mjesečina na bijelom volu i golubinjak tako nalik dječjem sarkofagu.

Nadolaze mjesta s imenima alkohola, vatre i ljubavi: Voganj, Ruma, Golubinci. Spušta se horizont: počeo je silazak u zemljino korito, u onaj iskonski valov

čovječanstva. Od preširokog neba šljive su tu pepeljaste, maglene. Ispod njih male ceste debele kao ogromni crvi, gotovo neprimjetnih pokreta, u Putince gdje stoji Ivan Nepomuk u košulji pjenušavoj kao rascvala trešnja. Rimskim grimizom, avarskim vatrama mučena, ova zemlja ne podnosi pijetla. Traži u sutonskoj kamilici orošene gusje pahuljice. Ah, kako je tu lijepo pisati olovkom, u crnom krznu rukavice – ležeći na širokim saonicama! Od Stare Pazove do Zemuna nebesa su se zamijenila sa zemljom. Oblak legne na oblak da stvore planinu. I trava postaje modrija. I tjera te da ne koracaš nego da širiš ruke, da otvaraš krila.“ (M. Peić, *Skitnje*)

Čudnovato se tu susreću riječi s raznih strana, slike iz daleka: ponovo ćemo, primjerice, naići na te saonice u srijemskoj ravnici kod jednog drugog muževnog putnika, isusovca Kašića. Ali bože nas sačuvaj toga svetogrdnog htijenja da mala pokrajina Srijem bude dohvatljivim objektom goleme nostalgije. Nostalgija nadilazi sve što se može zadobiti. Ona je neprestano hvatanje zaleta k onome što je onkraj nje same, onkraj svijeta, onkraj Dunava.

Jedna bi nas riječ na ovome mjestu mogla začarati: *sutok*. Pitamo se nema li ona neku *hučnu* vrijednost, ne pohranjuje li sliku vječitoga zvučnog rada, tu dramatiku ušća koja je po sebi „evazivna“, kozmopolitska kakvoća?

Riječ *sutok* označuje točnije i tananije: ona uvodi potrebnu distinkciju između ušća rijeke u more i susreta dviju rijeka, njihova organskog srastanja. Brižljivi zemljopisac njome bogati svoj jezik, *sutok* i *ušće* za nj nije nikako isto. C. Magris pita se na jednom mjestu svoga *Dunava* nije li Dunav „sudbinski određen za zastupnika njemačkih voda na Istoku“. Zanimljiv je prilog toj raspravi mala zemljopisna revizija koja Dunavom zove i sve njegove „pritoke“, ili koja u Dunavu vidi prepleteno deblo od mnoštva vlakana: vraćate li se uzvodno, ono se postupno raspleće u golemu krošnju ogranaka.

Sutok je, stoga, pravednija i istinitija riječ, prikladnija od one kojom barata hijerarhijska potamologija, riječi *pritok*. Pjesnik će Pannonius u XV. st. zapisati da Drava teče k Dunavu kako bi s njime „pomiješala ime i vale“; ne znači li to, zapravo, da Drava nastavlja i sama teći koritom Dunava, k njegovoj crnomorskoj delti?

Kao što je zapazio Pseudo Cezarije, Dunav se u Grka zove Ister, a u Rimljana Danubij. Kasnije, za renesanse, pjesnici će slobodno brkati te podjednako klasične nazive. Javit će se, međutim, jedna nedoumica: „Zašto rijeku Dunav povjesnici, a napose zemljopisci, nazivaju tako samo do Beograda, dok niže Beograda ona gubi to ime te se dalje naziva Ister?“

Tako je tu zagonetku ponovio, u XVIII. st., srijemski biskup Ladislav Szörenyi u svom *Opisu Srijema*. Biskup je predložio i učen odgovor:

„Ja mislim da se Dunav poslije ili niže Beograda zove Ister zato što se *is*, tj. on, kod Beograda uvećava s tri rijeke, pak se po tome naziva *is-ter* – *on-triput* uvećan, odnosno u objašnjenju: on (Dunav) *triput* (uvećan), tj. rijekama Savom, Dravom i Tisom.

Naime, Dunav je prije nego što stigne do Beograda samo, da tako kažem, *is-bis*, tj. uvećan za dvije velike rijeke, Dravu i Tisu, a kad stigne do Beograda i ondje primi i treću veliku rijeku Savu, onda postaje *is-ter*, tj. on (Dunav) *triput* (uvećan). No, ako je ipak ovo mišljenje kome smiješno, neka iznese bolje i ja ću ga rado prihvatiti.“

U tome se, eto, izvanrednom etimološkom traktatu potkrepljuje, jezičnim sredstvima i argumentima, teorija o *stjecanju* rijekā koju smo netom suprotstavili onoj o hijerarhiji *utjecanja*: nakon što primi rijeke koje su mu veličinom gotovo ravne, Dunav odbacuje svoje vlastito ime i prihvaća novo, zajedničko: *Utrostručeni* ili *Ister*.

Ali vratimo se Srijemu. Srijem je, vidjeli smo, samo pokrajina pokrajine: zakutak, ta topla slika. Niceta Honijat svojedobno ga je pomnjivo definirao: „Srijem je najplodniji dio Ugarske i leži između Dunava i Save.“ U XVI. st. biskup Stjepan Brodarić, kancelar zlosretnoga Ludovika II., rodom Slavonac, svjedoči da se u tom pogledu stoljećima kasnije ništa nije izmijenilo:

„Tu se nalazi iznimna krasota mjesta s čudesnom plodnošću tla i nepojmljivom ugodnošću podneblja.“

U XIX. st. jedne raskošne jeseni, ovamo se zaputio, pod izlikom etnografije, jedan novovjekli putnik; njegovim ćemo bilješkama zaključiti, u znaku ode, ovu uvodnu crticu:

„Pođosmo putem Rume na lijepih kolicima moga prijatelja. Nema predjela u Slavoniji koji bi tako kao ovaj naličio talijanskim ravnica zarubljenim krasnim gorama, plemenitih crta i oblika. (...) Ravnica oko Rume zarubljena je Fruškom gorom baš kao rimska ravnica Albanskom gorom; kao što tamo Frascati leže na podnožju brijega, tako se ovdje Irig blista u daljini prikopčan na grudi krasne planine. Bivši u Rimu, nisam mogao prvih noći spavati, toliko sam bio uzrujan od velikih uspomena, od sjećanja da sam na preznamenitom

tlu; kad sam ugledao Beograd, srce mi je povišenim osjećajem kucalo; sišav u srijemsku ravnicu, obuzeše me slična osjećanja i spomen na davnu prošlost. Tu je morala biti Rimljanom druga domovina gdje im je prebivanje bilo pravom nasladom.“ (Iso Kršnjavi, *Listovi iz Slavonije*)

2. HISTORIA ECCLESIASTICA I

Evo vrtoglave prošlosti o kojoj govori Kršnjavi: u Sirmiju su rađani vladari Carstva, četvorica „ilirskih cezara“, Aurelijan, Prob, Decije i Maximijan; tu je umro od kuge car Klaudije II. Gotski. Sirmij je, za rata s Konstancijem, vidio Julijana Otpadnika, tog rimskog Ehnatona. Dioklecijan ga je u IV. stoljeću učinio jednom od četiri prijestolnice Carstva. Jedva prebrojivi ratovi prešli su preko lica grada. Potkraj IV. stoljeća zauzimlju ga Goti. Istočni ga Rim nakratko vraća imperiji. Već 441. grad promatra Attilu i hunski tabor kako ga neotklonjivo opsjedaju.

Peto je stoljeće jedno od dva-tri najburnija u europskoj povijesti. Attila je brzo, 453., dočeka svoj tajnoviti kraj. Moć grada je moć preporađanja: Fenix, koji se uspravlja iz svoga pepela. Za Teoderika (493.-526.), kad zapadni Rim već pripada nepovratnoj prošlosti, Sirmij dočekuje svoju *apokatastazu*. Zakratko. Potkraj šestoga stoljeća čeka ga još jedan sumrak, avarski. Pokazuje se da i gradovi stare: umorni grad iz te noći više neće znati izaći. Ali recimo prije koju iz *sakralne povijesti*.

Sirmijska *historia ecclesiastica* obuhvaća gotovo nerazmrsivo zapletene vjerske borbe. Pritom je, štoviše, u manjoj mjeri riječ o sukobu drevnog rimskog mnogoboštva i ekspanzivnog mladog kršćanstva. U trenucima najveće krize, taj će sukob razrješavati državni edikti. Pravo odmjeravanje kao da izostaje. Možda su razlike prevelike, kao između naporednih svjetova. Ali sukob obiluje ljudskim žrtvama (koliko kasnije pretjeranim, teško je reći). To su, zapravo, prekršitelji strogog zakona, koje druga strana prihvaća za uzore kršćanskog držanja, kao svete mučenike. U Sirmiju, nekoliko ih se desetaka znade poimence: najznamenitiji su sveti Irenej, biskup tajne sirmijske crkve, i sveti Demetrije Đakon, koji će dati ime slavenskom gradu, lik koji će mnogo kasnije postati predmetom lijepih hagiografskih sporenja, taj Čudotvorac o kojemu ćemo u svoje vrijeme ispričati jednu zanimljivu anegdotu. Stoljećima će kasnije klerici sastavljati posebne *srijemske litanije*, poput onih kojima je biskup Szörenyi zaključio svoj *Opis Srijema* i u kojima se zazivlju: sveci i svetice, mučenici i mučenice, Akuncije, Anastazija, Anastazije, Bazila djevica, Demetrije, Florijan, Hilarije, Innocent, Irenej, Jukunda, Maximijan, Montan s četrdeset drugova, pet djevica mučenica, Sebastijan s trideset drugova, Timotej, i još toliko drugih.

Milanski edikt označio je prijelomni trenutak, kad se kršćanstvo prometnulo iz progonjene ili nepoželjne u službenu religiju. Pogansko mnogoboštvo pada u zaborav. Pitamo se koliko ga

uopće možemo pojmiti. Najčudnije je valjda to da je ono, ma kako nezamislivo, doista postojalo. Imade nepobitnih svjedočanstava: u Sirmiju, kamene nadgrobne ploče, iz kojih se danas čita sjetna filološka književnost, neoborivo naznačuju, ponekom uzgrednom uklesanom riječju, pripadnost tom svijetu što ga danas bez uspjeha gonetamo iz prašnjave mitologije. Možda nam najviše govore upravo kad su najšutljivije. Ti nadgrobni zapisi znaju biti beskrajno ravnodušni, neutralni, poprišta gotovo ateističke praznine. Valja ih čitati u uzvišenu izvorniku:

„Iulius Asclepiades caris suis hunc titulum posui miserabile munus, non satis ut meruistis. Quattuor amissis te quintum Salvi, flere necesse est adsidua dum mea fata resistant te nunc amisso domus inclinata recumbit: deponam luctus cum te sequar care per umbras. Dulcem meum Salvium liceat mihi dicere semper optaveram tumulum tu mihi ut faceres tot bono tum carui merito te, care, requiro.“

(Sirmium, II. st.)

U prijevodu B. Kuntić-Makvić:

„Ja, Julije Asklepijad, postavio sam svojim dragima ovaj natpis, bijedan dar, nedovoljan prema vašim zaslugama. Izgubivši četvero, valja mi neprekidno oplakivati i tebe petoga, Salvije, dok god živim. Pošto si sad izgubljen, ruši se trošni dom. Okanit ću se žalosti, dragi, kad te budem slijedio među sjene. Neka mi uvijek bude slobodno spominjati moga slatkog Salvija! Želio sam da ti meni naspeš grob. Bez tolikih sam dobara tada ostao: s pravom, mili, tužim za tobom.“

Ne čini li upravo odsutnost eksplicitnih simbola taj tekst nepotkupljivo tuđim, *drugim*? Nema kršćanskog značenja prepoznavanja, nema križa, nema Uskrsnulog. Poganska smrt. Ne posizujući za moćnim imenima bogova, dostaju joj sumorne formule poput one „dum mea fata resistant“, *dok se moj usud bude opirao*, ili one „deponam luctus cum te sequar care per umbras“, *prestat ću tugovati, dragi, kad za tobom pođem kroz sjenku*. Ti su nadgrobni tekstovi moguća polazišta prostranih meditacija. Zamišljamo inicijaciju ili psihagogiju za koje bi se dušu uvodilo u drevna vjerovanja kroz posredništvo te ljekovite praznine.

Osim tih pohranitelja praznine, postoji i druga dragocjena vrst natpisa: to su *krhotine*. Sastavci čudesne književnosti, eliptične i otvorene, sastavci na kojima surađivahu davni čovjek iz puka i stoljeća Vremena koje izjeda. Odmah ćete razabrati o čemu je riječ. U

jednome natpisu s mitrovačke savske obale, u jednom krnjem retku, javlja se sada i bog.
Doista čudesne li priče:

QVE FVIT IVVENIS
TERRA SYRIA GENITVS
FELIX VITA ET OMN
SI MODO EST ALIQVA
ET IOVIS STYGIVS
OSSVA PRAECOR
VITA EST EXTINCTVS

U prijevodu B. Kuntić-Makvić:

*„...i bio je mladić...
...rođen u syrijskoj zemlji...
...sretan život i sv...
...ako je ikada u nekoj...
...i Jupitrov stygijski...
...molim da kosti...
...život se ugasio...”*

Ne podsjeća li neodoljivo taj natpis na kakav zapis brodolomaca nađen u boci? I ne poziva li ta metafora na veliku meditaciju, koja je, također, zanosno konstruktivna u genološkom i epistemološkom smislu?

3. HISTORIA ECCLESIASTICA II

Ali je postojao i jedan mnogo rječitiji sukob. Onaj između pravovjerja i krivovjerja unutar kršćanstva.

Sretno je obilježje velikih povijesnih prijeloma da su nerijetko svodljivi na jednu jedinu spornu riječ. Na svom kritičnom vrhuncu, drama sukoba toliko se sažimlje da se pretvara u vlastitu mnemotehničku formulu. Tako se veliki crkveni raskol iz XI. st. dobro rezimira spornim *filioque*; a za etničkih gibanja na Balkanu u doba Osmanlija katolici se od pravoslavnih najbolje raspoznaju glede formule *sub utraque specie*, što će reći da se potonji neumjereno pričešćuju „pod obje prilike“, kruhom i vinom.

Arijansku će opet herezu crkveni povjesnici dramatično svesti na prijemor valja li sporno *per omnia* dopisati uz ono „*similis Patri*“, ili pak ne. Je li Sin Ocu „sličan u svemu“ ili tek naprosto *sličan*? Pod znak se pitanja stavila *istobitnost* Trojstva.

Arijevo se krivovjerje rodilo početkom IV. stoljeća, iz neoplatoničkih spekulacija. Već 325. osudio ga je Nicejski sabor. Zapletene okolnosti, u koje ovdje ne možemo zalaziti, htjele su da si žilavo arijanstvo nađe uporište u sirmijskoj metropoliji. Tu je zaredom stolovalo nekoliko arijanskih biskupa koje je podupiralo utjecajno političko zaleđe. U katedrali su se iznosili zakučasti sučeljeni vjeronauci. U tri su se navrata sastavljale dalekosežne *formulae Sirmienses*, bogate pažljivo sročnim riječima što su kanda već same po sebi dragocjenosti: *consubstantialis* ili *istobitan*, *coaeternus* ili *suvječan*, *plenitudo divinitatis* ili *punina božanstva*...

Sirmij je prava mala Aleksandrija sjevera.

Međutim, peto je stoljeće grobnica i arijanstvu. Kršćanstvo će ući u srednji vijek izliječeno od zagonetnih gnostičkih bujanja. To je stoljeće zapravo već doba konačnog obračuna, ne više doba odmjeravanja snaga. Po provincijama Carstva, uključujući i sirmijski Illyrik, ostat će dosta arijanaca; njih će valjati progoniti, prema nalogu papa da se oštro postupa. To je sve: prava je pobjeda izvojevana još potkraj IV. st., za Teodozija. Na Akvilejskom saboru (381.) pravovjerje je odnijelo odsudnu prevagu. Tada su izrečene bučne anateme. Jednu je izgovorio i sirmijski biskup Anemije. S jednog aspekta, ona predstavlja uzoran sastavak avangardne asocijativne književnosti, u kojoj se izjavci združuju po stanovitim tajanstvenim zakonitostima. Glasi ovako:

„Glavni grad Illyrije jest Sirmium, a ja sam biskup u tome gradu. Izopćujem, dakle, svakog tko neće da prizna da je Sin Božji vječan kao i Otac.“

4. DOLAZAK

Sredina šestog stoljeća. Avarski tumeni, golemi konjanički odredi, napreduju put starog dunavskog *limesa*. Osvajaju i robe, ali su i sami u bijegu: pred Altajskim Turcima. Pokoravaju bugarska plemena Kutrigure i Utigure, raspršuju Hune, ostatke strašnih Huna iz prošlog stoljeća, pljačkaju Ante. Pošto prijeđu Dunav, poraze ih Franci pod Sigisbertom. Avari se vraćaju na Dunav.

Na sutocima velikih rijeka komešaju se tada brojni narodi. Germanski Gepidi i Langobardi, primjerice; ali njihova je uloga drugotna: oni su *ulog* u većim igrama, u zapletenim ratničkim trgovinama. Jedan je *igrač*, međutim, na ovom prostoru neizbježiv: to je Bizant. Bizant je svakako najlukaviji igrač, ali njemu je i najteže: on mora igrati na mnogo strana, od kojih je zacijelo najopasniji Istok, perzijska pogibao. S Avarima, čija je snaga respektabilna, valja biti oprezan; bizantski ih dvor proglašava svojim „prijateljima“, a njihova kagana Bajana „carevim sinom“. Slabije valja, naprotiv, eliminirati. Sukobu zavađenih Germana Bizant pripomaže: Gepidi podliježu, pobjedničkih se Langobarda oslobađa tako da im prodor usmjerava dalje na Zapad, prema dnu jadranske zavale.

To je trasa kojom se nepovratno putuje. Pritisak mnoštva naroda sa stepskog Istoka, iz dubine kontinenta, uvjetuje to ireverzibilno kruženje. Nisu li sto godina ranije Vandali, jednom mimoišavši talijanski poluotok, morali napraviti golem krug uzduž čitave Europe i, preko Gibraltara, Sjevernom Afrikom, eda bi došli u priliku da iznova, ovaj put s juga, zaprijete Italiji i Rimu?

Bizant mora s vremena na vrijeme popuštati tom pritisku; ali u času kad se prestane opirati nastupa nova, oprečna, taktika: sada prodor valja pospješiti. Tako protivnik, zadržavan najprije koliko dopuštaju snage, biva zatim pogurnut i proslijeđen. U velikom kruženju, svaki korak otvara poželjan prazni prostor. Popunjava ga tko se najbliže zatekne. Odlazak Langobarda pružio je priliku Avarima: oni su već oko 575. u Srijemu i Slavoniji. Uostalom, prisvajanje toga gepidskog područja bilo je jedan od uvjeta pod kojima je kagan pristao na savez s Alboinom, langobardskim kraljem. To je i opravdanje koje predložuju Bizantu. Spremno si pripisuju zasluge za gepidski poraz. Prema riječima avarskog poslanika Solaha što ih bilježi Menandar Protektor, „dotična im zemlja po pravdi najviše i pripada, budući je ranije bila u posjedu Gepida, a ove su pobijedili Avari, pak zato s pravom i njihovi posjedi pripadaju prije njima negoli Romejima“. Tom su prilikom napali i sam Sirmij, ali se grad

neće dati zauzeti u naletu; obje strane pridaju osobit značaj tom gradu, „ključu Dalmacije“.

„Poslije borbe o bedeme,“ piše Menandar, „Bajan je poslao neke da pregovaraju o miru. Neki u Sirmiju, popev se na vrh termi koje su još stajale na raspolaganju narodu, kako bi po običaju osmatrali neprijatelja, (...) posumnjaše da ide avarska vojska pa odmah javiše i poslaše znak.“

Avari imaju razloga za zlovolju jer im je car Justin II. (565.-578.) ukinuo godišnje „darove“, a njegov je podmukli prefekt Tiberije napao nezaštićene avarske tabore dok su ratnici ispratili svoje saveznike Langobarde na Zapad. Sada, osim predaje Sirmija, Avari traže i mnogo novca, „te uobičajeni novac što su ga Kutriguri i Utiguri primali od cara Justinijana, budući je Bajan pokorio oba ta plemena“. Povrh toga, i neke ratne zarobljenike. Sve to „kako bi Bajan opet bio carev sin“. Podmukla, licemjerna igra.

Kad ga je sirmijski zapovjednik odbio, kagan šalje jedan kutrigurski tumen u pljačku Dalmacije. Istodobno, na pozornicu izlaze, prvim samostalnim nastupima, i Slaveni. Oni „pustoše Heladu“. Za civilizirani svijet, to je tada posve egzotičan narod. Bizantinci se zabavljaju zastrašujući se ovakvim čudovišnim i porugljivim predodžbama:

„Sklavini rado žderu ženske dojke jer su pune mlijeka, a uz to razbijaju dojenčad o stijene kao štakore (...) Divlji su, slobodni, i bez poglavara, budući svoje vođe stalno ubijaju bilo na gozbi bilo na putu; hrane se lisicama i divljim mačkama i veprovima, a međusobno se dozivaju kao vukovi kad zavijaju.“
(Pseudo Cezarije, *Dijalozi*)

Dok se nad carstvom Romeja jedna za drugom nadnose mračne pogibli, u njegovoj unutrašnjosti, kao iza teških bogatih zastora, traje to mekoputno civilizirano brbljanje dvorskih laskavaca, lakrdijaša i podjetinjilih umjetnika i učenjaka.

5. KAGAN I CAR

Godine su kratkotrajnog stolovanja cara Tiberija (578.-582.). Rasrđen divljaštvima Slavena, on poziva svoje *prijatelje* Avare da iz zaleđa poharaju nezaštićene slavenske naseobine. Avari se velikodušno odazivaju: sad imaju novi izgovor. Prvi put su Bizantinci nadzirali njihov prelazak Dunava; zapovjednik ih je Ivan, štoviše, sam prevezao u Slavoniju. Ali Avari su revniji. Slavenski zlotvori zaslužuju mnogo više. Neka car izusti samo jednu riječ i oni će poslušno srnuti, kako poradi „želje Bajanove da Romejima uzvрати ljubav za sve čime mu je car u najvećoj mjeri iskazao prijateljstvo“, tako i jer su mu Slaveni „neobično mrski zbog osobna neprijateljstva“, čitamo u Menandra. Slavenski je vođa, naime, odbio kaganu pokornost i danak, i navodno mu odbrusio ovom muževnom (Menandrovom) rečenicom:

„Tko je dakle taj između ljudi i koji se grije na sunčevoj svjetlosti – koji će pokoriti našu snagu? Navikli smo doista da mi vladamo tuđim, a ne drugi našim. U to ne sumnjamo dok bude ratova i mačeva.“

Povrh tih drskosti, Slaveni su pobili i avarske poslanike. Čitajući ovaj Menandrov komentar, vidimo Bizantinca kako trlja ruke: „Barbari uske i naduvene pameti, međusobno se posvadiše.“ Nažalost, Avari su tada već na savskoj obali. Spreman za strpljivu opsadu, Bajan „poduzima da se premosti rijeka, zlo snujući gradu Sirmiju“. Romeji se nato uzgrakću: „po gradovima se prestrašise, prozrijevši tu nakanu“. Strateg u Singidunumu upozorava Bajana da postupa u suprotnosti s „čvrstim mirom i prijateljstvom“ što vladaju između njega i Romeja. Ali kagan ne misli nikakva zla Sirmiju i Romejima, nego Slavenima. Ujedno se koristi prigodom da zamoli cara neka mu na Isteru pripravi čamce kako bi ih lakše zaskočio. Romeji zatraže da se zakune. Kagan se zakune na avarsku. Zatraže i na kršćansku. „Smjesta mu biskup grada Singidunuma uruči preko posrednika svete knjige“: kagan se na njih zakune „s najvećim strahopočitanjem.“ Čim je car primio vijesti kako „kagan pun pouzdanja u njegovo prijateljstvo gradi most na rijeci Savi u želji da istrijebi Slavene“, smjesta je razabrao avarske zasnove: most ima spriječiti lađe što s opskrbom pristaju u sirmijsku luku, gradu prijeti *izgladivanje*. Ali Tiberiju su vezane ruke teškim prilikama u zemlji. Iscrpljujući rat s Perzijom (572.-591.) u jeku je. Jedva da mu preostaje štogod više od kakve lukavštine. On zna da su Altajski Turci stari Avarovi gospodari, kojima je umaknuo i došao na Dunav, vazda se strašljivo ogledajući. I tako prijetvorni bizantski dvor odašilje avarskog poslanika s nezgodnim vijestima: stari se dušmanin, javljaju, opet zagrozio. „Rekao je (car) da i sam kani na Slavene, da ih ukloni, budući su mnoge romejske oblasti opustošili, ali da Avarima nije

zgodan čas za poduzimanje toga napadaja, jer su se Turci već utaborili oko Hersona te će brzo doznati ako (Avari) prijeđu Ister.“ Car će se pak pobrinuti da „uskoro sazna što Turci hoće i kamo su namjerili, pa će to dojaviti kaganu“.

Poslanik s tim važnim vijestima bude i obilato obdaren. No, na nesreću, za prolaza Illyrikom s malom romejskom pratnjom, dopadne navodno šaka Slavenima, koji ga napadnu i ubiju. Avari tada šalju novog poslanika, Solaha. Igra je dovršena. On se izražava nedvosmisleno: Sirmij će biti zauzet.

„Da je rijeka Sava već pregrađena mostom, mislim da je suvišno uvjeravati vas. Govoriti ono što je posve jasno među onima koji znaju, ruglo je onoga koji govori.“

6. OPSADA I PREDAJA

Bizantski dvor poduzima posljednje korake. Prema Menandru, Tiberije je u zamjenu za Sirmij kaganu ponudio svoju kćer (što će reći, doduše, neku gospođicu iz svite). Tako se svakom velikom gradu s vremena na vrijeme kazuje cijena nekom protuvrijednošću. Bila bi zanimljiva povijest grada napisana, posredno, kao povijest ekvivalenata.

Istodobno, car nalaže posadama po Illyriku i Dalmaciji da priskoče u pomoć opsjednutima. Ali i tako sabrana, ta je pomoć neznatna. Zapovjedniku Teognisu, nosiocu naslova *magister militum per Illyricum*, na raspolaganju je premalo vojnika koji bi stali iza odlučnosti s kojom će odbiti predaju i prihvatiti borbu. Posljednji pregovori: negdje na Savi, Bajan i tvrdoglavi Teognis oči u oči. Stari je ljetopisac primijetio da kagan sjedi u zlatnu stolcu urešenu draguljima, svakako plijenu s nekog pohoda na Carstvo. Avari ga, bes krajno nepovjerljivi prema Bizantincima, zaklanjahu štitovima. (Pet stoljeća kasnije, susrest ćemo u Srijemu ovu istu sliku, s drugim protagonistima i drukčijim ishodom.)

Gladovanje u Sirmiju nastavlja se. Nije li glad neka podvrsta požara? Ne bi bilo uputno pribjegnuti već sada metafori. Ma kako bila strašna, u toj ćemo gladi vidjeti samo glad, čist fenomen oštih rubova. Trijezno ono vrijeme nije nas znalo o toj strahoti izvijestiti izdašnije do ovakvim suhoparnostima: „Već su se počeli hraniti nenaravnom hranom zbog toga što su bili lišeni potrebne hrane.“

Čas je da podsjetimo i na onaj poznati dokument što se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu: sirmijska opeka u koju je neka izgladnjela ruka grčkim pismenima zabilježila jednu molitvu: „Kriste Gospodine, pomози gradu, odbij Avarina, čuvaj Romaniju i onoga koji je ovo napisao.“

Natpis je pomalo apokaliptičan. Slijed ga je povijesti pomalo iznevjerio. Naposljetku, po carskom nalogu, Teognis i gradski zapovjednik Solomon predaju grad. Vidimo kako ga napušta njegovo pučanstvo, u dugačkoj povorci, zaogruto *ogrtačima*. Taj nam se prizor ukazuje nad brižljivom viješću da im je kagan, koji sad sam utvrđuje cijenu toliko otežane predaje, uskratio svekolike pokretnine izuzevši pitoreskne ogrtače. Antički je puk u sirmijskom slučaju doslovce izašao iz zidina i ispraznio ih za srednjovjekovni. Mnoge iz tog puka, primjerice sirmijsku opaticu Ivanu, susrest ćemo kasnije na obali Jadrana, u zlosretnoj Saloni. Oni koji dožive 614. godinu i slavensku najezdu imat će razloga za sumnju da ih

nevolje slijede u stopu.

Tako je za vladavine Tiberijeve Sirmij pao pod vlast Avara. Tiberijev nasljednik Mauricije, pobjednik nad Perzijancima i umalo zatornik Avara, ujedno će označiti točku iza koje se povijest strmoglavljuje. Bizant „tone u krvavom kaosu“, naučava nenadmašivi Georgije Ostrogorski. „Tako je došla katastrofa koju su Justinijanovi nasljednici pokušali otkloniti.“ Nakon mira s Perzijom, 591. koja je u ratu izgubila cara, već 592. valjani se imperator Mauricije okreće Zapadu, kako bi poduzeo napad na podmukle i nesmiljene saveznike Avare i Slavene.

Iz svoje plemenske države koju Grci zovu Sklavinija, na lijevoj obali Dunava, Slaveni se zalijeću u drske nasrtaje. „Sad se sa svojih prodora više i ne vraćaju,“ čitamo u debeloj knjizi profesora Brandta, „nego i po nekoliko godina ostaju na tlu carstva.“ Nisu li 585. osvanuli pod samim Dugim Zidom? I nisu li 586. zajedno s Avarima opsjeli Solun, „poput smrtonosnog vijenca“, kako veli Ivan, pisac *Čudesu svetog Demetrija*? Eto još jednoga grada-gladnice. Sedam su ga dana već izgladivali, a lađe s živeži nikako nisu pristizale, jer se držalo da je grad već pao u ruke neprijatelju. Strašna nevolja. Kadli se nekom trgovcu Stjepanu, što je na lađi žitarici brodio Egejskim morem put Carigrada, ukaza Čudotvorac te ga naputi da okrene put Soluna. A za tom lađom, kao za otajstvenom vodiljom, pristizale i druge. Tako je Solun bio izbaavljen.

7. UHODE I TAMBURE

Bizantska je vojska udarila na Dunav. Sam joj je Mauricije na čelu. Iz narednih će sukoba sa Slavenima car ponijeti iskustvo što će ga pribilježiti u znamenitu djelu „Strategikon“, pod (*ignosce, ignosce Caesar*) pseudonimom Pseudo Mauricije. Tu se čitaju i oni mnogo navođeni laskavi reci o slavenskoj borbenoj vještini, koji nas mjestimice navode da se zamislimo nad nestvarnošću kurioziteta:

„...A i dogodi li se da se trske svana opažaju, neupućeni ih drže izraslim iz vode. Dočim oni koji su u to upućeni, raspoznavajući trsku po rezu i položaju, ili im ih zatisnu u usta, ili pak, istrгнуvši ih, izmame ove iz vode, budući ne mogu dalje ostati u vodi.“ (vidi Appendix, 1)

Kad se vojska vraćala s drugog pohoda, kao što dojavljuje Teofilakt Simokata, za logorovanja u Propontidskom primorju, carske su štitonoše uhvatile tri Slavena koji, dobričine, „na sebi nisu imali ništa od kovinskoga oružja niti ratnih naprava. Sav im prtljag bile tambure, *kithárai*...”

Što se motaju „oko romejskih mjesta“? Očevidne se uhode dadoše na rječito pripovijedanje; „rekoše da su po narodnosti Slaveni, i da su nastanjeni na obali Zapadnoga Oceana (tj. Baltika)“. Zatim da su im plemenski glavari odbili ponuđen kaganov savez, „uvjeravajući ga da im je pogibeljna daljina puta“. Njih su mu trojicu poslali kao glasnike. Nakon što „prevališe taj put za petnaest mjeseci“, kagan im ne dade natrag, nego ih zarobi. Nekako mu ipak umaknu. I kamo će sada nego Romejima, „narodu po bogatstvu i čovjekoljublju takoreći najslavnijemu“? Sada, eto, „sviraju u tambure, *lyrais*, budući ne umiju puhati u bojne trube“.

Pustolovnim glazbenicima car nije nanio nikakva zla. Jer, kao što marcijalno zaključuje Teofilakt, „oni kojima rat bijaše nepoznat s pravom su mogli reći da im je milije baviti se glazbom“.

Učinilo se opravdanim ustupiti nešto mjesta toj „najstarijoj pisanoj vijesti o glazbalima u Slavena“ (Barišić i Marković, prevoditelji bizantskih izvora) u toj dugačkoj priči koja ima ispričati povijest Slavonije.

S prvim nam poglavljem valja u svakom slučaju požuriti kraju. Doista je potpuna nemoć pisca pred *indeklinabilnom*, iliti *nesklonjivom*, ravnodušnošću čitatelja. Ta jezična igra što

nam se netom otela nesumnjivo je reminiscencija čitatelja Velikanovićevih igara, u *Otkriću Srijema* i drugim pripovijestima. Ako je vjerovati knjigoslovцу M. Vaupotiću, koji je našao potrebnim da je se imenuje i proglasi, tu je na djelu „srijemska duhovitost“. Znameniti je srijemski filolog sročio na nakanu bibliofobije ovaj upit, s kraja jedne njegove pjesme:

„Čemu ova pjesma neg' da se ne čita?“

8. POŽAR

Nego, da se poglavlje dovršava. U Ivana Efeškoga stoji da je potrebiti požar planuo i zahvatio Sirmij godinu dana nakon avarskoga osvajanja, 583. Barbari mu ne znadoše doskočiti nego grad prepuste požaru koji ga doista bez prenemaganja temeljito uništi. Tako su Avari za malo vremena izgubili plijen iznimne vrijednosti. Nema, međutim, sumnje da je ono što je grad činilo dragocjenim bio upravo posjednik. Otkako ga je izgubio Bizant, strmoglavo je devalvirao. Naposljetku, dakle, u razornom požaru Avari nisu izgubili bogzna što. *Quod erat demonstrandum.*

Od kobnog trenutka, kotač povijesnog Vremena silovito usporava. Vijesti sada dopiru posve rijetko, jedinica se povijesnoga vremena proširila, obavijesti kaplju sa stalaktitskom strpljivošću. Šest stoljeća poslije požara, za križarskih pohoda, vitez imenom Ansbert projahao je gradom. Svoj je učeni dojam ovako sažeo:

„Sirmij, nekoć veličanstven grad, sada se, u ruševinama, prolazniku pokazuje u vrlo žalosnu svjetlu.“

A početkom XVII. stoljeća, u Mitrovici, jedan dubrovački isusovac-misionar, Bartol Kašić, zapisat će s resumirajućom erudicijom:

„Tu se još u temelju vide ostaci opeka crvene boje, kažem, one doista velike opeke koje nisu tijekom vremena ni najmanje razjedene te se čine skoro neuništive. O neistraženi sudovi vječnoga Boga! Nekoć tako velik grad, veseo i bogat, glavno sjedište careva, a sada leži razvaljen, porušen i skoro sravnjen sa zemljom, od Slavena, Huna i na koncu od Turaka pod čijom vlašću sad stenje.“
(v. Appendix, 2)

EXPL.

APPENDIX, MARGINALIJE.

1. Kakav je to šaljivi recept? Sastavak nekog ismijehivača drugoga platonskog staleža, gvozdenih čuvara države? Čini se da je anonimu *Strategikona* stvarnost što je opisuje vrlo daleka: on je zamišlja s grotesknom bezazlenošću. Prisjećamo se sličnog mjesta u njegova zapadnog suvremenika, Bede Prečasnog. Evo tog dramatičnog igrokaza:

„Na Uskrs, Eumer stiže u kraljevo ljetno sjedište pored rijeke Derventa, i bude pušten k njemu pod izgovorom da će mu predati poruku svoga gospodara; i dok je lukavo izgovarao tobožnju poruku, iznenada se diže, izvuče bodež ispod odijela i nasrnu na kralja. Kad to opazi kraljev savjetnik i najbolji prijatelj Lila, ne imajući pri ruci štit kojim bi ga zaklonio od ubojstva, on bez oklijevanja podmetnu svoje tijelo da primi udarac. Ali je neprijatelj zario nož s takvom silinom da je čak i kroz tijelo ubijenog ratnika ranio kralja.“ (*Historia ecclesiastica gentis Anglorum*; prev. I. Kovačević)

Kako jedan redovnik zamišlja ubojstvo? Tu je, ponajprije, golemi nož u koji njegov vlasnik sumnja (zato se dodatno osigurava otrovom, kojim premazuje oštricu). Pa ipak njime jednim udarcem gotovo probode dva čovjeka. Pisac veli „zakloniti štitom od ubojstva“, „podmetnuti tijelo“: to je čudnovata predodžba vrtoglave situacije. Doslovno uzeto, to je mjesto prilično smiješno. Ubojica nasrće na kralja čiji dvorjanin „ne oklijeva“ (nalazeći vremena da ustanovi, sa žaljenjem, kako „nema pri ruci štit“) prisebno podmetnuti svoja prsa ili leđa, na koja nalijeće onaj nesretnik, koji mora biti utjelovljenje gluposti i sljepoće: on se jednostavno zaputio svojim nožem na kralja ne obazirući se na dvorjane, ostalu velikodušnu gospodu, pse, konje ili zalupljena vrata koja bi preda nj mogla iskrsnuti; on je sveden na jednu jedinu, bezazlenu koliko i zlohotnu, želju, slijepu za svaku mogućnost upletaja sa strane...

Apologije se, dakako, mogu predlagati. U pozadini tog Bedina navoda (na primjer) nije psihološka simplifikacija, a obavijest o ubojčinu ponašanju nema nikakva smisla izvan cjeline najužeg konteksta. Taj je odlomak ono što zovemo *topos*. Beda ne pripovijeda i ne zamišlja, nego improvizira jedno opće mjesto iz srednjovjekovne historiografske topike, koje je ekvivalentno današnjemu (recimo) „Edwin je, zahvaljujući požrtvornosti svoga savjetnika, preživio atentat što ga je pokušao na nj izvršiti Kuikelmov plaćenik“.

2. Taj je Kašićev ulomak, rekao bih, u posjedu dragocjene formule za vrijednost što bi je se moglo nazvati krepkošću slike. Predlažem da čitatelj usporedi retke što sam ih pribilježio nakon razgovora s jednim autohtonim slavonskim pripovjedačem i, dopustite, mojim kumom:

„To je tvrđava bila od hrastovine kakve više nema, ili ih je možda još nekoliko ondje, vidiš, u Gušavcu. I ta se hrastovina rezala u daske debele evo ovoliko; i sjede u takvoj hrastovoj kuli Turci, i dođe naš Zrinski s tisućom, dvije, tri, pet tisuća momaka, i pokolje te Turce i sve ih popalji.“

II. TATARI ILI KNJIGA POSTANKA

---

1. FRANCI

„Hrvati su tada živjeli s onu stranu Bagibareje, gdje su danas Bijeli Hrvati. Jedan rod Hrvata odijeli se od njih, tj. petero braće Klukas, Lobelos, Kosences, Muhlo i Hrobatos, i dvije sestre Tuga i Buga, te dođoše zajedno sa svojim narodom u Dalmaciju i nađu Avare u toj zemlji. I neko vrijeme ratujući jedni s drugima, nadjačaju Hrvati te jedan dio Avara poubijaše, a drugi prisiliše da im se pokori. I od tog vremena stanuju Hrvati u tim krajevima.“

Izvorni je naslov djelu koje navodimo *Knjiga Konstantinova, po Kristu Caru Vjekova cara rimskoga, od Boga okrunjenog i u grimizu rođenog, rođenome sinu Romanu*. Napisao ju je u X. st. bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet, a danas je poznata pod poznijim latinskim naslovom *De administrando imperio*. Svojevrсна je biblija hrvatske historiografije: ona postulira Hrvate. (Međutim, Konstantinova bilješka koja se kasnije pokazala najzanimljivijom i najproduktivnijom za slavenske istraživače bila je ona o *gorju koje dijeli Hrvate od Mađara*. To je tajnovito gorje danas – napose dakako u mađarskih povjesničara – jednostavno prepoznato kao Slavonsko gorje.)

U vrijeme kad je Konstantin pisao svoju knjigu, jedno je stoljeće bilo minulo od prvog spomena imena Hrvata: točnije (dakako), otkad je to ime prvi put uklesano u kamen da bi doprlo sve do naših dana: Trpimir, „dux Chroatorum“, 852. godine. Car ga (naklonjen svojim saveznicima protiv bugarske prijetnje) ovako tumači: „Riječ pak *Khrōbátōi* znači na slavenskom jeziku one što imaju mnogo zemlje.“ Komentatori vele da je car tu zacijelo pomislio na grčku riječ *khōra*; u tom slučaju, čemu napomena „na slavenskom jeziku“?

Ovdje, u istočnim dijelovima svoje nove postojbine, u Slavoniji, Hrvati su predmetom čak četverostrukog osvajačkog interesa: bizantskog, bugarskog, franačkog, i, od X. st. dalje, mađarskog. Za Karlove ofenzive protiv Avara, koju će njegov nasljednik Pipin okončati 796. avarskim zatorom, javio se kao franački saveznik knez Posavske Hrvatske Vojomir. U postignutu miru, on će zavladatai kao franački vazal. Tako je potkraj VIII. st. franačka ekspanzija dosegla istočne hrvatske granice. O tome svjedoče i toponimi. *Fruška gora* (stari *Mons Almus*) je *Franačka gora*. (Latinsko *Francus* ima, uz modernu hrvatsku transkripciju *Franak*, još i povijesnu *Frug*, preko staroslavenskog *Frqgb*.) U suvremenih bizantskih pisaca *Frangohōrion* označava pokrajinu Srijem: tako u Nicete Honijata.

U pitanju hrvatskog primorja, međutim, Karlo i Pipin zašli su u nadležnost Bizanta. Neizbježivi se sukob okončao poznatom podjelom. Još jedna vazalska kneževina, uz onu Posavsku, stavljena je sada pod upravu Furlanske markgrofovije. Četverogodišnji rat 819.-823. možemo tako interpretirati kao pojavu disharmonije u vazalskoj vjernosti dvojice hrvatskih kneževa. Poznatiji je kao ustanak Ljudevita Posavskog. Vjernost Borne, kneza Primorske Hrvatske, nepokolebljiva je ili, obrnuto, izdajnička. Ljudevitova je zakazala, ali pravedno: suprotstavio se obijesti markgrofa Kadaloha, prosvjedujući, dapače, najprije kod Ludovika Pobožnog, uzalud. Posrijedi je, po složnu mnijenju, „jedna od najsajnijih pojava u hrvatskoj povijesti“ (M. Barada). Nakon stoljećā što vjetre i ispiru, ukazuje nam se jednostavan i čist lik, sa svojih nekoliko junačkih poteza, orisan s nekoliko uzvišenih crta. Slijed događaja je poznat. Obiluje naprasnim ubojstvima i bučnim gvozdenim bitkama, smrću od malarije i razaranjima vatrom. Okončava ga smrt od mača.

Ali je pravedna povijest kaznila tu nemilosrdnu franačku pobjedu; ili je ironična povijest združila u toj pobjedi težinu napora s konačnom zaludnošću; ili je ravnodušna povijest dopustila da plodove pobjede prigrabi netko sa strane; ili se kozmološka povijest prepustila Slučaju da je nastavi komplicirati, dodajući zaplet na zaplet i ne rasplićući niti jednoga. 829. godine, u Ljudevitovu Posavsku Hrvatsku provaljuju Bugari.

2. BUGARI

Bez okolišanja, Bugari anektiraju istok, Slavoniju. Zapad, pak, knez Omortag povjerava knezu Ratimiru kao svom podložniku. Zlosretni će Ratimir, međutim, ubrzo popustiti pred argumentima kralja Ludovika Njemačkog (jednog od znamenitih „strazburških prisežnika“) i njegova grofa Ratboda. Trpimirova je Hrvatska tako ponovo pod zapadnim pokroviteljstvom. Bila bi anakronična formulacija „okrenuta Zapadu“, osim ako se ne misli „okrenuta leđima“: u ta davna pogibeljna vremena, biti satelitom Zapada za Hrvatsku je prije svega značilo budno motriti Istok: Bugarsku. Kan Boris ne počiva. Preuzmimo ponovo Konstantinova izvješća:

„Ali niti Bugarin nije zaratio na Hrvate, osim arhonta Mihajla Borisa, koji je došao i s njima zaratio; no ne mogavši ništa postići, sklopi mir i obdari se prijateljski s Hrvatima.“

Dovoljno je poznato kako Hrvatska, u doba ujedinitelja Tomislava („hrabra mladića i krepka rvača“), silovito odolijeva Mađarima na Sjeveru. Za Bugare, pak, s kojima graniči u Slavoniji i Bosni, znači nepoželjnu glavobolju u tom kritičnom trenutku kad bi Bizantu (potučenom 917. kod Aheloja) dostajao još jedan takav udarac pa da ga potisne i nadvisi Simeonovo žezlo. Prije tog odsudnog udarca, „car i samodržac Bugara“ Simeon podiže sračunatu galamu, čiji sadržaj ima zastrašiti: 925. proglašava se, drsko, „carem i samodršcem svih Bugara i Grka“. Iste je godine, ne bez uzročne veze, Bizant priznao Tomislavu kraljevski naslov.

Car Konstantin, taj naknadni umjetnik „upravljanja carstvom“, u ovom trenutku bez sumnje strepi od Bugara i s neskrivenim zadovoljstvom bilježi kolikom vojnom silom raspolažu Hrvati: „Krštena Hrvatska ima konjaništva do šezdeset tisuća, pješništva do sto tisuća, sagena do osamdeset“ itd.

Naredne se godine Bugarska pokrenula. Nastupio je trenutak nevoljnoga vojskovođe Alagobotura. Bio je to zapovjednik kojeg je Simeon poslao na Hrvatsku: da obavi, reklo bi se, tu preliminarnu operaciju. Tomislav ga temeljito potuče. U tili čas, budućnost se srušila i raspala.

„M. C. Bayet u istom djelu (*Histoire générale*) govori dosta dugo o bugarskom caru Simeonu i nazivlje ga *le Charlemagne bulgare*. Čini se, ako je netko Karlo

Veliki, da bi u tako ogromnom djelu moralo biti i rečeno, kojom je smrću dovršio. Kada se opisuju njegove doista sjajne pobjede nad grčko-rimskim carstvom, čitatelj bi želio znati je li se našao tkogod, koji je i njega pobijedio. Ni riječi o tome da je poslao na Hrvate najboljeg svoga generala Alagobotura; a kada se niti on niti itko od njegove vojske nije vratio, da tom pobjedniku carstva javi, kako im je u Hrvatskoj bilo, da je Simeon pošao sam da kazni Hrvate, što su u svojoj zemlji njegovu vojsku uništili; da opet nije bilo nikoga da dojavi Petru, sinu slavnoga cara, kako mu je prošao otac i njegova hrabra vojska u hrvatskim gudurama.“

Tako, naime, prosvjeduje književnik Ante Tresić Pavičić u svojoj raspravi *Izgon Mongola iz Hrvatske*, izdanoj u Zagrebu „prigodom sedamstote godišnjice 1242.-1942.“. Potonja rečenica iz našega navoda doduše može zavesti u zabludu: Simeonova sudbina ipak nije bila tako strašna. Ali suradnje s piscem Pavičićem, čiju su nam knjigu sretne okolnosti podastrijele, ne mislimo se nipošto olako odreći. To je očividno jedan od onih proučavatelja nacionalne baštine koji navješćuju da su si za geslo uzeli Horacijevo „carent quia vate sacro“. Poduži smo si navod dopustili u nakani da ovo poglavlje posvetimo bezazlenoj uspomeni domoljubive historiografije.

Poslije mira s Hrvatima (926.) i Simeonove smrti (927.), omamljena je Bugarska izgubila i Slavoniju i Srijem: tada ih prigrabiše Mađari. Kratkotrajna Samuilova renesansa iznova ih je preotela; a tada je nastupila neobična podudarnost, jedna obrnuta povijesna varijacija. Iz zaleđa, ojačali Bizant Bazilija II. postupno je zaposjeo čitavu Bugarsku. 1018. preostao je još jedino bugarski Srijem. Iz te oaze beznadnog otpora, tvrdoglavi upravitelj Sermon odbija predati Srijem Bizantincima. Mjera podudarnosti gotovo zapanjuje. Prisjetimo se sirmijskog upravitelja Bizantinca Teognisa koji u VI. st. odbija predaju Avarima. Četiri i po stoljeća kasnije povijest je hirovito unaprijedila Bizantince. Koja bi superiorna mašta to bila predvidjela u onim godinama bizantskog sumraka i „krvavog kaosa“, pred barbarsku noć koja se nadnosi?

Prisjetimo se kako je stari ljetopisac Menandar onomad primijetio da „kagan za pregovora sjedi u zlatnu stolcu, ukrašenu draguljima, svakako plijenu s nekog pohoda na carstvo; i kako ga Avari zaklanjahu štitovima, da ne bi Bizantinci na nj bacili strijele“. U XI. st., Bugarin Sermon i bizantski zapovjednik Konstantin Diogen pregovaraju o predaji Srijema. Konstantin Diogen, Bizantinac, bijaše se odlučio na beščašće, sramno i podmuklo djelo. Dok su tekli razgovori, on trgne ispod haljina mač i ubije bugarskog upravitelja Sermona...

Povijest ograničenih stvaralačkih mogućnosti, povijest ponavljanja i varijacija: borgesovska povijest, treba li reći...

3. „ZA KRALJEVA KRVI ARPADOVE“

Koliko su rasvijetljena potonja pitanja početnog razdoblja hrvatsko-ugarske zajednice? Koliko su pouzdane i same temeljne činjenice? Nismo previše skloni takvim nedoumicama. Ambivalencije tvore podjednako dobru historiografiju kao i bezupitne fabule. „Mračna razdoblja“, „magla“ koja nekoga ili nešto obvija, „pukotine“, „sjenke“, „*tegumenta*“ – te uzrečice tako drage povjesnicima nesumnjivo zaslužuju respekt, ali su zapravo, u nekom bitnijem smislu, sastojci rasvjete.

XI. je stoljeće doba velikih promjena u ratničkoj svijesti europskih vladara. Osvajačka savjest kao da postaje tananija i ranjivija, ona više ne može podnijeti nasilje i grabež iz pukoga koristoljublja, nasilje koje se vrši naprosto jer se tako prohtjelo, ona više ne može podnijeti tu tautologiju, ne može više podnijeti, da tako kažemo, *larpurlartističko* nasilje. (Ta dojučerašnja divlja gospoda, to treba imati u vidu, u međuvremenu su se pokrstila, ošišala, odjenula u sukno.) Osvajanja se odsada argumentiraju nepobitnom genealogijom: krv je, dakle, ta koja polaže pravo na ono za čim će posegnuti mač.

Razmatranje rodoslovlja odsad će neizbježno pratiti svako istraživanje feudalnih sporova i sukoba. Povijest hrvatsko-ugarske unije počinje tako nekoliko grana niže na vladarskim rodoslovnim stablima: ondje gdje je hrvatski kraljević Stjepan (nećak Krešimira III.) stupio u „kobnu“ posrednu krvnu vezu s ugarskom dinastijom, preko duždevske porodice Orseolo. Bijaše se oženio sestrom dužda Otona; duždov je, pak, nećak imao za ženu sestru svetog mađarskog kralja Stjepana I... Kad mu se zbog mletačkih neprilika ta plemenita družba utekla pod krov da je pomogne, taj sveti kralj nimalo ne oklijeva pred imperativom rodoslovlja. 1027. on provaljuje u Posavsku Hrvatsku, zauzima je i potomka Svetoslava Suronje imenuje banom svog novopečenog banata Slavonije. Od tada ugarska dinastija dosljedno čuva srodstvo sa slavonskim banovima, obnavljajući je s vremena na vrijeme prikladnim brakovima. Idealni primjer: Dmitar Zvonimir. Budući je za ženu dobio Belinu kćer Jeleni Lijepi, Mađari ne stavljaju nikakvih zapreka njegovim pregovorima s brižnim hrvatskim kraljem Petrom Krešimirom IV. o ponovnu hrvatskom ujedinjenju. Valjalo se samo pobrinuti da u ugovor uđe ključna odredba: Zvonimir, sadašnji hrvatski suvladar, ima naslijediti Petra Krešimira na prijestolju. Slavonija će ponovo biti Hrvatska, ali će doskora Hrvatska biti Ugarska. Tako su Arpadovići sagradili teleološki mehanizam za proizvodnju neotklonjive budućnosti. Godine prolaze, naprava se neumoljivo sklapa. 1074. umire Krešimir. 1075. Zvonimir svečano okrunjen. 1088. umire ili nesretno pogiba, i to, o nesreće!,

bez potomka.

Petnaestak godina dostajat će da se udobrovolji svaka oporba, da se uklone sve preostale alternative koje su Hrvatima mogle pasti na pamet. 1102. Koloman je hrvatski i ugarski kralj, prema ugovoru s „dvanaestoricom razboritih plemića od dvanaest hrvatskih plemena“ o nominalnoj uniji: *Pacta conventa*. Napokon, sukob Ugarske i Bizanta u XII. st, u osobama Stjepana IV. i cara Emanuela Komnena. Iznijet ćemo ga ukratko jer, najprije, označava polazište za neke generalizacije za koje će nam domalo nadoći nadahnuće; zatim, jer i taj rat poput refrena ponavlja Relkovićevo „i udariv sa trista hiljada, Srim-grad sruši i zemlju savlada“; napokon, jer se s tom pripoviješću definitivno opraštamo od Bizanta.

Priča počinje kad je bosporski politički metuzalem bahato osporio Gejzinu *agnatskom* nasljedniku, Stjepanu IV., pravo na ugarsku krunu. U ime *senioratskog* prava, što bi po Božjoj pravdi imalo biti na snazi, Bizant podupire pravedne zahtjeve Gejzina brata Stjepana V. da baštini vlast. Taj je potonji, dobro naslućujete, bio oženjen nekom carevom rođakinjom. U neizbježivu pravednu ratu, car Emanuel ipak popusti pred Stjepanovom tvrdoglavošću i zadovolji se zaposjedajući Srijem i uzimajući kraljeva brata Belu za taoca. U Carigradu ga posini, prekrsti u Aleksija i oženi svojom kćerju. Obaviv te pravedne radnje, car Emanuel vrebao.

Domalo se dosjeti i ogłosi. Beli alias Aleksiju, kao Stjepanovu hrvatskom hercegu, pripadaju hrvatske zemlje. Daje li ih ugarska kruna milom ili silom? Bezumna, izabra ovo drugo. Carski vojskovođa Ivan Duka bude prinuđen da ih, okrvavljen, mačem podloži bizantskom žezlu. Tom se prigodom Bizantinci osvetiše Mađarima harajući Zemunom: gradom što su ga Mađari, za napadaja Stjepana III. na Bizant, podigli od kamenja Beograda (1128.).

Tada nadođe očinska radost da još zaplete stvari. Caru Emanuelu rodi se sin, prekrštenog Aleksija potisne pravi Aleksije. Taj neobični dvojnik, sada suvišan, sada opet samo Bela, bi otpravljen da naslijedi pokojnog brata na prijestolju prepolovljene Ugarske. Ali, odgurnut, on se uspravio. Najprije se učvrstio u Ugarskoj, kao Bela III. Zatim čekaše redovitu burnu dinastičku smjenu u Bizantu. Ugrabivši taj čas, povratio je Hrvatsku.

4. FEUDALNO DRUŠTVO

U podnožju svega, kao pouzdan temelj svijeta, jest obrađena zemlja. Od njena uroda živi čitavo društvo. Ali tok te rijeke prihoda što se polazeći sa zemlje uspinje društvenom piramidom nije osobito bujan: onih koji su pošteđeni doticaja s težačkim oruđem ne može biti mnogo. Ili, ako hoćete, uvijek ih je previše. Na vrhuncu piramide, taj se tijek daje skrenuti bez većih lomova, začuđujuće lako. Jednu takvu promjenu smjera traži bizantski car zauzimajući se za svog posinka Belu-Aleksija. Srednjovjekovni vladar nastoji da u svojoj dinastičkoj kući objedini što više spomenutih „tijekova“, da ih što više obuhvati i poveže, kao što seljak obuhvaća i veže snop. On uopće ne inzistira na nekom imaginarnom jedinstvu. Naprotiv, uživa u dugačkim perjanicama svojih naslova. (Tog se užitka vladari neće više nikada odreći, ni onda kad to izgubi prvotno značenje.) On proglašava: „Stjepan milošću Božjom kralj Ugarske, Dalmacije, Hrvatske, Rame, Srbije, Galicije, Vladimirije, Kumanije i Bugarske...“ Jedina komponenta jedinstva koja ga zanima jest njegova kruna. Osvajanje poprima nominalan karakter.

Pitanje ne pripada li bratu Stjepana IV. dio očinske baštine čini nam se danas nesuvislo ili neumjesno: zato što je ta očinska baština ovom zgodom kraljevska baština, i jer bi njena razdioba značila zadiranje u integritet države. Očit anakronizam. U srednjem vijeku, država s pridruženim atributima poput integriteta, država kao apstraktno biće – ne postoji. Vladar doslovce posjeduje svoju zemlju. Kralj posjeduje kraljevstvo kao što njegovi vazali posjeduju lena koja ga sastavljaju. Život kraljevstva preslikava život vlastelinstva. Hijerarhijski najniže model je hijerarhijski najvišemu. Organizacija *villa* – organizaciji kraljevstva, ne obrnuto. Sve društvene tvorbe, uključujući i one „najsofisticiranije“, poput učilišta ili skloništa duhovnosti, metafore su onoga što je prvotno i elementarno: čovjekovih primitivnih manualnih radnji koje pokorno slijede velike nebeske i zemaljske cikluse. Nije li, primjerice, riječ *vassus*, a otud i *vassalus*, nastala latinizacijom keltskoga *gwas*, što znači *momak*, *poslužnik*? *Vassi dominici* ili *pairs* koji okružuju kralja – njegovi su „momci“, a kralj sam – budući samo *primus inter pares* (francusko *les pairs* poteklo je upravo od latinskoga *pares* u tome specifičnom značenju) – tek jedan od njih. Otud danas, možda, osobita barbarska aroma tog potonula svijeta, odakle god zavirili u nj. I s druge strane, ta „moda srednjeg vijeka“, izrazi simpatija modernih istraživača za jedan možda ljudskiji svijet u kojem institucionalizacija još nije progutala konkretan individualni čin; u kojemu se bit društvenog odnosa, lišenog posredništava i mehaničkih proteza, može odrediti formulom poput one

Blochove „biti čovjek drugog čovjeka“; svijet koji je mreža zemljoposjedništva i čovjekoposjedništva, katedrala subordinacije. Što znamo danas o posjedovanju? Dohvaćamo li još uopće smisao tog čudnovatog strpljivog čina, samosvjesnog čina posjedovanja? Baviti se feudalnim društvom, društvom temeljenim na posjedovanju, pomalo znači upustiti se u miroljubivu pustolovinu antropološke arheologije.

Tu se posjedovanje javlja u toliko inačica, u toliko *fenomena*. Uz lenski, postoji i alodijalni zemljoposjed. To je pasivniji modus posjedovanja, forma u povlačenju, naslijeđena podjednako iz antičkog i „barbarskog“ rodovskog društva. Posjedovanje avitičke baštine: ne zanemarivo, ali ni konstitutivno. Alodijalni zemljoposjed ne konstituira Društvo. Poredak je djelo *feuduma*: poklona, donacije, beneficija, koji zauzvrat traži vjernu službu, i tako generira novog čovjeka, vazala, tog istinskog protagonista Društva.

Kao pol čiju bismo bit mogli označiti natuknicom *intervencija* (jer feudalni senior svojom donacijom *intervenira* u postojeće stanje stvari), lenski zemljoposjed stoji nasuprot posjedovanju avitičke baštine kao polu *kontinuiteta*. Dva pola tvore neku vrstu plodne proturječnosti. Nisu rijetki primjeri gdje se te oprečne institucije otvoreno sukobljavaju. J. Bösendorfer, u *Agrarnim odnosima u Slavoniji* (1950.), prepričava slučaj iz Srijema, s prijelaza 13. u 14. stoljeće. Sa severinskim banom Urkundom izumire 1280. njegova loza iz roda Tomaj. Njegov posjed ima zakonski, u skladu s pismenim ugovorom i oporukom, pripasti novom banu Dioniziju de Losoncz. Ali posjed će tako napustiti pleme. Tome se isprječuju Urkundovi susjedi, „odreda starinci u Srijemu“. Zaposjedaju i razdjeljuju zemlju svog plemenskog srodnika. „Srodstvo i susjedstvo identični su pojmovi“, komentira Bösendorfer: *propinqui, cognati, proximi* – i u latinskome sve sami dvosmisleni pojmovi. To je rodovska logika. Dionizije i sin mu Stjepan pokreću parnicu: legalna je pravda doista na njihovoj strani. Pa ipak, kao konačni će pobjednici izići tvrdoglavi susjedi, vraćajući zemlju – doduše opet nakratko – u okrilje roda.

Na koncu, spomenimo još jedan zanimljiv slučaj *dvojjčane harmonije* koja kao da održava poredak. To je odnos dviju naizgled oprečnih tenzija u agrarnome gospodarstvu: „oprečnih ili radije komplementarnih“. Na jednoj strani *akumulacija* (koja pomalo priziva devetnaestostoljetnu „monopolizaciju“: velikaši koji u XV. st. dijele Slavoniju daju se nabrojati na prste dvije ruke); na drugoj *usitnjavanje*, ono što je Le Goff nazvao „atomizacijom“. Reklo bi se da je bogati posjednik prisiljen da sustav iskorištavanja svoje zemlje razdrobi, horizontalno i vertikalno, eda bi je mogao nadzirati. Što više zemlje posjeduje, s toliko je više subordiniranih suposjednika dijeli.

5. KOLJENOVIĆI I KUNOVNJACI

Na prvi pogled, naslov možda zvuči pomalo carrollovski, fantazmagorično. Odmah će se pokazati da ništa ne krivotvori: naprosto raščlanjuje i imenuje „donji“ i „gornji svijet“ Srednjega vijeka.

Plemstvo je istodobno ekonomska i genetička činjenica. Feudalna i rodovska logika tu se prepliću ili, radije, rodovska logika preživljava ugrađujući se u onu feudalnu. Još je u XVI. st. hrvatskom plemstvu valjalo dokazivati da vuče podrijetlo iz jednoga od dvanaest praplemena. (Njihovi su predstavnici, vidjeli smo, potpisali s Arpadovcima *Pacta conventa*.) *Pleme* garantira feudalni status. U hrvatskome, „plemstvo“ je izvedenica „plemena“. Stoga ono ostaje dvosmisleno. *Plemić*, *plemenik* ili *koljenović* u širem je smislu naprosto pripadnik plemena, bilo kojeg. U užem smislu (koji će zakonito nadjačati prvotni), „plemić“ je odvjetak praplemena, „koljenović“ po časti ili *per se*. (Tako i u ranih Rimljana plemići ili *patricii* vuku podrijetlo iz plemena časnih Otaca, *Patres*.)

U poznoj rodovskoj zajednici, početkom ovoga tisućljeća, *dvanaest plemena* pripada već mitskoj prošlosti. Na njihovu su mjestu sada *župe*: teritorijalno prikladnije i brojnije cjeline, koje suvremeni latinski interpretira kao *comitatus*. U XIII. st., taj je tautološki dijakronijski poredak već uvelike zahvatio „pobočni vjetar“ feudalnog prava. U Slavoniji se tada, po uzoru na Ugarsku, oblikuju nove i prostranije upravne i posjedničke cjeline: *županije*. (Pokadšto se dva srodna naziva brkaju; očita je, međutim, naknadnost i izvedenost „županije“. Prvak starije „župe“ zvao se, izvedenicom, „župan“: s obzirom na nj sada se definira „županija“: ne dakle prostorom ili genezom nego personalnim stožerom.)

Županije se uvode postupno. U početku bi župan neke prekodravske ugarske županije proširio njene granice i s ovu stranu Drave. Ti su proširci rasli; s vremenom se osamostaljuju. Tako su nastale srednjovjekovne županije Donje Slavonije, ta klasična lekcija slavonske medijevistike: Križevačka, Virovitička, Požeška, Vukovska, Srijemska te cisdravska Baranjska županija. Ta je potonja nešto poput priručnog uzorka procesa uhvaćena u jeku odvijanja, neka vrst okamenjene kretnje. Cisdravska Baranjska županija – to će reći cisdravski proširak matične ugarske županije. Bösendorfer je već objasnio kako su „crkvene, vlasteotske i geografske prilike upravo zapriječile da se ovdje razvije posebna županija“.

Srednjovjekovna društvena piramida raslojena je, u grubome, na oligarhijske prvake (*proceres*), ostalo plemstvo (*domini*) i podložnike. Poprište je vječite igre koordinacije i subordinacije. Na horizontalnoj ravnini, protagonisti Srednjega vijeka imaju mogućnost da se udružuju i sklapaju saveze, da se međusobno spore, napadaju i uništavaju, da si priskaču u pomoć protiv kakve pogibli koja bi sutra mogla snaći toga koji priskače. Diješe i zajednički snose teret obveza kakva je vojnička: „Kad neprijatelj navali“, utvrđuje Slavonski sabor 1273., „ili kralj osobno polazi u vojnu, plemići će kraljevine pojedinačno i svi zajedno poći na vojnu...”

U vertikalnom smislu, svi se oni drage volje mire s činjenicom da postoji onaj, ili oni, kojima duguju zahvalnu i pokornu *vjernost*. Imaju satisfakciju: ni njih poredak nije lišio podanika. I sami su vladari uključeni u opći sustav vazalske subordinacije. Ni kralju nije uskraćeno zadovoljstvo da ima nekoga iznad sebe. Tako Zvonimir 1075. zahvaljuje papi Grguru za hrvatsko kraljevstvo, kao za kakvu golemu *donaciju* koju mu je papa povjerio i postavio ga nad njom za kralja, „opremiv ga stjegom, mačem, žezlom i krunom“. „Kraljevstvo pak,“ priseže Zvonimir, „što mi ga Tvoja ruka, opate Gebizone, predaje, čuvat ću vjerno i neću ga, kao ni vrhovnu vlast nad njime, nikad i ni u kakvoj namisli oteti Apostolskoj Stolici.“

Izuzetak su *Epsiloni*, tj. trudbenici, seljaštvo; njemu su uskraćene sve iluzije. Nema se komu uteći. Njegov dom? Seljakova kuća? „Siromašno namještena i opremljena“, odvratio bi Le Goff, „ona ne zadržava seljaka. Njeno siromaštvo doprinosi pokretljivosti srednjovjekovnog čovjeka.“ Pa ipak, čini se, taj stožerni stalež morao je biti nekako obmanut. Le Goffova vizija tjera nas da se pitamo: kako je to društvo uopće moglo opstati, ako je za svoje seljake bilo neka kombinacija plantažnog kolonijalizma i stepskog nomadizma?

Procjenjuje se da je srednjovjekovni seljak izdvajao s *mansusa* relativno tri puta manji dio prihoda nego rimski *kolon*. (Povijest nam, doduše, ne podastire drugo do predmete zgražanja, ali upravo to znači da, iz svakog pojedinog trenutka, dostaje daljnji „pogled unazad“ kako bismo se utješili). Slavonski se kmetovi u suvremenim ispravama nazivaju „kunovnjaci“: „po tome što su nekoć bili dužni davati svojim gospodarima jednu kunovu kožu svake godine. Stari naime u ovim krajevima smatrahu takve kože vrlo prikladnim za podstavljanje odijela“, kako se razlaže u Statutu zagrebačkog kaptola (XIV. st). Ali dandanas ta lijepa vremena pripadaju zaboravu: „Mjesto tih koža stalo se tijekom vremena plaćati sedamnaest dobrih banskih denara po komadu.“ „Kunovina“ ili „marturina“ ostaje slavonskom specifičnošću sve do XVI. stoljeća, kao i plemenita životinja amblemom Slavonije.

Stoljećima su, iz godine u godinu, u kasnu jesen polazile družine ubirača da obave svoj odgovorni zadatak. Da naplate kunovinu „u vrijeme kad je plaćanje uobičajeno, naime, kad je posrijedi kunovina, oko Martinja, koje pada zimi, kako je to ustanovljeno i određeno odavna, naime od godine Gospodnje tisućutristote“, veli se dalje u Statutu. Predvodio ih *villicus*, upravitelj vlastelinova imanja. Svi *collectores* imaju razloga za zadovoljstvo, potkrepljuju ga po dva denara namijenjena njima i pridodana iznosu kunovine, tom iznosu „u plemenitim denarima“. (Upravo tako: „in denariis nobilibus“.) Slavonski sabor iz 1273. brižljivo je utvrdio i ostale važne okolnosti tako značajna događaja:

„Pobirači kunovine ne smiju obilaziti zemljom s većom pratnjom, nego samo s dvanaest ljudi i najviše četrnaest konja. Za hranu mora im svaka općina (*generatio*) dati jednu ovcu, šest kokoši, jednu gusku, četiri kabla vina (svaki od po tri dlana), dvanaest kabala stočne hrane (svaki od po četiri dlana), i ništa preko toga.“

Važna je to napomena „i ništa preko toga“. Ona znači: treba biti umjeren, treba sačuvati razum usred tog obilja koje svake godine nailazi s neotklonjivom periodičnošću. Nakon pohoda ubirača dolazi manje veseo (svečanost je jenjala, kao u predvečerje sajma ili seoskoga goda), ali ne manje važan posao. Prikupljene *denare*, dopremljene u vlastelinov dvor, valja propisno podijeliti. Poštuje se časna prednost: najprije biskup, u ime Crkve, prima svoju desetinu. Ostatak se dijeli na tri jednaka dijela: dva pripadaju banu, treći, napokon, ostaje vlastelinu. Prvi je *dominus terrae*, drugi tek *dominus fundi*. Eto kako se obrađena zemlja, prividno neumnoživa i jedna, u sjenci katedrale Društva udvostručuje, umnogostručuje. A seljak, nakon što isprati ubirače, ostaje s onim što mu je preostalo: u tome bi trebala ležati njegova tajna.

Teško, međutim, da ikakva revizija može izbaviti tu masu srednjovjekovnog čovječanstva iz eshatološke zapečaćenosti njezina bijednog položaja. Za dostojanstvenu povijest, oni su nepovratno izgubljeni, *idiotae* (tj. nepismeni) *par excellence*, autsajderi onemogućeni participirati u svijetu dostojnu čovjeka. (Historiografi bi nas upozorili da tu riječ treba rezervirati za izrazitije „autsajdere“: Židove, naprimjer, gubave i bolesne, luđake, razbojнике, prekršitelje staleških pravila ili „deklasirane“, krivovjerce, homoseksualce i vješce i vještice.) U svakom slučaju, to seljaštvo je prečesto „smradni puk“, nešto mnogo opskurnije i nečasnije no što je to bio antički *vulgus*, „volovi, samo što nemaju rogova.“ (Franjo pl. Rakoczy)

Pa ipak, oni kanda čuvaju osobitu vitalnost. Uočimo je zajedno s povjesnikom Ž. Jakićem:

„Seljaci nisu bili međunarodni stalež kao plemstvo ili svećenstvo, jer ih nije vezao ni zajednički jezik (latinski), ni jednaka nošnja, ni običaji, ni staleška svijest. Zato su bili i najbolji *čuvari svoje narodnosti i njezinih odlika*.“

Ukratko, (možda je to zaključak za kojim tragamo), cijenom koju seljaci plaćaju kupljena je od neodređene i mnoštvene budućnosti ova budućnost koje smo danas zahvalni protagonisti.

6. STUDIA MONGOLICA

„Kao rulja divljih pasa, koja se na hiljade razmnoži u prašumama Indije i kuda prođe ne ostavlja ništa živa, ni tigra, ni pitona, ni slona, ni čovjeka, rulja od koje nema obrane, jer na jednu samu zvijer naleti u isti mah čopor tih proždrljivih i uvijek gladnih životinja, koje ne ostavljaju ni tragova poginulih iza sebe, jer proždru i kožu i meso i kosti, neprestano jureći dalje za plijenom; ili kao ogromni morski pas koji nema drugog posla u životu do jurnjave za plijenom preko nepreglednih morskih pučina, i gutanja svega živa što zapane u njegove čeljusti oboružane redom zuba, dok u nezasitnoj proždrljivosti ne proguta koju krupnu morsku neman, što mu svojim račvastim repom začepi žvale, a tjelesinom ispuni i otromi nutrinu te joj zapriječi disanje dok ne crkne...”

Ne, to nije spjev o stvaranju svijeta. To nije *Enuma eliš*. To je književnikov pokušaj da dočara daleku zaboravljenu strahotu; pokušaj da uvjeri nas, a također i sebe, da se taj događaj što ga bilježi suhoparna povijest doista dogodio, tu, na obalama tih rijeka, u toj ravnici koja je jednom ZAISTA zadrhtala pod gvozdenim ratnicima, kao u onome Šenoinu stihu u kojemu, neodređeno, „od zlata drhće ravnina”.

(Neka to „ZAISTA” bude jedina riječ u čitavoj knjizi koju bilježim majuskulom. „Zamisliti”: taj glagol nije nipošto zabranjen historiografu. Ideja o nespojivosti fantazije i historiciteta možda je samo priprosta predrasuda. Zatečeni znanstveni šepavci neka se požure da je što prije prekriže i zaborave, uzmognu li. Georges Duby, na samu početku svoje knjižice *Europa srednjega vijeka*, kazuje doslovce: „Zamislimo. To je ono što povjesnicima uvijek valja činiti.”)

A. Tresić-Pavičić, osim svojih nadahnutih i silovitih *imaginiranja*, potrudio se i da nam iznese, sažimljući francuske autore, nešto poput kratke povijesti Mongola. Tu se prate vrtoglave sudbine Velikoga Kana Temudžina i njegovih generala. Jednu malu filološku digresiju nemilosrdno ćemo denuncirati:

„Malo nakon toga nije za narod i vojsku bilo dovoljno ime Temudžin, nego mu dadoše ime *Sutu Bogdo* (*Sin Nebesa*, ako to ime dobro tumači francuski historik Cahun, iz kojeg ove podatke vadim). Za nas Hrvate to ime čudno zvuči,

jer nas sjeća na narodno ime Bogdan, što ne može biti nego slučajno, jer naš jezik nema nikakve srodnosti s mongolsko-turskim jezicima. Bar filolozi tako kažu.“

Da, „tako kažu“, ali tko će znati? Valja uvijek sačuvati nešto skeptičke rezerve.

Zatim se uzdiže Džingis-kanova sposobnost da se okruži izvrsnim vojskovođama, poput Batua, Kadana, Bedaja; a napose Subutaja, koji je „najveći osvajač što ga historija poznaje“. Pisac tu citira omiljenog Cahuna (govor činjenica jest najubojitiji): „Od Koreje do Furlanske osvojio je trideset i dva naroda i dobio šezdeset i pet kampalnih bitaka.“

Zaista, pred takvim se podatkom zastaje. Opčinjaju ratna superiornost i brzina koja kanda u sebi ima nešto prezirno. Na djelu je opet ona *tumenska* vojna organizacija. (Jedan je *tumen* čitava samostalna armija, s deset tisuća ljudi: „nezavisna taktička formacija kojom zapovijeda general“, reći će B. Spuler.) Europu je snašlo kratkotrajno i nezaustavljivo osvajanje: ta dvostruka sramota. Sudeći prema vijestima suvremenika, tatarska je najezda nešto poput groma koji osvjetljava udarac što ga zadaje. Njihov plijen: čitava Srednja i Istočna Europa, osvojena za ciglih pet godina (1237.-1242.). Taj ih plijen ne zadržava: ugrabljuju koliko stignu u trku, s kónjā.

Tatarska je provala pomalo čin demonstracije: naznaka strašne mogućnosti, koja na sreću nije doživjela svoju posvemašnju realizaciju. Stepska je Azija očitala Europi munjevitu lekciju. Kakav je otpor ova mogla, raspršena i prestravljena, pružiti uspostavi trajne dominacije, da su je Tatari poželjeli provesti? Teško da bi značila ozbiljniju zapreku, i povijest bi u tom slučaju, kako se znade uzdisati, krenula posve drugim tokom. Jesmo li doista, u tih nekoliko godina tatarske prisutnosti, na raskršću tako korjenito različitih mogućnosti?

U drijemežu povijesti, ili Povijesti, tatarska epizoda nalikuje na nekakvo *lucidum intervallum*: bljesak ideje u kaotičnom Umu, ideje o Carstvu; plima događaja, koja se naglo povlači, neobjašnjivo kao što je i nabujala.

(V. Appendix)

„Kao ogromni morski pas koji nema drugog posla...“, čudovištan gotovo kao ta poredba, Subutaj bijaše načeo Europu još 1224. Raspršio je tada vojske ukrajinskih velikaša, ali su ga kineske prilike odvratile od Zapada. (Ne zaboravimo, ovo je samo jedna od mongolskih fronti: euroazijsko ratište.) Predah traje čitavih trinaest godina: dodatno ruglo, to dugo

vrijeme koje je, udijeljeno nakon krvoločna upozorenja, moglo korisnije upotrijebiti. A zatim, povrh svega, ne hajući za tu pogibeljnu pauzu, 1237. otpočinje temeljito osvajanje.

Države se ruše jedna za drugom: Velika Bugarska, kumanska kneževina, ruske kneževine „od Crnog do Bijelog mora“. Tresić-Pavičić posvećuje u ovom poglavlju plodnu pažnju plemićkim imenima: „Mstislav Smjeli, da ne bi osramotio svoje ime, koje je do tada u smjelosti sretno bilo...“ Potom Litva, Prusija, Poljska. „Poljski kralj Boljeslav Stidljivi (...) kojemu ime zvuči kao *lucus a non lucendo*, pobježe bez stida“: nesumnjiva duhovitost, koja obilato iskupljuje ono malo prethodne filologije.

Nevoljni se Boljeslav utekao nikome drugom no Beli IV., kralju koji će uskoro i sam postati znamenitim bjeguncem. Nadalje, Šleska i Moravska, nakon pobjede nad Česima i Nijemcima kod Legnica 1241. A tada, sporni poraz kod Olomouca. Naš pisac, koji drži na umu kome ima pripasti konačna zasluga, trijezno razmatra tu tajanstvenu bitku:

„Bitke kod Olomouca doduše nije bilo...”

(nije je, dakle, niti bilo)

„...ali nije isključena mogućnost...”

(mogućnost)

„...da je postojao junak Jaroslav Hvjezdohorski, praotac potonjih grofova Sternberga, koji će se biti istakao junaštvom u manjim bitkama,...”

(dakako)

„...ili ga oni izmisliš da proslave svoje ime (Hvjezdohorski- Sternberg)...” (V. Appendix)

7. PSOGLAVCI

Ugarska vojska, sastavljena od same plemenite gospode, koja se na rijeci Šaju pokušala suprotstaviti Tatarima, u suvremenim se ljetopisima najčešće opisuje kao mekoputna i bahata. „Cor et animum non habebant“, kudi ih, i sam vrijedno bježeći, očevdac kanonik Rogerije, iz čijih će kronika Toma Arhiđakon crpsti za svoje ambicioznije djelo, *Solinsku povijest (Historia Salonitana)*. Bela IV., okružen svojom promiskuitetnom svitom, u skladu s najboljim tradicijama dinastije koja je, neobično sklona dekadenciji, u posljednje vrijeme obilovala razvratom, zločinom, ljubomornim sakaćenjima, bit će natjeran u jedan od najmahnitijih bjegova: najprije u Slovačku, zatim u Austriju, napokon u Hrvatsku, iz unutrašnjosti na jadransku obalu, i još dalje: na otoke.

Kad Tatari, prilježno slijedeći kraljev trag, stignu do obale, ugledat će ih splitski arhiđakon, zgrožen:

„Njihov lik pruža strašan prizor. Noge su im kratke a prsi široke; lice im plosnato a koža blijeda; golobradi su, nos im je kukast, a oči sitne i dosta razmaknute. U oružje im pripadaju: nekakvi oklopi od bikovske kože, složene poput ljusaka, ali ipak neprobojni i vrlo sigurni; kacige nose željezne i kožnate; mačeve zavinute; tobolce i lukove imaju o pasu na vojnički način. Strelice su im do četiri puta duže od naših, a na vrhu im je šiljak od željeza, kosti ili roga.“

Ukratko, rekao bi Tresić-Pavičić, „Toma ih opisuje kao same vragove“. Naš je moderni istraživač tu još pripomenuo: „U narodnoj predaji ostalo im je ime *psoglavci*.“ Nikakvo čudo, razložiti će on: „doista njihov vanjski izgled, uspoređen s krasnim arijskim tipom koji nastava naše zemlje, nije mogao izazvati nego odvratnost, strah i užas“.

Vrijedni se tatarski konji, bilježi dalje Toma, „zadovolje s malo slame za krmu; slično se i ljudi gotovo ništa ne brinu za hranu: hrani ih sama okrutnost...“ Toj je okrutnosti Toma posvetio posebno poglavlje: *de crudelitate Tartarorum*. O njoj se znaju brojne jezovite epizode. Tisućama svojih zarobljenika, u nekoj prilici, Tatari obećavaju da su slobodni otići. Tada se pokazuje da to čine samo kako bi ih izdvojili, izlučili iz golemog ratničkog čopora, i potom do posljednjeg „sijekući pobili“. Treba zamisliti tu posvemašnju okrutnost... Metaforika srednjovjekovnih ljetopisa najčešće je posve suhoparna. Neumorno ponavljanje standardnih metafora, posvudašnji *loci communes*, to zajedništvo govora i uma koje

nerijetko objedinjuje zemljopisna prostranstva. U jednoj od staroruskih kronika jezovita stradanja Suzdaljske Kneževine zabilježena su ovom tužnom metaforom: „tu su padale glave pod tatarskim mačem kao trava pod kosom“. Krug unutar kojeg se kreće taj arhajski poetski um bit će jasno obilježen kad dometnemo dosjetku bizantskog ljetopisca ratova što ih je vodio car Emanuel Komnen: da su Grci ubijali zemunske žitelje „kao janjce“. Kosidba trave i klanje jaganjaca, seljakova botanika i zoologija, taj svijet dvostrane reprodukcije srednjovjekovnog čovječanstva, ujedno je i prostor biljne i životinjske ornamentike u kojima se iscrpljuje njegova književnost, uključujući i onu katastrofičnu.

Golema rijeka naroda, govore ljetopisi, vuče se usred zime 1241.-1242. prema moru: u kamenim gradovima na obali neće biti mjesta za sve. Nitko od njih još nije vidio strašne progonitelje. Zasad još bježe samo pred vijestima i glasinama. U takvim okolnostima, neodređeni osvajač poprima nadljudske forme. Javljaju se najfantastičnija strahovanja.

„Jedni su govorili“, bilježi *Solinska povijest*, „da Tatari grade goleme sprave i brojna ratna oruđa, kojima će pokušati razoriti gradove; a drugi su tvrdili da podižu gomilu zemlje i kamenja visoku kao brdo te da će tako gradove lako osvojiti, kad se uzdignu iznad njih.“

Na jednoj strani kršćanski svijet podvrgnut bezdušnoj kušnji izdržljivosti. Na drugoj još nevidljivo mnoštvo stepskih ratnika, koji si mogu dopustiti da bitke, poput one kod Legnica, dobivaju žrtvujući više ljudi nego što ima kršćana koje valja potući. Koliko ih je uopće? Toma govori o „bezbrojnu mnoštvu“ koje „niče iz zemlje poput skakavaca“.

O tatarskom načinu borbe Toma je zapisao ovaj pomalo sablastan i, istodobno, začuđujući podatak: „premda je tako velik broj tih ljudi, kao nijemi ne daju od sebe gotovo nikakva glasa, već šutke hode i šutke se bore“. Je li to i zapisano upravo kao čuđenje? Navikli smo na drukčiju Aziju, brbljavu, bučnu, koja se nipošto ne bi odrekla prednosti što ih nosi zastrašivanje ratnim žamorom, galamom, kricima. Onu Aziju koje zvučna dimenzija ošamućuje vrtoglavom mnoštvenošću upravo kao što joj vizualna zavodi pretjeranošću šarenila, sitničavom zapletenošću tkanoga uzorka, kaosom, ili zamršenim kozmosom, boja i likova s perzijskih sagova... Onu, napokon, Aziju za kojom će nekoliko desetljeća kasnije, tražeći metaforu koja bi vjerno dočarala šarenilo tijela njegova čudovišta Geriona, posegnuti Dante:

„Con più color, sommesse e soprapposte, non fer mai drappo Tartari nè Turchi“
(*Inferno*, XVII, 17-18)

(u Kombolovu prijevodu:

„Ni Tatari ni Turci nisu tkali / sa osnovom i potkom življe boje.“)

U Danteovo doba, Tatari su već bili neotuđiva svojina europske civilizacije; pjesnik, dolazeći iza najezde, nalazi za svoje potrebe njihovo ime zabilježeno i ovjekovječeno u latinskome: u obliku *Tartari*, u kojem ga je rabio i Toma Arhiđakon. *Tartari*, dakako: jedna druga općepoznata riječ bila je značenjem i oblikom odveć blizu a da ne bi došlo do te asimilacije. Grčka riječ *Tártaros*, odavno udomaćena u latinskome kao *Tartarus*, i koja znači *donji svijet* ili *pakao*.

8. LISTINE I EGZEGEZE

Tatarska je provala protutnjala sjevernim i zapadnim rubom Slavonije. U povratku, pak, podjednako nepogibeljno, mnogo južnije. Donja se Slavonija regbi pritajila, ostajući doista gotovo pošteđena. Već ste u Čazmi otišli dovoljno daleko na zapad da se izložite strašnoj opasnosti. Onamo se poslije bitke na Šaju povukao ranjeni Koloman, Belin brat i hrvatski ban, možda istinski i tragični junak poraza. Tu je izdahnuo na rukama dominikanaca koji ga dostojno sahraniše u svojoj crkvi. Ali za Tatare neprijateljstvo i mržnja ne prestaju sa smrću. Suvremenik Europljanin tu se pretvara u zgrožena etnologa ili čak zoologa: „Bezbožni i prokleti narod Tatara najradije je svojim zločinačkim rukama oskvrnjivao kršćanske grobove i razbijao grobnice, osobito kraljevske, te razbacivao kosti na sve strane.“ (*Historia Salonitana*) Tako su, dakle, Tataari razorili i razbacali: grobnicu, Kolomanove kraljevske kosti, dominikansku crkvu, Čazmu.

Međutim, čak ni nezadrživo tatarsko ratovanje nije čista okrutna slika lišena ikakvih praznina. Te praznine, zatišja, oklijevanja, neizbježno postoje: one otvaraju prostor potreban povjesničaru da umuje, da relativizira. Kad se poslije poraza na Šaju ostaci hrvatske i ugarske vojske povlače u Dalmaciju, onda pozni povjesnik koji gori od želje za istinom u tome vidi mnogo više, čitavu složenu operaciju i njenu psihološku pozadinu. Zapravo, tumači on, „hrvatski stratezi nisu smjeli ni pomišljati da bi se mogli oprijeti tatarskom konjaništvu na ravninama Srijema i Slavonije. To bi bio očajan pokušaj. Oni su vrlo spretno i vrlo umno iskoristili vrijeme koje im je Subutaj dopustio“.

Oni dakle nipošto ne bježe, oni umno manevriraju. Priča, jednom pokrenuta, grana se dalje i nadovezuje; sad se može štošta reći i o Subutaju:

„On, koji je bolje nego itko poznao vrijednost brzine u ratu, dao je Hrvatima vremena da se pripreme, srede i utvrde, da saberu i uvježbaju sve sile. To je bio životni grijeh najvećega vojskovođe svih naroda i svih vremena.“

A sve su to tek pripreme za glavnu, vrtoglavu Pavičićevu tezu: Mongoli se nisu povukli odustajući od osvajanja, kakva besmislica!, i zbog dinastičke smjene. Povukli su se poraženi od Hrvata u teškoj, strašnoj bitki na legendarnom Grobniku, na kojem se odlučivala sudbina svijeta.

„Tako je preko Azije i Europe prošla ogromna Subutajeva vojska, rušeći i

pustošeći države jednu za drugom, dok ne zape na klisurama Velebita i tu se spljosnu u mlake krvi, koja se u potocima sali u Jadran...”

Subutaj bijaše nakanio da pokori svijet; *ali čovjek snuje, a Bog određuje*. Za tom će mudrošću posegnuti povjesnik Tresić-Pavičić, možda zato kako bi trijezno otklonio posvemašnju zaslugu, a jer je povrh svega pjesnik, proširit će je bučnom perifrazom:

„Čovjek snuje, a netko, neusporedivo moćniji i od neslomljivog vrhovnog gospodara Džingis Kana, određuje.”

Osamdeset godina nakon što je Ivan Kukuljević ojađeno utvrdio „oskudicu poznanja orijaške ove borbe malenoga našeg naroda” (u svojoj *Borbi Hrvatah s Mongoli i Tatari* iz 1863.), pisac sangvinične knjige *Izgon Mongola iz Hrvatske* zatječe tu borbu nimalo bolje upoznatu, štoviše porečenu iz tabora pozitivne znanosti (Smičklas, Šišić, Klaić). Pavičićevi su argumenti, međutim, tvarni: darovnice Bele IV. zaslužnim ratnicima. Službena ih historiografija, zacijelo opravdano, drži naknadnim krivotvorinama. Tresić-Pavičić poziva na njihovo ponovno čitanje.

Posrijedi su, ponajprije, višestruki prijepisi. Na primjer, jedan dokument iz poznog XIV. st. (1392.) potvrđuje u ime kralja Žigmunda prethodnu listinu kojom je za kralja Stjepana potvrđena prethodna darovnica kralja Bele trojici braće *de genere Raad*, iz Požeške županije. U skladu s njom su braća Toma, Filip i Lovro stekli neka imanja na Orljavi, što ih zavrijediše vjernom službom „počam od najranijih godina svoje mladosti”, a napose kad su – „napredujući tako iz junaštva u junaštvo” – ostali uz kralja i „za sveopće tatarske najezde”, *in generali persecucione Tartarica*, „kada nas toliki između naših napustiše”.

Drugi dokument, koji i Tresić-Pavičić raščlanjuje, detaljniji je u pogledu ratnih zasluga. Poznat je kao Belina *darovnica srijemskoj braći*, ponovo trojici: Kresu, Kupiši i Raku. Okolnost da je rat s Tatarima uključivao i operacije u primorju (*in partibus maritimis*) u prethodnoj je darovnici „Radićima” uzgred pripomenuta. U slučaju Srijemaca, ta je okolnost bitan sastojak zanimljive pripovijesti koja tvori jezgru darovnice. Sastavio ju je svojedobno „uzoriti muž magister Farkaš, prepošt albanske (što će reći beogradske: *Alba* = Bijeli /grad/) crkve, kancelar našega veličanstva”. Ovdje je donosimo u Kukuljevićevu prijevodu iz 1863.:

„Žestoka bitka s Tatari bijaše jur započeta na obali morskoj. Sam kralj stojaše opkoljen od množine borećih se četa tatarskih, mrtva tjelesa, strijeljama i mačevi tatarskimi ubijenih junaka, ležahu oko kralja nagomilana kao zid i

ograda, i to u tolikom broju da kralj nije mogao ni naprijed poći, ni natrag uzmaći, ufajući se pomoći od jedinoga Boga. Kad iznenada, u vrijeme najžešće bitke i najveće opasnosti, doletiše tri brata Kres, Kupiša i Rak, sa trideset i osam braće i rođakah svojih, iz ravnoga Srijema kao iz neba poslani anđeli, te pobivši se s tatarskimi četami prodriješe kroz najgušće gomile tatarske do samoga kralja, te spasiše kraljevsku glavu i kraljevski barjak, i dadoše kralju i njegovim braniteljem novu snagu. Junački Kres, smotriv nekoga tatarskog vođu, kako je potajno nanišanio lukom svojim na kralja, naperi svoju streljicu proti istomu vođi te mu istepe obadva oka; i odsiječe mu glavu u nazočnosti kraljevoj, i baci truplo u dubljinu morske pučine. Navali zatim smiono sa drugovi svojimi na ostale tatarske čete i na šanceve njihove, obrativ se onamo, gdje bijaše najžešća bitka, te stanu neprijatelja sjeći mačem, gaziti nogama i bacati trupla tatarska u sinje more, kao guske u ribnjak.“

Za tolike zasluge budu, dakle, trojica junaka – jedini preživjeli iz mnogoljudna srijemskog roda – obdareni posjedima u okolici Topuskog i u Resniku. U njih ih, u kraljevo ime, uvodi sam magister Farkaš, sastavljač darovnice: sklapa se cjelovita, logična slika. Ali Tresić-Pavičić krivi nesretnog kancelara zato što se sučelio s egzegetskim teškoćama:

„Da bar reverendissimus Farkaš ne upotrebljava trivijalne slike i poredbe! Ne, on uživa da prikaže kralja opkoljena Tatarima ‘kao ribu u vrši’ (...) Do grotesknosti hiperbolizira, zapliće, spaja nemoguće s mogućim, osobito u opisu bitke oko kralja, što će biti nekima dalo povoda da posumnjaju u autentičnost same isprave...”

Međutim, prave Pavićeve egzegetske nevolje posve su druge naravi. Lijepo ga vidimo kako se skriva iz optužbe „spaja nemoguće s mogućim“: u toj se maloj formuli obavlja potajna trgovina, u zamjenu za priznanje nepouzdanosti nekih dijelova polaže se pravo na istinitost drugih. Uzmimo primjerice taj pomalo okašnjeli nadnevak na listini: 1264. godina. Kako objasniti tu malu vremensku nelogičnost (ako ne poznijim nevješt看krivotvorenjem)? Pavičić odgovara: „Zaboravljiv kralj sjetio se malo prekasno tolikog junaštva.“ Ili što s činjeničnim nesuglasjima u odnosu na sadržaje drugih listina? Fatalne kontradikcije koje prokazuju izmišljotine i krivotvorine? Nipošto, drži Tresić-Pavičić, „iz ove se listine jasno vidi da ova bitka nije identična s onom gdje kralja spasiše Pažani.“

Jao, zar i Pažani? Naziremo pomalo pravu poplavu spasitelja, vrijeme je da uzmaknemo.

9. PONOVO U SRIJEMU

U prethodnom je paragrafu bilo govora o dovođenju u sumnju autentičnosti nekih dokumenata koji se tiču Slavonije. Ponajprije, autentičnost tih dokumenata višeslojna je; s nekih aspekata, ne manje zanimljivih, njihova je autentičnost nepobitna.

Za prvu trojicu braće, koje je Bela obdario posjedima na Orljavi, pretpostavlja se da su i podrijetlom iz tog dijela Požeške županije; dočim su *srijemska braća* prema darovnici preselila daleko na zapad. To, možda, nije slučajno. Poslije najezde, zemlja živi u znaku koncentracije. Poznato je kakve je pouke kralj izvukao iz krvava rata. Malobrojni gradovi unutrašnjosti koji su odoljeli rušilačkoj najezdi bili su oni dobro utvrđeni i teško dostupni, poput Samobora i Velikog Kalnika u Križevačkoj županiji. Oni postaju uzorima. Kralj sad nalaže svom plemstvu da svoje drvene kurije gradi kao tvrđave: *ad modum fortalitii construendi*. Zatim, da utvrde snabdiju oružanim posadama. U tu im svrhu podjeljuje vojna ovlaštenja. To su dalekosežne reforme.

Nadalje, *srijemska braća* dolaze iz pokrajine koju provala nije posve mimoišla. Jedna poslanica pape Innocenta IV. iz 1247. spominje stradanja Srijema od onog krila tatarske vojske koje je ondje prešlo zaleđeni Dunav. Štoviše, samo pola godine prije Tatara, Srijem su već pohodili drugi divlji Azijati, Kumani. To su oni Polovci s kojima Ukrajinci uzvišeno vojuju u *Slovu o vojni Igorevoj*. Oni Kumani iz Tomine *Povijesti* koje Tatari gone da ginu u kreševu prvih redova. To je onaj narod bjegunaca pred Tatarima koje Bela milostivo prihvaća i naseljuje u Ugarskoj, nadajući se toj azijskoj pomoći u učvršćenju vlasti među oholim velikašima. Ali je nastavak te priče o kraljevskoj samilosti posve ezopovski: ugarski velikaši ubijaju kumanskoga kana Kutena, a njegov se narod promiseće u *probudenu zmiju*, u strašnog saveznika *intra muros* tih Tatara koji su već na Šaju, *ante portas*. Pobunjeni Kumani prelaze Dunav (to je već pomalo simbolička gesta pobune, na ovim prostorima). Pripisuje im se razaranje grada Franca Villa (današnji Mandelos) u Srijemu, s benediktinskim samostanom i crkvom sv. Križa. Tragovi su neznatni, pouzdana znanja skromna i nepotpuna.

Kad su Tatari zabasali u ove krajeve, okomili su se na znatniji sakralni kompleks u gradu što ga dokumenti zovu „*civitas de Ku que alio modo Bani Monasterium nominatur*“, što će reći: grad *Ku* zvan još i Banov Samostan. (Neobični se toponim *Ku* tumači prema mađarskom *Kő*, tj. *Kamen*.) Ban koji je posrijedi jest hrvatski ban Bjeloš (prvi ban hrvatskoga imena za Arpadovića), rodom iz Zahumlja i brat ondašnjega kneza Dese. Moćni je ban bio dvadeset

godina namjesnikom maloljetnoga Gejze II. na ugarskom prijestolju. Sredinom XII. st. dao si je podići zadužbinu na Dunavu, na svom srijemskom posjedu imenom Ku: tako je utemeljen benediktinski samostan sv. Stjepana Prvomučenika. Namakne mu dobara za opskrbu tridesetorice redovnika, otvori i *hospitium* (*gostinjac*) za pripomoć putnicima i siromasima. Kad je u sljedećem stoljeću, 1229., kaločki nadbiskup Ugrin utemeljivao (zapravo obnavljao, nakon sedam stoljeća!) srijemsku biskupiju, za sjedište joj je odredio Banov Samostan. To je možda pomalo neobično: očekivali bismo Ilok, koji je svakako bio „prvo mjesto u Srijemu u srednjem vijeku“ (Bösendorfer). (Kasnije će, u doba poturske obnove, srijemski klerici tumačiti to zaziranje od Iloka nekom „tradicijom neprijateljstva“ između srijemskih biskupa i velikaša Iločkih. Vrhunac će se te tradicije pripisati dobi posljednjeg Iločkoga, Lovre, tog „čovjeka ohole duše koji se pouzdavao u moć svojega bogatstva“, ako je vjerovati srijemskom biskupu Szörenyiju (XVIII. st.). Tada je, veli Szörenyi, „srijemski biskup bio prisiljen otići iz Iloka“, u *Bani Monasterium*. Dakako da je to pozno tumačenje anakronično u smislu temeljnih činjenica: u prvoj polovini XIII. st. nema u Iloku još ni traga od Iločkih. Ono je, možda, dobar primjer kako svježa prošlost zastire i preoblikuje onu dublju. Iz perspektive XVIII. st., protagonisti XV. i XIII. stoljeća, ako zauzmu odgovarajuće poze, mogu se učiniti sugovornicima ili sukobnicima.)

1229., dakle, novopečeni se srijemski biskup uselio u Banov Samostan i stao nositi naslov *episcopus de Ku*. Daskora je tu podignuta i katedrala. Kad je potkraj 1241. ili početkom 1242., usred te ledene (ledio se Dunav!) i tatarske zime, planulo mlado biskupijsko središte, njegova kratka povijest (bogata, naslućuje se, samostanskim pikanterijama) nije ipak bila zapečaćena. Bila je to prva biskupija nadležna za Slavoniju kojoj je i sjedište bilo u Slavoniji. Ostali su slavonski pastiri: biskup pečujski, biskup zagrebački (u njegovu korist 1233. papa presuđuje spor s Pečuhom o desetini što je valja pobrati južno od Drave), te napokon biskup bosanski. Tog je potonjeg 1241. kralj obdario posjedima u Vukovskoj županiji (Đakovo, Blizna), i otada je taj biskup tražio priliku da izmakne pogibli bogumilskih ratova: doista, 1247. napušta dotadašnje sjelo u Brdu kod Sarajeva i seli u Đakovo. U razmaku od dvadesetak godina, Donja je Slavonija tako dobila dvije „vlastite“ biskupije.

Nakon tatarske provale, srijemski se kaptol privremeno preselio u samostan u *Svetom Ireneju*. Csánkyjeva istraživanja i Bösendorferovi uvjerljivi zaključci upućuju da je *Civitas Sancti Irenei* zapravo jedan od dva srednjovjekovna nasljednika drevnoga Sirmija: drugi je onaj koji će preživjeti do danas, *Civitas Sancti Demetrii*. Biskupova je selidba bila dakle razumljivo premještanje na jug: s obale Dunava na obalu Save.

Gdje je nekoć na Dunavu stajala Bjeloševa zadužbina *Bani Monasterium*, ostalo je selo imenom *Banoštor*, kojega eno i danas ondje. Dovršavajući u svojim *Crticama* natuknicu o Banoštoru, Bösendorfer je znalački prepisao putnu bilješku jednoga klerika iz XVI. stoljeća:

„Banoštor osvojili Turci 1526. (negdje med 27. srpnjem i 8. kolovoza). Dvadeset i sedam godina kasnije provezao se Dunavom Antun Vrančić (1553.) i zapisao u svoj dnevnik: 'Banoštor, nekoć stolica biskupa srijemskog, znatna varoš i tvrđa, krasno je ležao nad Dunavom, a sada mu razvaline jedva mjesto kazuju. Opustošeni su toliki vinogradi, koji su ga poput vijenca kružili.'“

EXPL.

APPENDIX, MARGINALIJE.

1. A jer povijest voli ponavljanja i inačice, ideja Velikoga Gospodara Eurazije još će jednom bljesnuti, mnogo kasnije, u našem stoljeću: u poremećenom i uzvišenom umu jednog *carističkoga* generala koji će 1918. pokušati da, jurišajući iz svetih gradova Mongolije, povijesni argument *boljševizma* porekne povijesnim argumentom Azije i Žutoga Sunca. Njegova se sudbina stoički oplakuje na stranicama Prattova albuma *Corto Maltese u Sibiru*, koji me napaja lakovjernom erudicijom. Tragični se oniričko-delirični protagonist zvao *Roman von Ungern-Sternberg*. Ne zamjerite što ću vas na ovom mjestu zamoliti da, prije nego što do kraja pročitate ovu bilješku, sada dovršite šesti odjeljak, „*Studia Mongolica*“.

Nakon što ste ljubazno dovršili šesti odjeljak, obraćam vam pažnju na zanimljivo prezime Hvjezdohorski alias Sternberg: taj probitačni prijevod na njemački jest onaj ključni operator potreban da se poveže legendarnog češkog pobjednika nad Tatarima iz XIII. st., i litvanskog baruna von Ungern-Sternberga koji u XX. st., s Bajkala, u snježnoj noći, poziva Aziju da ustane i da ga slijedi. Priznajem da u ovom trenutku pomalo vjerujem u reinkarnaciju. Dok je u Novosibirsku padao pred sovjetskim streljačkim vodom, barunu von Ungern-Sternbergu možda je bilo objavljeno da plaća prokletstvom činjenicu što se davni Čeh Jaroslav Hvjezdohorski borio protiv Azije koju tada nije razumio, a koja mu je (njemu, Romanu von Ungern-Sternbergu *alias Jaroslavu Hvjezdohorskom*) danas jedina nada.

Ako ništa, ponizno vjerujem da bi se ideja dopala – barunu.

III. TURCI NA GRANICAMA ILI ZLATNO DOBA

---

1. SUMRAK, S POLUMJESECOM

Za početak poglavlja, kao uvertiru u povijest katastrofe, evo nekoliko stihova iz *Svemogućeg Neba i Zemlje Stvoritelja* Antuna Ivanošića:

„(Adam i Eva na pragu raja jurve stojeći š njime se prašćaju. Ovdi društveno pivaju:)

Eufrates, Geon,
Tigris, tri potoka
I četvrti Fyzon
Slasti našeg oka,

Zbogom, već vas neće
Vidit naše oko,
Neg dok suza teče
Plakati će gorko.“

I još ovi, eksplicitniji, iz *Satira*:

„Ej, Turčine, pogan nekrštena,
Nigda stvar ta ne bi ti proštena
Što učini ti od Slavonije
Kojoj para prije bilo nije!“

Turci se po prvi put zatječu u Slavoniji već 1391. Na putu njihova prodiranja, s mukom im se othvala opatija Svetoga Križa u Mandelosu (benediktinci su je obnovili nakon kumanske najezde 1241.), koju brane plemići kuće Morović. U XV. st. Turci su već stalna i neposredna prijetnja. „Dolaze Turci,“ veli Bösendorfer, „koji iza vidinske i nikopoljske bitke prodiru sve dotle: započinje sada predigra krvave drame od tri stoljeća.“

Dokon je historiografski cinizam pripisati vladarima Ugarske i Hrvatske povijesni neoprez. U više navrata, oni izlaze Turcima ususret, duboko u unutrašnjost Balkana. Prisjetimo se pobjedonosnih vojevanja Ivana Hunyadija u Bugarskoj, Rumunjskoj i Srbiji, križarske strasti i smrti Ivana Kapistrana i kardinala Julija Cesarinija, onog poljskog kralja Vladislava koji za potomke ostade tragični *Varnenčik*, one hrvatsko-ugarske reprize Kosova polja za koje pade hrvatski ban Franjo Talovac... Uostalom, dva ili tri desetljeća iz sredine XV. st. svim nas silama uvjeravaju da se u njima odlučuje sudbina *kršćanstva*. Predodžba blizine ponora

kršćanskom je svijetu definitivno doprijela do svijesti. On zbija redove: naziru se štoviše mogućnosti nekih poteza koji bi sudbinski izmijenili njegovu fizionomiju. Bizantski car moli ugarsku krunu za pomoć u obrani ostataka „grčkoga“ carstva pred maloazijskim Antikristom, i zauzvrat obećava uniju s rimskom Crkvom i priznavanje papinskog autoriteta. Papa Grgur X. doista je odgovorio na taj nečuveni prijedlog žestokim bodrenjem katoličkih vladara...

Ponovo se razgrće pepeo sa staroga kršćanskog žara, zapretanog potkraj XIII. stoljeća. Kroz dvadesetak godina ponovo živi stari zanos „Svetoga rata“, križarstva, suprotstavljen islamskome *Džihadu*, možda njegov dubinski analogon, njegov autentični odgovor. Međutim, već nekoliko decenija kasnije, ovdje u Slavoniji, pridavanje križarskog značaja *Katzianerovoj vojni* (1537.) bit će tek blijeda sjenka tog istinskog buđenja. Ono je zaista bilo kratka daha. To se jenjavanje dade, možda, dovesti u vezu s nastupanjem kultiviranih „vladalaca“, s nastupom humanizma. Tako ga je, uostalom, u jednoj od svojih *nenadmašnih* knjiga razgovora protumačio i nitko drugi nego – Salvador Dalí: „Plebejski žar vitezova koji polaze u križarske pohode – to je izazov oprečan humanizmu...”

„Od sredine XIV. stoljeća obraća se sva pažnja Ugarske i Hrvatske na jug“, piše Bösendorfer. „Na jug“: to je obzor na kojemu se gomilaju tmasti oblaci. Pred tim prizorom, u Slavoniji raste politička nervoza, podiže se nervozna halabuka. Tu, u zlosretnoj Slavoniji, mi smo na tlu kazne eshatoloških dimenzija, na tlu one „kazne i opomene“ iza kojih je učena Europa vrlo brzo prepoznala mračno lice svojega Boga. Za kozmopolitske umove XVII. i XVIII. stoljeća, samo opstojanje Otomanskoga Carstva bit će neobjašnjivo: „čudo“. Njegove ratne uspjehe, naime, ne podupiru nikakvi unutarnji argumenti, naprotiv: „kršćanski bi vladari lako očerupali *tu Ezopovu čavku* kad bi htjeli otkriti njenu slabu točku“, umuje Sieur La Boullaye le Gouz u djelu *Putovanja i zamjedbe* (1653.). Svoj opstanak i (prividnu) snagu Osmanlije duguju jedino – kako je to lijepo mnijenje danas rezimirao Alain Grosrichard – „transcendentnoj nakani Providnosti“.

No, u prvoj polovini XVI. stoljeća, za Sulejmanove vladavine, Otomansko je Carstvo na nepobitnu vrhuncu te veličine koja je, možda, tek prazno napuhnuće... Ono što nije pošlo za rukom osvajaču Carigrada, Mehmedu II., njegov nastavljatelj uspijeva na samu početku svog stolovanja: zauzeti Beograd, „zlatni ključ Ugarske“, 1521. Bio je to izvrstan početak karijere, koji je Veličanstvenome pripremio trijumfalni put prema stratištima Mohača, prema Budimu i

Beču. Tih godina turske jedinice neometano prelaze Slavoniju: 1526., 1532., 1536. Od 1527. nadalje počinju njome administrirati. 1537. je godina posljednje nade: zadnji kršćanski združeni prodor u *međurječje*, pod vodstvom Ferdinandova generala Katzianera. Posljednji pokušaj iza kojega će slijediti stoljeće i pol šutnje katoličke monarhije; pokušaj koji će biti okončan tragičnim neuspjehom. Oblačje koje se dizalo na obzorju tada će prekriti nebesa. Oni koji su tjeskobno motrili *jug* strahujući kakvi li će užasi uslijediti, tada će saznati odgovor. Turci će stići; Antikrist će zavladatai; svijet će, začudo, i dalje opstojati.

2. FLASHBACK

U kasnu jesen 1537., Katzianerove su se jedinice, prispjevši u Ivankaovo (lijepi grad s dvije crkve zvan još i Sveti Juraj), napokon dočepale hrane kojom fatalno oskudijevaju od sama polaska iz Gornje Podravine. Internacionalne kršćanske jedinice, sastavljene od hrvatskih konjanika i pješaka Tirolaca, Čeha, Lombardeza, Austrijanaca i Slovenaca, iscrpljene i nedisciplinirane, prepuštaju se u dvorištima i podrumima Ivankaova pitoresknim žderačinama, pijankama i nasilju. Usred veselja, napadnu ih Turci, koji su se dotad plašljivo pritajili u gradskoj tvrđavi. Istodobno, sa sjevera nagnu turske jedinice prispjele iz Osijeka. Ivankaovo je već u plamenu. Kršćani ga u pometnji napuštaju, odbijajući napadače. Ali njihova je sudbina zapečaćena.

Te osječke turske snage, koje su prethodno već odoljele Katzianerovoj opsadi Osijeka, stigle su u Ivankaovo odlučnim pokretom preko Vuke i preko jedne močvare čudnovata imena, *Palače*, i još jedne: Kolodvarske bare. Bile su to one tipične stare močvare slavonske depresije koje nam je J. Bösendorfer lijepo protumačio u svom *Geografskom uvodu* kao posljedice tih riječnih tokova čiji „slabi slaz ne može jače da udubi svoje korito, te se vodene žile često ispremišavaju ili im se tijekom često lomi; i tako se stvaraju isušena potočna korita, mrtve vode, bare i močvare...” Na rubu Kolodvarske bare ležalo je srednjovjekovno selo Korođ. Nekoliko godina ranije, Turci su ga opustošili i spalili njegovu drvenu crkvu. Selo se ipak održalo. Nastavali ga mađarski kalvini. Ono je davni posjed izumrla roda imenom *Korođi* ili *de Korogh*, znamenita u XIV. i XV. stoljeću. Ostaci im počivahu (bez trajnijeg spokoja) u obiteljskoj grobnici u crkvi franjevačkoga samostana u nedalekom selu imenom Berak. Sami su Korođi utemeljili taj samostan, oko 1415., sagradivši crkvu, stanove i gospodarske zgrade s vrtom. I samostan postrada od Turaka, u dva navrata: 1526., kad ga redovnici obnavljaju, i 1531.: ovaj put franjevci zauvijek napuštaju samostan, koji iščezava u plamenu. Zgarište mu je predaja upamtila pod imenom *Svetinja*. Eto pravog obilja požara. Možemo birati između Korođa i Berka. Priđimo jednom, sjednimo, ogrijmo se pored davnoga ognja.

Na posjedu smo plemenite obitelji Korođi. Sijelo im bilo usred močvare, na jednoj drevnoj humci: kameni grad Kolodvar, kružna nacrt, s četverokutnom središnjom kulom. Njegove tajnovite ruševine imaju u povijesti mjesto ne manje značajno od sama srednjovjekovnoga grada. Šezdesetih godina našega stoljeća pohodila ih je arheološka ekipa pod vodstvom B. Kralika i našla tragove života jednog davnog domaćinstva: žrvanj, kamenu tanad, krhotine

gotički ornamentirane keramike pećnjaka. Prisjetimo se također kolodvarskih zidina s jednog Hötzenendorfova akvarela: u snježnoj pustoši, u trstici, s dalekim jatom i – u prednjem planu – s dvije lisice koje nas prenose u topli svijet bajke, koje se, gospođe lije, razgovaraju na cijelcu.

Napokon, narod u selu znade još dandanas priču o lijepoj djevojci koja u noćima punog mjeseca sjedi na razvalinama i oplakuje svoju tužnu sudbinu, sudbinu napuštene zaručnice. Štoviše, o jadima lijepe *Apolonije* može se detaljnije čitati u *Kolodvarskoj djevici* Vladimira Prohaske. U toj nježnoj legendi već oslušujemo daleku jeku povijesti.

3. KORODI

Apolonija bijaše kći plemenitoga Ivana Rozgona; Gašpar Korođi, posljednji odvjetak svoje loze, zaručio se njome, a potom se bezočno oženio drugom. U ona se davna vremena ta vrst kolebljivosti strogo kažnjavala; bilo je to jedno od nemilosrdnih pravila igre za pripadnike viših staleža. Gašpar je smjesta, kraljevim ukazom, lišen sviju dobara, i ona su prešla u posjed moralno oštećenih Rozgona. Domalo se međutim kralj Matijaš Korvin predomislio, prisjetivši se stare milosti koju je u kraljevske loze uživala kuća Korođi. Ali za Gašpara je bilo prekasno. Slomljen sramnim gubitkom posjeda, taj stari ratnik protiv Turaka umro je (po nekim izvješćima od kuge) 1472. ne ostavljajući potomka. (Na koncu, čak su i braća Rozgoni ostali kratkih rukava: njih trojica, klasična trojica, već su takoreći imala u rukama te posjede za kojih im je zadobitak sretno poslužila njihova sestra Apolonija, a sad im ih posmrtna donacija ponovo oduzimlje, glaseći na banska imena Nikole Čupora Moslavačkoga i Ivana Ungora.) Tako se gasi jedan rodoslov, jedan od nekoliko najznatnijih, u nekoj vrsti gorčine. Potrajao je gotovo tri stoljeća, od rodonačelnika Filipa Korođija, znamenitog pretka koji se s nekih nesumnjivo zamašnih zasluga prozvao *Philippus Magnus*, i o kojemu ne znamo više ništa, pa do dalekoga izdanka Gašpara.

Apogej te obiteljske povijesti pada u XIV. stoljeće, u njegovu drugu polovinu. „Najznamenitiji član ove obitelji“, sudi Bösendorfer, „bez sumnje je Stjepan Korogji.“ Trojica su braće, opetuje povijest, Stjepan, Filip i Ladislav, a najveći je između njih Stjepan. Vrijedni im je otac Filip namaknuo u baštinu i grad Osijek, što ga je za šezdeset dukata zakupio od titeljskoga opata kardinala Gilberma. Po nesreći, taj ih je zakup zapleo u spor oko *osječke carine*, na koju pravo polaže i velika mađarska cistercitska opatija Cikador. Ona se poziva na drevna prava što vuku podrijetlo iz XII. stoljeća, „još tamo od kralja Gejze“, koji je glavom utemeljio opatiju.

Bilo je to 1353.: na jednu su stranu sjeli gospodar Juraj Eotvösi i sam cikadorski opat Toma, na drugu Filip i Ladislav Korođi. Pod njihovim oštroidim očima, sporni se predmet razgranao, raščlanio na carinu dravsku, carinu suhozemnu, carinu sajmovnu. Razboriti, sretno se nagodiše. Ali sporenje se time neće zaključiti. Povremeno će izbijati još čitavo jedno stoljeće. Nikakvo čudo: tã tu su se sučelili tvrdoglavi slavonski plemići s čitavom dinastijom nesmiljenih duhovnika. Opat Andrija, opat Veykard, opat Mijo, opat Imbro – sve sami po svoje glavosti znani samostanski poglavari, čiji podanici robe okolne vinograde i podrume, pljačkaju putnike i kmetove, plijene stada: „opet su dva Imbrina čovjeka otjerala

cijeli čopor konja i ždrebadi“, tuži se 1421. udova Ladislava Töötösa iz Batmonoštra, okružena četvoricom sinova. Posebno se istaknuo taj potonji opat Imbro. Za njegova vladanja, okolni posjednici dopadoše propasti. „Taj blaženi opat strašno je ražao“, komentira listine Bösendorfer. Izvedene pred sud, cikadorske opate štiti visok crkveni ugled.

Spomenuti će opat Imbro povesti parnicu i protiv naših Korodija. Bude im poslan, kao predstavnik optužitelja, „učeni đakon Lovro iz Kajmada“, da im gurne pod nos cikadorsku privilegijalnu povelju iz 1196. Ali tada, oko 1430., Korodi već raspolažu jakim adutom, naklonošću kralja Žigmunda. On im ponovo ishoduje neriješeno stanje parnice. Tu je naklonost svom rodu priskrbio Stjepan Korodi, kad se za *bune braće Horvata* znao staviti na pravu stranu.

1383. kao *mačvanski ban* navodi se Stjepan Korodi. Taj je banski naslov dobio na važnosti oko 1320., otkad veže uza se i naslove vukovskog i srijemskog župana. Tom su se „personalnom unijom“ kanili pojačati prihodi mačvanskoga bana, za kojima su vojne potrebe iz godine u godinu narastale: „Da mačvanski ban“, čitamo u Bösendorfera, „kao neki markgraf, imade što veću silu vojničku i financijalnu, braneći granice protiv Srba.“ U početku, dakle, prekosavska je mačvanska „banovina“ imala zadatak da se ispriječi ekspanzionizmu srpskih kraljeva. Postupno, s primicanjem turske pogibli, prometnula se u neku vrstu isturene predstraže čiji naslovnik, pridruživši si i dvije slavonske županije, igra ulogu nekakva pobočnog bana ili protubana hrvatskome banu. „Tako se dogodilo“, zaključit će Šišić, „da su spomenuti od starine hrvatski krajevi (tj. dvije donjoslavonske županije, op. S. A.) bili s vremenom sasvim izuzeti ispod banske vlasti, a to je opet urodilo posljedicom da su se počeli ubrajati među ugarske.“

U vrijeme kad je izabran za mačvanskog bana, Stjepan je Korodi, kako pretpostavlja Bösendorfer, bio još mladić: „Već kad se je ženio, bio je ban mačvanski. Kako mu je sigurno bilo 20-22 godine kada se je ženio, mora da je bio i vanredno sposoban, dok mu se je podijelila tako odgovorna i odlična čast još gotovo mladiću.“ Stjepan Korodi oženio se nekom plemenitom djevojkom po imenu Vezén, iz Pečuha; a poslije svadbe se – klasična feudalna glavobolja – pokazalo da je sa ženom u srodstvu, treće koljeno. Jesu li to namjerice tajili dok se veza nepovratno ne ozakoni? Ili su ih sada prokazali zlobnici? Ovako ili onako, bila je to ozbiljna nevolja. Ne bijaše druge nego da se stvar bez uvijanja iznese pred papu. Pomno razmotrivši problem, ured Urbana VI. razabere da imade stanoviti način da se brak, iako po sebi protunaravan, uskladi s kanonima. Dostajat će da Vezén četvrtinu svoga miraza uporabi u dobrotvorne svrhe, pod nadzorom papinskoga decimatora u Pečuhu.

4. GORJANSKI I HORVATI

Na stolici mačvanskoga bana redali su se, doduše, velikaši svekolikih plemenitih kuća Donje Slavonije; no, nije time manje očevitna činjenica da naslov bolje pristaje onima koji se u političkim stvarima opredjeljuju za „interese centra“. Pomalo plebejska loza Korodija koja ne može prikriti svoje skromne korijene, ili palatinska loza Gorjanskih, mađarskih doseljenika u Slavoniju – očekivaniji su eksponenti središnje budimske vlasti nego domaće plemićke kuće poput Iločkih ili Morovića, sklonijih alternativnome, bar u presudnim trenucima. Kako stolica bana-župana služi ugarskoj kruni da njome nagrađuje odane slavonske veličine, dobar je primjer Pavla Gorjanskog: između 1305. i 1309., u dinastičkim borbama između Karla I. (prvog Anžuvina na ugarskome prijestolju) i protukandidata Većeslava, on znade izabrati dobru stranu. Tim je povodom zahvalni Karlo spregnuo mačvansku banovinu s dvjema županijama kako bi obdario vjerna pristašu. U prigodnoj listini iz 1310. nije štedio riječi o njegovoj čestitosti:

„Kada je vojska bana Henrika, našega nevjernika, (tj. Henrika Gisingovca, slavonskoga bana i Većeslavljeva pristaše, op. S. A.) pustošila županiju vukovsku i gradu našem *Eng* (*civitas nostra Eng*: iščezli grad u srijemskoj županiji nedaleko od Morovića) oteo sve blago, onda je magister Pavao navalio na rečenu vojsku, hrabro je raspršio, ugrabljeno blago povratio županiji i grad neoštećen sačuvao dopadnuvši sam smrtonosnih rana...”

Posjed *Gora* ili *Gorjan* (mađarski *Gara*), na istočnim obroncima Slavonskoga gorja, poklon je, još iz 1269., Bele IV. djedu Pavla Gorjanskog, županu Ivanu *de genere Drusma* (tj. Dorožma, kod Segedina). Otada se Gorjanski vjerno drže dvora, promaknuti ubrzo na nasljednu palatinsku čast. U Slavoniji se osiliše do „za neko vrijeme najmoćnijeg roda u Hrvatskoj“ (Bösendorfer): u rukama držahu velike posjede u Povučju i Pobosuću, pripadne jedanaestorim gradovima, te deset jakih tvrđava, poput Nuštra, Mikole, Borova, Cerne, Sotina i drugih. Kad je 1382. Karlov nasljednik Ludovik I. ostavio Ugarsku bez muškoga nasljednika a žezla se prihvatile žene, nesmiljena udova Elizabeta i kći joj Marija, palatin Nikola Gorjanski nepokolebljivo je uz njih, kao najbliži savjetnik, nimalo zbunjen tom smiješnom činjenicom da je Ludovikova kći okrunjena za kralja „kao da mu je sin“: *uti filius masculinus*. Dvanaestogodišnja djevojčica na ugarskome prijestolju, s jedne strane mati joj Elizabeta kao regentkinja puna spleta, s druge lukavi palatin. Daskora se dižu plemenite glave kojima je taj „nakaradni“ prizor nepodnošljiv.

Ponajprije, bosanski kralj Stjepan Tvrtko, koji već snuje o jedinstvenom kraljevstvu u široku zahvatu od Jadrana do Drave. Pridružuje mu se Ivan od Paližne, vranski prior Viteškog reda sv. Ivana. U Slavoniji, na čelo nezadovoljnika staju Horvati (ili *Hrvati*).

Horvati su stari ugarski rod, prije dolaska u Slavoniju poznat kao *Bančaji* (*Bánčsa*). Dobrima stečenim širom Vukovske župe upravljaju iz grada po kojemu su dobili ime, grada *Hrvati* (mađ. *Horvat*), podignuta na jednoj od onih uzvisina što sa sjevera dominiraju nad udolinom Biđa, na jednom od onih neznatnih humaka što nam se „u toj nedoglednoj ravni pričinjaju kao znatnije uzvisine“ (Bösendorfer)... Posjed Hrvati poznat je i u povijesti viteških redova u Hrvatskoj, kao zemlja koju je Bela IV. darovao *ivanovcima* (Stjepan Pavičić veli „krstonošci“, prema latinskome *cruciferi*). „Deset jutara“, pisalo je u dotičnoj darovnici iz 1238., „križarske zemlje imenom *Croac*, izuzete iz uprave grada Vukovo, koja graniči s posjedom istoga reda zvanim Magna Villa“. S. Pavičić posvetio je u prvome svesku svoje *Vukovske župe* (1940.) značajne stranice tom naselju, upozoravajući i na njegovu obilježnost na dijalektalnom zemljovidu Istočne Slavonije (obilježnost koja, možda i ne slučajno, koincidira s onom topografskom):

„Vrlo je značajna činjenica da je i tu, na granici ikavskoga i ekavskoga narječja, postojalo naselje koje je nosilo ime Hrvati. Tim je imenom, kako se vidi, istaknuta razlika između ikavskoga stanovništva, koje je imalo svoje plemensko nazivanje Hrvati, i ekavskoga, koje se zvalo Sloveni. Značajan je i položaj toga sela Hrvati. Ono se nalazilo upravo na rtu ikavskoga područja, tako da je stajalo kao izbočeno prema ekavskome. Takav je položaj bio u Vukovskoj župi i kod svih drugih toponomastikona izvedenih od imena Hrvat.“

Polazeći od tih zanimljivih i dalekosežnih izvoda, tek će valjati protumačiti ikavske *Slovine* ili *Slovince* i njihovo *Slovinje*, kao i podudarnost izvorne ekavice sa središnjom Hrvatskom.

Iz *Svetoga Nikole*, jednog od područnih sela posjeda Hrvati, razvili su se, preko lokalnoga idioma *Mikan*, današnji Stari i Novi *Mikanovci*. U potonjima se još nalazi crkva Sv. Bartola iz XIV. stoljeća, koju se danas podjednako povezuje s ivanovačkim i velikaškim središtem. Ali kako konačno složiti mozaik tajnovitih *Hrvata*, od tih raznobojnih kamenčića, „križara“ i plemenitih Horvata? Predstoji li tek pitanje povezivanje priora Ivana od Paližne s Ivanom Horvatom i njegovom braćom?

Što su to, možda, znali stari povjesnici koji su kanda brkali ta dva Ivana, drugove u uroti protiv ugarske krune?

5. UROTA

Trojica su braće Horvata (sveudiljna trojica): Ivan ili Ivaniš, Ladislav i biskup Pavao. Ivan je donedavno bio mačvanski ban i župan donjih županija. Ovo je trenutak kada ga smjenjuje čovjek odan dvoru, Stjepan Korodi. Ovdje u pokrajini Stjepanov je položaj nezavidan. „Liga“ nezadovoljnika razgranala se čitavom Ugarskom. Kao i Gorjanske, Stjepana odasvud okružuju protivnici, u Slavoniji Horvati i Selački, preko Drave Stjepan Hedervary Kont i pleme Kaan. Budućnost je nestalna. Građanski rat koji će uslijediti poznat je u historiografiji kao *buna braće Horvata*.

Jedan za drugim nižu se nasilni i okrutni događaji. Najprije Čeh Žigmund, zaručnik kraljice Marije, provaljuje u Ugarsku i vjenča se s kraljicom; potom se vraća u Češku. Ozlojeđena, opozicija šalje Pavla Horvata u Napulj po Karla II. Dračkog, jedinu punoljetnu mušku glavu anžuvinske dinastije. Jedna saksonska rodoslovna knjiga iz ranog XVIII. stoljeća (navodi je biskup Ladislav Szörenyi u svom *Opisu Srijema*) povezuje „bana Ivana Horvata“ s Dračkim (*de Durazzo*) kneževskim ogrankom napuljskih Anžuvina. Ona štoviše (očividno ne znajući za trojicu braće Horvata) ustvrđuje da su Ivan Horvat i Karlo II. Drački ili Karlo Mali – obojica sinovi kneza Ljudevita Dračkoga – zapravo rođena braća! Zato je Ivan Horvat, tumači nepouzdana rodoslovac, „usprio poslije smrti ugarskoga kralja Ludovika skloniti veći dio ugarskoga plemstva da pozove njegova brata zvanog Karlo Mali, napolitanskoga kralja, protiv kraljice Marije...“ Nakon ubojstva netom okrunjena Karla II., pobunjenici su užasnuti. U srpnju 1386., ugrabljuju priliku kad su kraljice pošle u posjet svome palatinu u Goru. Horvati ih tada zaskoče na izlasku iz Đakova. Smjesta pogubiše palatina Nikolu, kao i, s osobitim žarom, dvorskoga ubojicu Blaža Forgača. Kraljice pak otprave na more, prioru Ivanu, kojeg je zlosretni Karlo II. dospio imenovati hrvatskim banom. Tu je „gorjansku osvetu“ iz 1386. u sljedećem stoljeću opisao kroničar Ivan Thuroczy u djelu *Chronicon Hungarorum*; njegov je epilog međutim nepouzdan: „uhvatiše kraljicu Mariju, začepiše joj usta i utopiše je u dubokoj vodi rijeke Bosuta“. Pogubljena je tek Elizabeta, i to u Novigradu na moru, po nalogu napuljskoga dvora. Uopće, nedoumica o toj smrti trajat će do XIX. stoljeća, izazivajući raspre raspaljivane rodoljubljem. 1699., u *Ljetopisu* tiskanu u Zagrebu, Pavao Ritter drži da su obje kraljice otpravljene u Novi, gdje je Elizabeta kasnije preminula. Biskup Szörenyi, koji prema Thuroczyju drži da je ubijena na samu razbojištu, primjećuje 1746. da taj Hrvat zacijelo skriva činjenicu okrutnoga ubojstva „kako ne bi kao povjesničar ukaljao svoga naroda“. Nesporazum štoviše obasiže i same protagoniste urote: onodobni

povjesnici nerijetko brkaju vranskoga priora i hrvatskog bana Ivana od Paližne s mačvanskim ex-banom Ivanom Horvatom. (Spomenuto genealoško djelo napominje štoviše, u posvemašnjoj zabuni, da je „Ivan s nadimkom *Horvathus* tako prozvan jer je bio banom *Hrvatske*“.) Biskup Szörenyi zapravo drži da je posrijedi jedna te ista osoba koja se javlja pod više nepouzdatih imena. Kao da se nesvjesno želi kraljevske protivnike sažeti u jedan lik Pobunjenika.

Vratimo se sada trećem činu urote. Žigmund hita u Ugarsku. Sam polazi na bana Ivana, a u Slavoniju šalju odane snage sa sinom palatina Nikole na čelu. Stjepanu Korodiju doznačuje na ime ratnih troškova četiri tisuće forinti. Uz bok mladom Gorjanskom, Stjepan poražava pristaše Horvata u Pobosuću. Iz Požege, kamo su se u prvi mah sklonili, Horvati se povlače u Bosnu, pod okrilje Stjepana Tvrtka. Ladislav pritom pogiba. 1393. Žigmund sklapa u Đakovu mir s nedostojnim Tvrtkovim nasljednikom Dabišom, zlo snjući preostaloj dvojici Horvata. Napokon ih se dočepa u Dobor-gradu na donjoj Bosni.

Stjepan Korodí imao je znatna udjela u toj opsadi, uhićenju, otpravljanju zarobljenika u Pečuh. Ivaniš Horvat ondje nalazi strašnu smrt, rastrgnut između konjskih repova; prema drugoj verziji, bio je „vezan strmoglavce za kolac te su ga tako vodili ulicama grada, štipajući ga užarenim kliještima, te ga konačno svega raskomadali da je bio živi *spectaculum* straha i užasa gradu i narodu...“ (Serici, 1737.) Zagrebački biskup Pavao okončava dane već 1394. u nekom samostanu. U Slavoniji, poslije krvava rata, pobjednici razdjeljuju dobra poraženih, iskorijenjenih.

6. ILOK I ILOČKI

U sporu oko *osječke carine*, koji smo opisali u trećem odjeljku, između braće Korođi i opata Imbre posredovali su 1429. tadašnji mačvanski banovi, Petar Levanjski i Stjepan Iločki. Znamo da je naslov mačvanskoga bana nosio i Stjepanov otac Ladislav Iločki. U drugoj polovini XV. stoljeća sve ih je zasjenio Stjepanov sin, vojvoda i *bosanski kralj* Nikola Iločki. Hvatamo se, eto, u koštac s još jednom obiteljskom poviješću. Petnaesto stoljeće doista ne oskudijeva zamašnim likovima. Ipak, u svakoj će povijesti Slavonije ili Hrvatske Iločki biti nezaobilazni. Najutjecajniji slavonski rod svoga stoljeća, oni u tom stoljeću žive svoj apogej i zalazak.

Tko su Iločki? Hrvatski *Iločki*, latinski *de Iloch*, mađarski *Uylaki*, prema Šišiću „bez sumnje Slaveni, a ne Mađari“. Nisu autohton rod, nego ogranak palatinske loze Kont. Sin orahovičkog velikaša Nikole Konta, Bartol, dobio je potkraj XIV. st. Ilok. (Prethodni su iločki gospodari bili Gorjanski.) To je, dakle, rodonačelnik: Bartol Iločki, djed „bosanskoga kralja“ Nikole Iločkoga. U svemu, ako dostupni podaci ne varaju, rod je pod imenom Iločkih poživio samo četiri naraštaja. Bartol je podigao dva sina, Emerika i Ladislava; Ladislav tri, Ivana, Stjepana i Nikolu; Nikola Lovru. Posjeda rasutih širom Vukovske župe, sjede dakle Iločki u gradu Iloku na Dunavu. S koje strane načeti divote Iloka? Doista, kad je riječ o „zapadnome Srijemu“, sastavljač povjesnice sučeljuje se s jednom jedinom nedoumicom: kako izabrati između svekolikih hvalospjeva.

Suvremenik Stjepan Brodarić, biskup Vača i kraljevski kancelar, besjedi ovako: „Nakon Sotina, na istoj se obali nalazi grad Ilok s veleznanom tvrđavom, te se već odatle otvara onaj blaženi i tako ugodni srijemski predio. Nije on samo čuven na cijeloj strani po vinu, već i plodan svim stvarima što ih ljudi trebaju.“

„Sve stvari što ih ljudi trebaju“: eto te plemenite lijenosti koja se gnuša podrobnosti, te učene apstrakcije koja se davnim srednjovjekovnim ljudima jamačno činila dragocjenom, a nama ne govori više ništa. Prisjetimo se onog Le Goffova redovnika iz Clairvauxa, iz XIII. stoljeća, kako nam tumači poslove vode „koja u štavionici pokazuje jednaku marljivost kao i brigu kako bi pripravlila *neophodne sastojke* za obuču braće“. Ili one bezočne eksplicitnosti s kojom se 1097. izražava Foulquer de Chartres nakon što je pohodio Konstantinopolis: „Bilo bi suviše dugo i suviše dosadno u potankostima iznositi

kakvo se obilje bogatstva svake vrsti, zlata, srebra, tkanina tisuću vrsta i svetih relikvija nalazi u tom gradu, u koji nebrojeni brodovi neprestance donose sve stvari neophodne za potrebe ljudi...”

Nesretni su istraživači stoga dandanas primorani prekopavati posvuda i prikupljati zrno po zrno, zadovoljavajući se mjestimičnim obavijestima koje tu i tamo umaknu nehajnim protagonistima povijesti. Evo ponešto s hrpice koju je, kad je riječ o Iloku, prikupio Bösendorfer:

„Okoliš rodio je vatrenim srijemskim vinom, pa su već od davnina i gospoda s daleka (Ivan Korvin, Urban de Nagylucsei, biskup jegarski) rado ovdje kupovali vinograde. I jedno brdo prozvalo se *Rosamal*, tj. Ružino ulje (vino).“

Kako bi se priča lijepo zaoblila, treba joj pridodati malo konstrukcije (uostalom posve diskretne). U Iloku bijahu dva samostana. Stariji, franjevački, podignut u romaničkom slogu, 1349., zajedno s crkvom, posvećen Blaženoj Djevici Mariji Zaštitnici Ugarskoga Kraljevstva. Drugi, mlađi, s početka XV. stoljeća, pustinjaka sv. Augustina. Oba su okružena tom strašnom napašću, vinorodnim brežuljcima.

Povijest se događa u sjenci. Poznati su epilozi: augustinovački samostan Sv. Ane kažnjen je „radi nereda interdiktom“. Što se Male braće tiče, čitamo u Bösendorfera, „na rasklimanu stegu u tom konventu tuži se i Nikola Iločki, pak je onda baš njegovim nastojanjem dvije godine prije dolaska Ivana Kapistrana uvedena opservancija (1454.).“

Opservancija će potrajati sve do turskog ulaska u Ilok 1526. Tada će se pokazati da ta vinska pogibao ima nešto zajedničko s priljepčivošću kuge. U oba slučaja, to je onaj skroviti udarac što ga za borbe prima budući pobjednik. Poslije pobjede on odlazi najprije likujući, a zatim tajanstveno malakšući.

I tako su Turci, pristupajući organizaciji svoje vlasti, za sjedište srijemskoga sandžaka nepogrešivo izabrali Ilok. Štoviše, ni sjedište drugog slavonskog sandžaka neće u tom pogledu zaostajati za fruškogorskim obroncima: Požega, najznatniji grad turske Slavonije, bit će krcat spahija – veselih posjednika požeških vinograda, razasutih po toj slavonskoj Arkadiji. „Ovi se Turci“, naći će o njima Bösendorfer, „ne drže baš strogo korana, već ljuto piju, a med njima i sam hodža požeški.“ Uostalom to su nerijetko isti oni ljudi, slavonski „starinci“: metamorfoza je utoliko lakša. „Čini se“, veli Bösendorfer, „da su gotovo svi gospodari turski u Slavoniji ljudi govora hrvatskog, biva poturice hrvatski.“

7. BUNARI I SVECI

Kako se opis (*descriptio chorographica*) ne bi učinio beznadno jednostranim, priključujemo na koncu jedno osvježavajuće izvješće, poznije, iz XVII. stoljeća:

„U Iloku našosmo urešene zgrade, podignute od izvrsnijih gradiva, s vrtovima u cvatu i s punim zdencima, koji primaju podzemnu vodu što dotječe s okolnih brežuljaka slobodnim padom, te se veselo izljujeva – u nedostatku mramornih korita – ponajviše u one poznate urne izrađene po rimskom uzoru.“ (Josip Firman, *Historička horografija*, prev. Stjepan Sršan)

Eto opet istih brežuljaka, za koje se sada pokazuje, u toj neočekivano orijentalnoj zamisli idilične civilizacije, da grad opskrbljuju ne samo vinom nego i, podjednako izdašno, vodom. Nadasve trijeznu problematiku vodene ekonomije dužni smo, kako smo prethodno najavili, odložiti do druge prigode, do neke druge knjige; ali elementarni su doticaji neizbježivi. U nekoj historičkoj topografiji (*topographia historica*) tradicionalnog europskoga grada, njegovi bi bunari zacijelo zapremali dobro obilježeno i nadasve važno mjesto. Analizirati sadržaje što ih je povijesno vrijeme nataložilo u bunarima značilo bi rekonstruirati prošlost u krugu njihove okoline, u krugu polumjera što ga doseže zov njihove hladne vode. Rekonstruirati je iz bunara, iz fokusa u kojemu se ta prošlost stječe, neke vrsti staklene kugle koja zrcali svijet u koji je postavljena.

Kakva bi se primjerice sablasna priča mogla naslutiti kad se nađe da su na dno jednog samostanskog bunara dospjeli posmrtni ostaci jednoga sveca? Sveca-ratnika, *ognjenog* sveca: kao da je morao dospjeti na dno bunara kako bi se ugasio njegov oganj! Govorimo o Ivanu Kapistranu, kojeg nam danas u iločkoj crkvi predočuje na „glavnome oltaru njegova slika kako u franjevačkom habitu, s razvijenom križarskom zastavom, predvodi branitelje Beograda“ (M. Dragutinac). Uostalom, čujmo odmah na početku kako hagiograf sažima taj izvanredni životopis:

„Velik i neumoran pučki misionar u Italiji, Njemačkoj, Austriji, Nizozemskoj, Poljskoj, Ugarskoj i Hrvatskoj. Propovijedajući križarski rat protiv Turaka i pomažući u istom ratu Sibinjanin Janku (Janošu Hunyadiju), mnogo pridonio oslobođenju Beograda od turskih navala 1456. Time je odgodio pad Srijema i Slavonije za čitavih sedamdeset godina. Umro u franjevačkom samostanu u

Iloku, u Srijemu, 23. listopada 1456. Ondje i sahranjen, ali mu je tijelo iščezlo nakon nove najezde Turaka 1526.“

Tako ta dragocjena tijela svetaca, potpomognuta čudesnom neraspadljivošću, nakon što napuste svoj burni život, smjesta ulaze u podjednako nemirnu smrt. Prema verziji koju možemo pripisati Josipu Firmanu, Turci su ovog mrtvog sveca-ratnika zatekli izložena u okovanu lijesu, u kapelici pored crkve, i okružena štovanjem koje je za proteklih desetljeća uzelo neobična maha. Zaprepašteni, možda, što ponovo nailaze na tog neiskorjenjivog protivnika, Turci ga grabe i bacaju u najbliži zdenac, počinjajući tako dvostruko svetogrđe (prema mrtvu tijelu i prema zdencu). Međutim, uskoro ga izvlače i predaju kršćanima, jer su im franjevci u međuvremenu ponudili otkupninu.

Nema ničega neobična u tom trgovanju svetačkim relikvijama. One pripadaju među najveće dragocjenosti što ih srednjovjekovni čovjek može zamisliti i poželjeti u svome posjedu. Postoje tri kategorije dragocjenosti: kovine, tkanine i relikvije. (Podsjetimo još jednom na Foulquera iz Chartresa koji, očaran raskošjem Carigrada, govori o „obilju bogatstva svake vrsti, zlata, srebra, tkanina tisuću vrsta i svetih relikvija“.) Najznamenitiji izdanak svoga roda, Nikola Iločki, Kapistranove je relikvije očividno držao značajnim sastojkom svoga velikog posjeda, pravom riznicom. Oko njih se jate hodočasnici, iz dana u dan sve brojniji, dolazeći iz dalekih krajeva, dok se glas o svetinjama širi nezaustavljivo, poput epidemije.

8. POSMRTNE PUSTOLOVINE

Još dok je svetac umirao, ležeći četiri mjeseca u samostanskoj ćeliji, shrvan kugom, obilaze ga pobožni i radoznali, zaviruju kroz rešetke, u prizor te uzvišene agonije. Kad napokon izdahne (23. X. 1456.), oko odra stražari šezdeset Iločana. Mogu biti ponosni: na neki način, to je njihov svetac, njihova svojina i zasluga, i red je da su mu najbliži u svoj toj vrevi koju stvara zagolican svijet.

Tijelo se izlaže u samostanskoj crkvi Blažene Djevice, čak je i ćelija agonije pretvorena u kapelicu, sa slikom „Umiranje Kapistranovo“ na zidu. Međutim, sedmoga dana tih štovanja, Kapistranovu pratiocu kardinalu De Angelisu razvoj stvari postaje sumnjiv. Kako bi otklonio svaku pomisao o prisutnosti nedostojna koristoljublja, kardinal nalaže da se tijelo pokopa. Redovnici-opservanti poslušno izvršavaju kardinalovu naredbu.

Tada, rasrđen, intervenira Nikola Iločki. Ekshumira tijelo, polaže ga u okovani lijes i izlaže u novoj kapelici, podignutoj za tu svrhu, pred pobožne i željne hodočasnike. Naskoro tom pomalo naprasitom činu pridolaze, jedno po jedno, nadnaravna opravdanja. Čuda, osobito čudesna ozdravljenja, dugački niz neobjašnjivih i zadivljujućih događaja koje nalazimo popisane u knjizi pod naslovom *Čudesna Ivana Kapistranskoga (Miracula Ioannis de Capistrano)*.

Sve počinje s onom jedanaestogodišnjom djevojčicom *nomine Elisabeth*, kćerkom iločkoga kožara Baltazara (*Baltasar, pelfifex de Huylak*), uzetom i slijepom, i „koje je bolest bila poznata čitavu gradu“. Djevojčicu dovode do mrtvaca, ona mu cjeliva ruku, i smjesta ozdravlja: „zdrava i vesela trči u kuću oca svoga“, ona koju je „ranije mlađa sestra za ruku vodila“! U knjizi *Čudesna* može se pročitati još 187 takvih divnih priča, neobičnih priča koje združuju surova stradanja djece Adamove s njihovim velikodušnim, veličanstvenim izbavljenjima, strašnu degradaciju bića s njegovom *redemptio*.

Priče se nižu pod okrutnim naslovima koji bezobzirno sažimlju sudbine tih dalekih ljudi: „Pogođen najbolnijim čireom“. „Strašna i višestruka nemoć“. „Sedam godina nesposoban hodati niti hranu ustima prinositi“. „Šuga i naduvenost lica tolika da očima ne vidi“. „Zgrčen, pogrbljen, zapušten i na pragu smrti“. „U smrtnoj borbi zadnjih trenutaka već gotovo mrtav“. „Viđen i potvrđen kao mrtav te uskrsnuo“... Kako je posrijedi dokument, imena se pažljivo navode; prepisujemo neka: „Martin iz Iloka, kuhar gospodina Lovre,

dvorskoga suca gospodara vojvode Nikole“ (106. čudo). „Ivan, sedlar iz Temišvara“ (102. čudo). „Ivan Bencefy iz Nagyulga kod Požege“ (113. čudo). „Juraj zvani Calmar iz Nijemaca, od Iloka tri milje udaljenih“ (55. čudo). „Fabijan iz Budima“ (147. čudo). „Juraj, erdeljski klerik (*clericus de Transilvania*)“ (150. čudo). „Svećenik imenom Demetrije iz Zagreba“ (165. čudo).

Štoviše, *miraculum* zavedeno pod brojem CLXVI i pod naslovom „Mrtav uskrišen“ (*Mortuus suscitatus*) donosi nam svjedočenje dvoje plemenitih Korodija, Gašpara i majke njegove Elizabete, udove pokojnoga Ivana Korodija. To dvoje dolazi prisegnuti da je u vojsci što su je sabrali protiv Turaka bio neki njihov *familiaris* (sluga ili dvorski službenik) kojemu je maleni sinčić (*parvulus*) zaglavio u „jednoj špilji ili jami punoj žita“, „zagušen isparinama istoga žita“.

Pa kako je, ne bi li ga izbavio, nesretni otac „spustio u tu žitnicu, uz pomoć štapa, nekog čovjeka“, ali su potom i ovoga „jedva živa“ iz nje izbavili. Nego tek kad je *familiaris* „zazvao ime našega Gospodina Isusa Krista“ te se „utekao zaslugama preblaženoga muža brata Ivana“, ...

Rukopis *Čudesas*, pisan gotičkom minuskulom, čuva se danas u pariškoj Nacionalnoj biblioteci. Sastavio ga je 1460., na poticaj Nikole Iločkoga, tročlani odbor gradskih općinara: bilježnik Guido (rodom Talijan), trgovac Mihovil, *lukar* Bartol. Dovršena, potpisala su ga još trideset i tri ugledna iločka građanina. Svi su se oni ujedinili u zajedničkom naporu za plemenitu stvar. Prijepisi se razasliju na sve strane, crkvenim dostojnicima, vlastodršcima i gradskim prvacima. Pokreće se golema *campagne*, koja ima u Vatikanu ishoditi kanonizaciju. Odazivlju se, doista, talijanski kneževi, njemački gradovi, velikaši i biskupi, pa i sam Fridrik III., poljski kralj i svećenstvo, slovački i češki gradovi, Matijaš Korvin, lajpciška Akademija. Taj neočekivani pritisak na papinski nezabludivi um tih je nekoliko godina upravo nečuven. Iz Iloka se odašilje poslanica za poslanicom. Možda tragove te neobične groznice koja je zavládala gradom možemo još uvijek naći na dnu redaka Nikoline poslanice od 30. ožujka 1460.: „Vazda smo se u srcu bavili tom mišlju, vazda plamtjeli od prevelike želje da u Vrhovnoga Svećenika ishodimo kanonizaciju, osobito mi, koji smo zavrijedili da u svom gradu budemo obdareni tolikom milošću...“

Nekoliko dana poslije svoga prvaka, 9. travnja, poslanicu sastavljaju i građani: „Iz krajeva vrlo raznolikih, što daljih što bližih, gledamo gdje nebrojeno mnoštvo hrpimice dolazi na grob blaženikov...“ Pa ipak, nitko od tih čestitih građana neće doživjeti niti beatifikaciju svoga sveca. Kad je se napokon proglasi, za pape Lava X., bit će to neposredno uoči turske

najezde. Kao što smo već natuknuli, tada će otpočeti nova svečeva stradanja, događaji koji će ga postupno omotati maglom: u njoj će napokon posve iščeznuti, kako veli hagiograf.

Prema verziji koja se donekle razlikuje od Firmanove, a koju prenosi, oslanjajući se na dvojicu isusovaca, biskup Ladislav Szörenyi u svom *Opisu Srijema* (1746.), svečevo je tijelo oskvrnuto (tj. oplijenjeno od skupocjenosti i bačeno u bunar) neposredno *prije* upada Turaka. Kao počinitelj navodi se „luteranski heretik“ Franjo Perényi, kasniji Zapoljin pristaša, sin valpovačkoga posjednika Petra Perényija, „koji je prvi u Ugarskoj prihvatio luteransku sektu, te je bio zlo jaje zloga gavrana“. Nesmiljeni je shizmatik, ako se smije vjerovati dotičnim klericima, Franjo Perényi tom zgodom zlostavio iločke franjevece. Oni pobjegoše, navodno „noseći sa sobom sveti zalog“, u Szeleški samostan. Uskoro, međutim, Franju Perényija uhićuje Ferdinandov vojni prefekt Telekesy i baca ga u tamnicu: tako je ovoga „još za života stigla Božja kazna“, tumači biskup Szörenyi, „kao i poslije smrti: za života, jer je poradi nepostojanosti i nevjere čamio u tamnici kralja Ferdinanda; a nakon smrti jer je, kad lijes bi donešen u crkvu grada Terebesa, svake godine iz vedra neba udarao grom u zgradu na onoj strani gdje se činilo da se nalazi njegovo srce. Stoga je tadanji poglavar samostana a potonji varadinski biskup Augustin Benković, koga sam poznao, izbacio nesretni pepeo i kosti iz nekadašnjega samostana Sveti Pavao Pustinjak u Terebesu, poslije nekih sedamdeset godina. Još se i danas vide otvori na crkvi i kameni kip kroz koji je munja udarala.“

Povijest neosjetno prelazi u fikciju. Nezaustavljiva priča prosljeđuje dalje. Dojavljuje je jedan od spomenutih isusovaca, otac Samuel Timon, a biskup Ladislav nam je prepričava:

„Nakon što je rasut njegov pepeo i ostaci u jamu pokraj samostana, neki seljak, gradeći svoju kolibu, pomiješao je sa zemljom te ostatke i pepeo dok je priređivao mât za kolibu. I gle, opet stadoše mahnitati gromovi protiv kolibe!“

9. ANTEMURALE CHRISTIANITATIS

Sredinu XV. stoljeća označio je jednom Bösendorfer kao „doba triju Ivana (Carvajal, Kapistran, Hunyadi)“. Kao što ćemo još do kraja vidjeti, izbor bi mogao biti i drukčiji ili popis širi. Ali nema sumnje da duh „Svetoga Rata“ iz sredine XV. stoljeća utjelovljuju ta dvojica, ratnik i redovnik, Hunyadi i Kapistran. Kao da ih vidimo kako jašu jedan pored drugoga, na čelu nebrojene vojske. Zanimljivo je, međutim, da se Kapistran relativno kasno pridružio Hunyadiju, upravo posljednje godine (1456.), kad o Petrovu stiže na čelu pokrenutih kršćanskih masa nadomak Beograda. Uostalom, svoje časne misije prihvatio se taj plameni redovnik tek 1454. (kao sedamdesetogodišnjak!), po nalogu pape Nikole V., u onom trenutku osupnutosti koji je preplavio Europu poslije konačnog pada Carigrada. Pad Carigrada na Duhove (29. svibnja) 1453. protumačio je naš stari znanac biskup Szörenyi *grčkom* krivicom za shizmu, aludirajući na kobno „filioque“: „Tako je kažnjena grčka zabluda protiv Duha Svetoga na sam dan Njegova svetkovanja.“ Podudarnost, doista, čiju je znakovitost teško osporiti.

Iza erdeljskoga vojvode i ugarsko-hrvatskoga „gubernatora“ Ivana Hunyadija tada je već petnaestogodišnje *curriculum* vojskovođe, puno teških i prostranih ratova. (Sretna je i šaljiva okolnost da latinsko *curriculum* prvotno označava i trkaća ili bojna kola.) U više navrata, iz kršćanskih ofenziva (1443.-1444.), s Kosova polja (1448.), iz smederevske tamnice despota Đurđa Brankovića, jedva izvlači živu glavu. Poslije trogodišnjeg primirja s Mehmedom Osvajačem, borbe se iznova zameću, da bi se 1456. usredotočile na Beograd. U tom odlučnom trenutku, dok 150.000 Mehmedovih boraca grne prema sutoku Save i Dunava, prekaljenom ugarskom vojskovođi pridolaze svježije „križarske“ snage, koje je brat Kapistran pokrenuo svojom plamenom riječju. Silovita pobjeda nad *Fatihom* na vodi i na kopnu, u srpnju 1456., zaista je dostojna kruna na koncu ratnikova životnoga puta. Kao u pokušaju da mu zadaju posljednju, samrtničku pakost, Turci koje je potukao zarazili su ga kugom.

Kuga je zajednička kob beogradskih branitelja. Dopala je, tako, i pretposljednju mušku glavu roda Korodi, bana i župana Ivana. Oboljeli, Ivan Hunyadi i Ivan od Capistrana povlače se kako bi preminuli u postelji, jedan u Zemunu, a drugi u Iloku. Beogradska im pobjeda bila kao popudbina. Pa ipak, ta je valjana pobjeda bila samo odgoda neotklonjivoga.

Nakon neizostavnih dinastičkih zapletaja, krunu je naslijedio mlađi Ivanov sin Matija

Hunyadi, poznatiji kao Matijaš Korvin (prema gavranu, *corvus*, obiteljskom heraldičkom simbolu). Okrunjen kao petnaestogodišnjak, on će brzo stasati u neobična vladara, snažnu i bogatu osobnost, izrazito humanističku, makijavelijansku figuru. Strogi monarh koji bez oklijevanja onemogućuje svaku konkurenciju, ali koji znade ocijeniti gdje prestaje neprijateljstvo i poštovati dostojanstvo poražena protivnika (kao u slučaju nadbiskupa Ivana Viteza i ostalih urotnika iz 1471.), kao što i razborito popušta odveć jakim nezadovoljnicima (poput Nikole Iločkoga, zagovornika njemačkog pretendenta na ugarsku krunu, Fridrika III.). Istodobno omiljen u narodu (hrvatski će puk zadugo ponavljati optužujuću pjesmicu „pokle kralj Matijaš spi, nikakve pravice nî“) i među najbiranijim intelektualcima, kojih ga svita posvuda prati, laskajući bez grizodušja tako učenu i duhovitu vladaru:

„U dosjetkama kralja Matije ne manjka ni rječitosti ni draži, a izražaj lica, glas i kretnje uvijek su u njega primjereni predmetu razgovora“, reći će s nedostižnom notom „uomouniversalizma“ Galeotto Marcije iz Narnija.

Ili, pak, na usta Antuna Bonfinija:

„Posvuda je ljude u svome umijeću najvrsnije tražio i dovodio. Zavoli zvjezdoznance, liječnike, matematičare i pravnike, ne odbi štoviše niti vrača ni čarobnjaka: ni jedne vještine ne prezre nikada.“ (*Rerum Hungaricarum decades*)

Vlada relativno dugo, u to pogibeljno vrijeme, od 1458. do smrti 1490. Ukratko, najpoželjniji vladar, u skladu s odredbom koju daju srednjovjekovne pseudoetimologije: „*Rex a regendo et recte agendo*“ (što će reći, neprevodivo, „kralj je tko vlada i dobro čini“). U tom velikodušnom dodatku o dobroj ili ispravnoj činidbi lukavo se ispostavlja nešto poput diskretna zahtjeva, uvjeta potrebnog da se opravda naslov.

U šarenoj družbi koja okružuje kralja Matijaša ističe se jedna glava. To je pečujski biskup neobična neoklasičnog imena, *Janus Pannonius*. (V. Appendix, 1)

10. MAČ I PERO

Kad je Le Goff pisao svoju knjižicu *Intelektualci u srednjem vijeku*, mogao je mirne duše potanko izložiti zanimljivi životopis jednoga od tih intelektualaca, Petra Abelarda: pritom je, naime, podrazumijevao njegovu reprezentativnost, njegov „metaforični“ odnos prema cjelini gradiva. U slučaju pjesnika Pannoniusa, mogućnost takve dosjetke izostaje. Slavonska renesansna književnost ne postoji. Ono što će možda opravdati sljedeća dva odjeljka koja posvećujemo ovom hrvatsko-ugarskom latinistu – radije su „metonimične“ slavonske veze, mjestimične i gotovo slučajne. Dakako, i tradicija.

Anegdote koje o pečujskom biskupu bilježe suvremeni književnici svode se na isto. Novac neštedimice troši na knjige. Kadgod nađe vremena, nakon časoslova uzima knjigu i „vrijedno čita“. „Jednog je dana“, pripovijeda neki životopisac, „odmah nakon objeda uzeo platoničara Plotina, otišao u pisarnicu i stao čitati. Toliko se zanio udubivši se u to teško štivo da je ostao tako oko tri sata bez i najmanje kretnje, potpuno sam, ne dižući oka s knjige: ne kao *ultramontanac*, jer njima mahom ne leže teške stvari, nego kao da ga je othranila Atena pod strogim nadzorom Sokratovim.“ Na djelu je posve novi duh. Srednji je vijek tu na samrti. Prisjetimo se onog neobičnog mjesta iz *Trpimirove darovnice*: „...Ništa drugo ne možemo tjelesnim osjetilima vidjeti niti čuti, nego samo ono što se nalazi pred nama te se gledanjem omogućuje slušanje onoga što je zapisano.“ Taj zapleteni postulat zapravo je pokušaj da se definira zapleteni čin čitanja, *actus legendi*. U središtu zbivanja je sastavljač darovnice, zacijelo neki redovnik. On, *litteratus*, „gleda“ u ono što je „pred njim“, te čitajući naglas „omogućuje slušanje“ onima koji su se, budući *illitterati*, oko njega okupili. Eto tipične srednjovjekovne inačice prizora čitanja. (V. Appendix, 2)

Pojava pjesnika Jana Panonskog pretpostavlja sveobuhvatan duhovni preokret. Naznačimo neke temeljne činjenice novog, *humanističkog* senzibiliteta. J. Burckhardt govori o dvije velike renesansne strasti: građevinama i knjigama. U modi je bibliofilija koja pomalo prelazi u bibliomaniju. Prostrane potrage bogatih sabirača koji imetke sažimlju u knjižnice sa stotinama ili čak tisućama svezaka (što su nečuvene brojke). Istodobno, akutni osjećaj *nestašice* knjiga. Srednji ga vijek, koji također oskudijeva knjigama, bez sumnje nije iskusio u tom obliku. To je kritični osjećaj koji obilježava prijelom, a ne kontinuitet, trajanje. Brojne knjižare i knjižnice ne mogu zadovoljiti narasle potrebe. Knjige se umnažaju marljivo, ali sporo. Prepisuju ih u radionicama imućnika; oni bez sredstava prepisuju ih vlastoručno. Za mnoge je to jedini način da dođu do vlastitih knjiga. Kad se pročuje veličanstveni njemački

pronalazak, prvi će ga dočekati prezirno, drugi će odahnuti. Ipak, oduševljenje će biti nezatomivo, silovito, grandilokventno u najboljoj tradiciji. Pronalazak tiska nije bio sretna koincidencija s duhom vremena, nego njegovo *djelo*.

Pitanje kulturnoga očinstva i materinstva kod velikih se latinista susreće s naročitom neumitnošću. S jedne strane, na „panonskoga“ pjesnika polažu pravo Mađari, podsjećajući na *mađarski humanizam*, odvjetak talijanskoga. Panonski je bio pripadnikom ugarske dvorske svite, miljenik tog kralja koji za sobom ostavlja knjižnicu nazvanu *Corvina*, s pet stotina pretežito firentinskih svezaka, i koji je svojedobno na svaki način naumio „da od Panonije načini drugu Italiju“, kako zapaža suvremenik A. Bonfini.

Očinska čast, međutim, pripada svakako Italiji. Ali je ondje obilje toliko da se, daleko od svake prisvajacke nakane, neštedimice i rasipno prelijeva. Ponajprije, „stroga škola“ učitelja Giovannija Guarina u Ferrari, kamo svog nećaka šalje utjecajni ugarski primas, također Hrvat, Ivan Vitez od Srednje. Ubrzo i svi gradovi sjeverne Italije, osobito Padova u kojoj Jan studira pravo, i nenadmašna Firenca. Tu je i mnoštvo prijatelja znamenitih imena, Andrea Mantegna, Cosimo de Medici, E. S. de Piccolomini, A. Bonfini, G. Marzio, i ostali. Za prave Talijane, taj daroviti *ultramontanac* (*ultramontanus* je poznolatinska pogrda, etimološki istovjetna „zagori“ i „zagoranima“ u naših Dalmatinaca) pomalo je zagonetka koju ne znaju kako bi raspleli. Ta „ultramontanci se obično ne odlikuju prevelikom pameću...“ I što sada s čestitim latinskim držanjima o „tvrđim glavama ultramontanaca“? Učitelj Guarino pokušao je tu dihotomiju razuzlati ovom učenom formulom: pjesnik je Jan zapravo „gente Pannonicus, Italicus moribus“.

Napokon, „krvno“ pravo, koje na pjesnika polaže hrvatska Slavonija. „Slavonska me medvjedica dojala, priznajem, Grile,“ odvraća on u jednoj prilici na latinska podbadanja, „A tebe ne medvjedica, nego vučica, Grile.“ Janus Pannonius alias Ivan Česmički ili, kao što s neosporivim razlozima hoće profesor D. Švagelj, Ivan Kestenečki. (Postoji još jedna novija egzegeza tog prepisivanjem iskvarenog pridjeva *de Cesinge* ili *de Kesince*: iz peštanskog pera profesora Istvana Tótha, koji ga dovodi u svezu sa selom Kešinci nedaleko Đakova.) U prilog vinkovačkom profesoru idu ključni Janovi stihovi, poimence onaj iz epigrama „De se ipso“ koji glasi: „I to sam ispjev’o ja, rođen uz duboku Dravu“ (*Ille ego et haec cecini Dravum generatus ad altum*), i koji dopunjavaju dva određenja, iz panegirika učitelju Guarinu:

„...Gdje sprema se ime i vale pomiješati s Dunavom skoro / Drava što kroza
bujne lijeno već usjeve teče“ (*Qua mox Danubio mixturus nomen et undas /
pinguia culta secatur leni iam gurgite Dravus*).

Kad se, dakle, pogled usredotoči na sutok Drave i Dunava, kad povjesnik zagrebe po površini zavičajne topografije, tada na vidjelo izlazi izgubljeno selo *Kestenci*, već u XVII. stoljeću *pagus desertus*, potonulo selo koje se poslije reguliranja stare Drave pretvorilo u *Kestenečki rit*...

Ali definitivnog rješenja nema. (Čarolija filoloških igara, mnogima nepristupačna ili nerazumljiva, sastoji se upravo u njihovoj nezaključivosti, u infinitezimalnom približavanju odgovorima.) Moglo bi se reći da sve tri navedene mogućnosti ostaju u igri. Ona koju naučava profesor Toth (o Kešincima pored Đakova) i koja postiže vrlo uvjerljivu mjeru fonetske blizine. Ona profesora Švagelja (o Kestencima na ušću Drave u Dunav), koja je pak u nezanemarivu dosluhu s podacima, oskudnim, što ih podastire pjesnikovo djelo.

Napokon, i tradicionalni pridjevak Ivana *Česmičkoga*, iako osporen, kao da ustrajava u svojoj dubljoj uvjerljivosti. Pomišljam da je, na neki način, tradicija sama po sebi argument: ako i ne počiva na njemu, reklo bi se da je kadra stvoriti ga. Drži se da povezivanje pjesnika Jana s *Česmicama* u Križevačkoj županiji, i s obitelji Česmičkih, datira od Kukuljevića. Njegovo je vrijeme uopće bilo ono kad se ustanovljuje povijest, kao uređena prošlost. Moderne korekcije kakve predlažu profesori Švagelj i Toth znače prije svega začuđujuće skokove u zemljovidu, na istok: skokove koji jamačno ne mogu biti bezbolni.

Česmice su, kako je poznato, bile mjesto s utvrdom još iz arpadovskog doba, nedaleko Čazme. U Bösendorferovu se djelu (1910.) uz njih bilježi, očekivano: „rodno mjesto glasovitog humaniste Janusa Pannoniusa.“ K tomu se napominje: „Ime Ivan javlja se redovito u obitelji Česmičkih sve do muhačke katastrofe“. Povrh toga, ne treba izgubiti iz vida Ivana Viteza, tog utjecajnog i valjanog ujaka. On je podrijetlom iz Srednje, iz obitelji Gjeletić; 1437. dobio je štoviše od kralja Žigmunda, kao njegov notar, rodno mjesto s okolicom u donaciju. *Srednja* ili *Sredna*: ležala je (a to je presudno) u blizini Čazme i pjesnikovih Česmica. Dakako. Kako bi drukčije bilo? Kestence na Dunavu lako je povezati s nekim iskvaranim poznim prijepisom, ali teško s jednim tako dalekim ujakom, iz Srednje u Križevačkoj županiji.

11. „POHVALA PANONIJE“

O Ivanu je Vitezu rječiti Galeotto Marcije svojedobno pisao da je taj nadbiskup „dozvaao k sebi Muze, olujom našega vremena prognane iz čitava svijeta, te su tako raspršeni učenici k njemu pritjecali kao k ocu naukā“. A kako ti učenici nisu bez sumnje gladni ničega toliko koliko znanja, Ivan od Srednje brine se, još kao varadinski biskup, da im ponajprije priušti bogatu knjižnicu, punu klasika tiskanih u Firenci, u glasovitim knjižarama Vespasiana da Bisticci.

Brzo napreduje do vrha, ostrogorskog nadbiskupa i ugarskog primasa. Blizak je prijatelj Eneji Silviju da Piccolomini, potonjem Piju II., koji je i sam zatočenik pjesničke muze. Utoliko je valjda bilo lakše tom papi da Vitezova nećaka Jana imenuje biskupom, makar da taj Talijin miljenik nije završio bogoslovlja.

Jan Panonije odložio je krsno ime Ivan, kao što obrazlaže u jednome epigramu, „ne iz obijesna prijezira tako plemenita imena“, nego „protiv volje“, pritjeran na taj čin kad ga je, kobno, „Talija okupala u zlatnome aonskom valu“. Nakon jedanaest godina provedenih u Italiji, postaje biskupom u Pečuhu. Glavninu vremena provodi međutim u Budimu, uz kralja. Prati ga i na njegovim ratnim pohodima. Na trenutak se čini da je – razočaran, nostalgičan za Italijom – pjesnik u domovini pred ozbiljnim padom. U jednom epigramu pisanom za Galeotta, s bolju ga upozorava da „mu se ne treba odviše čuditi, ako mu se koji od njih učini jedva njegovim“. Ali uskoro se između te humanističke erudicije i rječitosti, što je kanda posvuda praćena rojevima krilate mitologije i platonističke pneumatike, i s druge strane barbarskog „hiperborejstva“ koje je vazda u ždrijelima ratničkih ili elementarnih pogibli, počinje nazirati mogućnost sretne sinteze. Strahovanja su bila zacijelo iskrena, ali svakako brzopleta. Istinskog se pjesnika ne da tek tako izbaciti iz ravnoteže. Ironično ili ne, on se uskoro javlja i manje pesimističkim stihovima. Tako u poznatu epigramu „Pohvala Panonije“ začinje sa:

„Svima je čitati nekoć davala italska zemlja,
Sad ona čita pjesme iz Panonije sláne...”

Ispraznoj i melankoličnoj retorici školske latinštine kao da sada pridolazi milost neposrednijega i osobnijega govora. Spjev *Drugi potop*, primjerice, dobro odražava to dvostruko podrijetlo. U isto vrijeme konvencionalna varijacija ovidovskoga diluvijalnog

motiva, on također nosi i iskustvo prave nizinske poplave, proljetnoga izlivanja „Save i Drave, Tise i Dunava“. Kozmička se tragedija objavljuje u prizoru „puste pučine što se u beskraj valja“, tog sablasnog mora koje je arhetipski strah stanovnika ravnice. U tom, dakle, iznenadnom i naprasnom moru, pomalo nadrealistički, „rak lisičju traži jamu“ a ribe se mrijevaju „gdje su nekoć ptice slijetale i savijale gnijezda“. Ali to je zapravo *naličje* paradoksa. S lica, on glasi ovako: u jednoj čudesnoj zemlji, ljudi se nastanili na dnu iščeznula mora, podigli nastambe i zasijali usjeve. Nije li upravo Panonije rodonačelnik tematike „nizinskoga mora“? Te slutnje koja se stoljećima ne zatire, a da ipak u pjesništvu ne nalazi odanijih i dubljih tumača? Najzanosnija njena varijacija bit će upravo geološka rekonstrukcija, moderno otkriće Panonskoga pramora. Za panonske sanjače, to je morao biti prvorazredni događaj. Potvrdio je zapretane slutnje, potonule praslike. Pokazao da su poplave, ta stoljetna periodička pogibelj, zapravo *epifanije* za kojih se ukazuje, osvetnički, staro i isušeno More. Bösendorfer, koji nije znao za Pramora, također je mnogo mozgao o starijim teorijama Panonske depresije:

„Onaj vjetrom zavitlani pijesak, koji se je pretvorio u prapor, i ona sa gora naplavljena zemlja ispuniše onu veliku depresiju med požeškom kotlinom i Fruškom gorom. I mileniji su prolazili, dok se je taj proces svršio. Ogromni mastodonti, koji su pašu pasli u društvu sa jelenima pradobe na ušću Save i Drave, propadoše u pijesak...“ U Slavoniji i u čitavoj Panoniji, zanimanje za *fossilia* i za tektonika tla, za paleontologiju i geologiju, nije nipošto slučajno. Ono je sastavni dio zanimanja za sebe same, za dubinu vlastite povijesti.

Daljnje zamašno izvorište pjesnikova (koji je također i biskup) nadahnuća jest ljubavni život, i to, s odlučnom prevlašću, onaj tjelesni. Napokon, nadahnuće ratom. U epigramu *Za Filelfa* Panonski nas izvješćuje da *sad Martu kao vojnik služi, ne više Febu kao pjesnik, dok zov promukle trube zaglušuje glas tanane lire*. Dakako, ta truba nije nikakva dosjetka, to je prava vojnička truba koja svako jutro budi, zajedno sa čitavim taborom, i pjesnika Jana, koji prati svoga kralja na pohodima protiv Turaka. Osjetljiva zdravlja, pjesnik na tim pohodima pobolijeva. Tako nastaju mračna svjedočenja poput pjesme *O bolovanju u taboru*.“

Postoji u slavonskoj književnosti crvena nit duhova iskušanih muževnošću, dinastija razdraganih uzajamnih tumača, koji u Ivanu Česmičkom prepoznaju svoga rodonačelnika. Tako Matko Peić ne skriva zadovoljstvo pred *kontrapunktom* Janove poezije, pred tim

artikuliranim barbarstvom. „Dok Menčetić udara gospoju u leut, on mačem udara na dušmane“, likuje Peić, „Ne poteže kod njega ‘strilu zlatopernu’ Amor, nego janjičar“. Nižući bezazlene naprazne opreke, Peić se kanda prepušta djetinjoj radosti zastrašivanja: „Umjesto pjesmice gardelina u splitskom perivoju, urlik turske horde negdje u Potisju“, i tako unedogled.

Ali tumač Peić jamačno ne umiče opasnosti od prejakih izraza koji grubo pojednostavnjuju stvarnost, kad ustvrdi da je „matijaškorvinska renesansa iz redova najtvrdih ratnika protiv Turaka regrutirala jednog pjesnika kakvog Hrvatska nije poznavala ranije, a niti će ga u intenzitetu takve – u isto vrijeme surove i elegantne ličnosti – poznati“. Dakako da naš pjesnik nije učinio protiv nekrštene turske pogibli ništa djelotvornije od kakve pjesničke vradžbine („Gle, goropadni Alija...“), ili od one heksameterske optužbe iz elegije *Ugarski kralj Matija talijanskome pjesniku Antoniju Konstanciju*:

„Francuska drijema, Španjolska za Krista ne mari, Englesku iznutra ruše
pobune velikaša, bezbožna Njemačka zalud saziva isprazna vijeća, Italija
promeće svoje trgovine...“

Začudo, upravo će se našem pjesniku moći uputiti optužba koju je upisao u grijeh Engleskoj. 1471., naime, pridružio se uroti što ju je protiv kralja Matije skovao pjesnikov ujak Ivan Vitez. To je zacijelo opet jedna latentna hrvatska urota. Kuju je sami visoki klerici Hrvati. Bijahu nakanili dovesti na prijestolje Kazimira Jagelovića. Zasnov im se dakako izjalovljuje, ali ih ne zatječe kazna nemilosrdna poput one koju su upoznali Žigmundovi protivnici. Pjesnički je genij kanda predvidio tu nesreću, sastavljajući, pod naslovom *O lavovima što su ih kralju Matiji poslali Firentinci*, epigram o kraljevskom milosrđu koji se, prema prigodi i potrebi, može čitati i kao neka vrsta molitve ili uspavanke kraljevskoj srdžbi.

„Ti si knez ljudima, kao što lav knez je zvijeri. Plemenitim čini ga griva, ko tebe
krasnim kosa; on strašan sa svojih pandži, ti hrabar na koplju i maču; kao što
on, tako i ti slabije običavaš štedit.“

Nadbiskupa je Viteza za kaznu snašao tek gubitak posjeda. Nevoljni pjesnik, pak, bježi ispred kraljeva lica u Hrvatsku, žudeći za utočištem u Italiji. Na tom se putu razboli, svrati na Medvedgrad i ondje umre, u trideset i osmoj godini. Kralj ga doskora dade prenijeti u pečujsku stolnu crkvu, čijim je biskupom bio za života. Nerijetko sumoran pjesnik, bijaše sastavio brojne nadgrobnice. Jednu je, iz oporučne elegije *O bolovanju u taboru*, sebi bio namijenio; sažetoj, ne treba joj nikakva pogovora:

„(Ostaci nek mi se moji ovim obilježe slovom:)
Ovdje počiva Janus, koj' prvi na očinski Dunav
Boginje sa Helikona lovoronoše doveo bješe.“

12. TRAKTAT O KAMENU I O DRVU

Urota koju je predvodio vojvoda Nikola Iločki, deset godina ranije, djelotvornije je osporila Matijaševu apsolutnu vlast. Samo je o Fridriku III., njemačkom kralju, ovisilo hoće li preoteti ugarsku krunu. Na koncu su se nezadovoljnici izmirili s Matijašem, koji je prihvatio nužnost nekih ustupaka. Prije svega, njemačku „rezervaciju“ ugarskog prijestolja za slučaj da kralj umre bez zakonita nasljednika; a 1472., devet godina nakon pada Bosne i smaknuća kralja Stjepana Tomaševića u turskome taboru, Matijaš proglašava vojvodu Nikolu bosanskim kraljem, što će zapravo reći, s obzirom na tursku nepomirljivost, nekom vrstom „kralja bez zemlje“. Dakako da je, i uz tu rezervu, potonja činjenica vrijedna pažnje. Kako je naime slavonski velikaš, osim *bosanskim kraljem*, bio i hrvatsko-slavonskim banom te vranskim upraviteljem, Ferdo Šišić neće propustiti da dalekosežno napomene:

„Taj primjer, da su Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Bosna činile *jednu administrativnu cjelinu* nije usamljen u to doba, što je zacijelo veoma poučna činjenica iz vremena najmoćnijeg ugarskog kralja.“

Svojedobni je Nikolin saveznik protiv Matijaša bio, uz ostale, i Ladislav Gorjanski: ponovo naziremo obrise neke slavonske opozicijske falange, koja pomalo postaje pravilo u rasporedu snaga u ugarskome političkom prostoru. Stare Bizantske napomene o najbogatijem dijelu Ugarske kao da se tu potvrđuju i nastavljaju u tradicionalnoj nadmoći slavonskih velikaša, njihovoj političkoj težini i prevazi. Češće doduše neuspjeli nego uspjeti, njihovi redoviti prijemori s ugarskom krunom svakako svjedoče postojanju ekonomsku „argumentaciju“.

Vojvoda i „kralj“ Nikola Iločki kuje vlastiti novac, a svom nasljedniku namiče sedamdesetak tvrdih *castella*: o tom Lovri „ohole duše“, reći će biskup Szörenyi, „pisalo se da je posjedovao pod ugarskom krunom sedamdeset i dvije tvrđave i isto toliko posjeda...“ Za posljednje dvojice Iločkih, i sam grad Ilok upoznaje svoj apogej.

Civitas Wylak druge polovine XV. stoljeća uzorni je srednjovjekovni grad, vjerna lekcija trostruke koncentrične sheme: *curia-urbs-suburbium*. U jezgri grada koči se feudalna *curia nobilitaris* ili *arx*, velikašev dvor ili kaštel, čvrst i nepristupačan. Opasuju ga, još jednom, neosvojive zidine od opeke, opskrbljene kulama, nazubljenim kruništima sa strijelnicama i pokretnim mostovima. Unutar njih su, osim *curiae*, još i gradske crkve: to su elementi *urbisa*, tijesno okupljeni. Napokon, izvan zidina (*extra muros*), prostire se predgrađe ili, točnije,

podgrađe: *suburbium*. To je „trbuh grada“, njegovo ekonomsko ili fiziološko biće: prostor obrta i trgovine, sajmišta i izukrštane uličice koje se nazivaju, posve pragmatično, „kožarska“, „lončarska“, „ribarska“... Toj je utrobi grada svojstvena, posve prirodno, izrazita ranjivost. Ne opasuju je debeli bedemi, što je možda i posljedica nemogućnosti fiksacije, za razliku od *urbis* koji je statičan i definiran, nepomičan i naizgled vječan.

Eto tipična odnosa „donjeg“ i „gornjeg“ grada (trodiyelna se shema često pojednostavnjuje u dvodijelnu, *binarnu*). Odnos tvrde jezgre i podatna omotača: odnos (prividno) trajnog i (prividno) propadljivog. Donekle, taj se odnos podudara u arhitekturi s odnosom drveta i kamena. Ta važna distinkcija pomaže nam također da razlučimo bito srednjovjekovnoga grada i sela. Treba, prije svega, odgovoriti na pitanje što u srednjem vijeku znači ta riječ koju često rabimo (nerijetko na pravu sablazan): *grad*.

Bösendorferov katalog naselja razlikuje: kaštele, gradove i sela. U Srijemskoj županiji, on nabroja dvanaest gradova; u Vukovskoj trideset i tri; u Požeškoj dvanaest; u Cisdravskoj Baranjskoj sedam; u Križevačkoj, prostorno najvećoj, čak sedamdeset i dva, od čega gotovo polovinu istočno od Ilove. U svemu, dakle, više od devedeset (!) *gradova* na području što bi ih danas jedva namaknulo dvadeset! U srednjem vijeku, *grad* ne nastaje rastom i preobrazbom sela: grad se utemeljuje. Veličina, uostalom, ne igra ulogu. Posrijedi je, dakle, ne toliko „razlika u stupnju“ koliko „razlika u naravi“ (ta magistralna lekcija na koju se „nova povijest“, antropološka povijest, neprestance poziva): što će *ipso facto* reći razlika od početka, *ab origine*: pitanje je li starije selo ili grad ravno je onome koje dvoji između kokoši i jajeta.

Posrijedi je, ako hoćete, razlika između kamena i drva: ista ona koju smo našli i u samu gradu, između *urbis* i *suburbium*. Poželjeli smo primjer gdje su drvo i kamen posve približeni, kako bi kontrast bio što uočljiviji. Našli smo ga usredotočivši pažnju na ilocke zidine, velikim dijelom dobro očuvane do danas. (One doduše nisu od kamena nego od opeke, onakve valjane opeke kakvu je drugdje pohvalio otac Kašić: u Slavoniji, čak i na obroncima Fruške gore, taj je supstitut posve razumljiv, i ne mijenja ništa na stvari.) Zidine ilockoga *urbis* posjeduju s vanjske strane naročite konzole: prema nedvojbenim zaključcima profesora Szába, posrijedi su jedini preostaci *drvenoga* obrambenog zida, ili pred-zida. Ukazuje nam se, u rekonstrukciji, slika dvostrukoga zida, „kamenog“ i drvenog, što ga je gledalo XV. stoljeće. Zatim protječu stoljeća. Danas zid nalazimo jednostruk: onaj kameni, gotovo neizmijenjen. Drvenome nema ni traga. Dramatiku te disimilacije izvanredno je sažeo J. Le Goff u svojoj *Srednjovjekovnoj civilizaciji*:

„Vrijeme koje sve idealizira, idealizira materijalnu prošlost ostavljajući u životu samo njene trajne dijelove i brišući ono što je osuđeno propasti, a što je bilo gotovo sve. Srednji vijek je za nas jedna veličajna zbirka kamena: katedrale i zamkovi. Ali taj je kamen samo sićušni dio onoga što je bilo. Nekoliko kostiju ostalo je od tijela iz drva ili još skromnijeg i nepostojanijeg materijala: slame, blata i lijepa. Ništa ne pruža bolji prikaz osnovnoga vjerovanja srednjega vijeka u razdvajanje duše i tijela i dušino nadživljavanje. Nakon što mu se tijelo pretvorilo u prah, ostavio nam je svoju dušu utjelovljenu u trajni kamen. Ali ta iluzija vremena ne smije nas zavarati.“

Ne smije nas, dakle, obmanuti ta današnja prevlast, ili čak sjevlast, kamena (odnosno opeke). Drvo je bilo gradivo „mračnih vjekova“. Katedrale i stolne crkve, samostani i zamkovi, tvrđave i gradski bedemi: bila je to samo „kamena mrlja“ na prostranijoj kružnici ispunjenoj propadljivijim gradivima što ih je rabio srednji vijek. Nema, međutim, sumnje da je „kamena mrlja“ – mrlja koja se širi. Drvo se, naprotiv, ne širi: reklo bi se da sama njegova reprodukcija iziskuje dovoljno napora. Drvo se dapače povlači pred postupnim osvajanjem kamena, koji više ne ispušta ono što jednom osvoji. Sučeljujemo se s tim polaganim nadiranjem kamena, čak i u Slavoniji, u tom carstvu drveta.

S aspekta graditeljske civilizacije, srednji vijek je proces petrifikacije čovjekova svijeta, tog svijeta kojega je drveni dio – u smislu neke provizorne filozofije materijalne povijesti – samo privremeno rješenje. U Slavoniji, taj će proces zaustaviti kobno XVI. stoljeće: razrušene crkve i samostani, kurije i kašteli razoreni odmah ili tijekom upotrebe; turska je okupacija prekinula taj mirni život kamena koji se gotovo mogao podrazumijevati. Za razliku od kamena, drvo je prisiljeno da uvijek iznova – u razmacima koji, primjerice, za seoske crkve u vlažnoj ravnici iznose samo tridesetak godina – podčinjava isto mjesto i istu funkciju. Dvije temeljne činjenice srednjovjekovnoga graditeljstva jesu: drvo u neprestanu periodičnom osvajanju istoga prostora (i u polaganu zamjenjivanju kamenom); kamen u sporom napućivanju novoga prostora. Drvo koje uporno pokorava vrijeme; kamen koji polako napreduje prostorom.

13. RUŽICA-GRAD

Kamen, međutim, ne mora biti pouzdan jamac da će se – preuzmimo Le Goffovu alegoriju – „duša“ civilizacije spasiti. Iako neuništiv, i ma kako golema bila kamena građevina, može se dogoditi da do nas dopre, poput glasnika koji je za duga puta zaboravio svoju poruku, takoreći uzalud: kao gomila bezimena kamena. Te šutljive ruševine tvore posebno poglavlje povijesti graditeljstva. Čini se da u osnovi svih takvih povijesti stoji neki prijelom, naglo zastiranje upamćene prošlosti. Nešto pogađa stanare; građevina je napuštena, ili je nastanjuju novi. U zaborav ili u legendu tone brzo, kao lađa. Usud naših protagonista, Iločkih, odvodi nas sada put jedne takve građevine. Na obroncima slavonskog središnjeg gorja mnoge još dandanas stoje uspravno, oronule. Najvećoj od njih, na Krndiji, ime se zametnulo: zovu je, potonjim pridjevom, naprosto Stari grad. Niže prema današnjoj Orahovici stoji druga, Ružica-grad, o kojoj se marom arhivskih čitača i kopača prikupila hrpica kakvih-takvih znanja. Ono što zapanjuje u tih šumskih ruševina jest veličina. Posrijedi su ponajveće sredovječne gradine unutrašnje Hrvatske.

„Nadomak sela Orahovice (narod veli: Orovica) u kotaru našičkom u Slavoniji ima na visu stara gradina, za koju nitko ne zna kazati kada je zidana, samo se zna, da je jako stara, te se o njezinu postanju čuje u narodu ova priča: ...“

Tako se najavljuje priča o gradu Ružici, nakon što su naraštaji ljudi, reklo bi se, odavno izgubili svaki doticaj s njenim iskonima. Objavio ju je, u 12. broju Akademijina „Zbornika za narodni život i običaje“, autohtoni izvještač Franjo Voćinković. Teško da ona može pružiti podataka upotrebljivih u našoj rekonstrukciji, ali ćemo je rado poslušati.

„Bio bogat spahija, ali je bio jako i goropadan“. Druga vrlina ugrožava prvu: susjedi se slože te vlastelinu (ili „spahiji“) pootimlju i unište svekolik imetak. Kako bi se ubuduće osigurao, vlastelin odluči sagraditi nepristupačan grad. Svoje „robove“, kojih je „vrlo mnogo“, odvodi „u pō planine“. „Tu je stajao vis kao kakav stupac“, tumači narodni pripovjedač (možda s naročitom fascinacijom Slavonca). „Svud oko njega bili su duboki jarci i jazmačine, a on se digao visoko, da mu bude glava prva do sunca“. Na tome vrhuncu vlastelin nakani podići grad. Pothvat se odmah pokazuje suviše mukotrpnim: ne zna se je li teže robovima ili volovima: „morali su jadni uz ono strašno brdo vući građu, kamen i sve što je trebalo“. Štoviše, posve neizvediv: umiješa se Bog, jer mu nije po volji ni grad ni „to mjesto hajdučko“. Što roblje obdan podigne, Bog obnoć ruši. Bezizlaznu situaciju prekida jedan vol „plaveta“.

On svjetuje roba: mjesto na kojem sutradan osvane bit će ono gdje valja graditi. Zaista, u zoru nađu vola na obližnjoj uzvišici: „nad njim je bio velik orah, a pod orahom upravo nad plavetinom glavom savila se divlja ruža“. Rasplet je tu, u dvostruku smislu: pokazano je istinsko mjesto za grad (i to kakav: „bio je grad da mu nije bilo para u zemlji“); povrh toga, daju se elementi za imenovanje grada: „spahija mu je nadio ime: Ružica grad Orovica, jer je našao plavetu pod ružom i orahom“. Priča je dvojako etiološka: istodobno tumači podrijetlo grada i njegova imena.

Pitamo se ima li u njoj autentičnih crta, zamagljene povijesne istine. Dakako da takvi sastojci ne mogu u ovako poznoj priči više biti eksplicitno izrečeni. Od prve do zadnje rečenice, priča niže svoje fiktivske karike: slijedi vlastitu logiku, ne osjećajući nikakve obveze vjernosti prema nekoj izvanjoj ili prethodnoj stvarnosti. Ali je možda ipak načinjena od raspoloživih krhotina neke prethodne priče, čija se logika zagubila. Uzmimo naprimjer taj model zaokreta: odustajanje od prvotnog odabira mjesta. Zašto ne bi u pozadini priče moglo stajati to stvarno davno kolebanje? Štoviše, i ono što je razriješilo dvojbu: jedan kmetski vol, lišen doduše nadnaravnih sposobnosti, ali koji je (recimo) za noćnog počinaka odlutao i u zoru bio pronađen na nekom od susjednih brežuljaka, skrenuvši tako na nj pažnju graditelja?

Arhivska strategija otpočinje priču drukčije: moramo se najprije spustiti nekoliko grana niže na rodoslovnom stablu Iločkih. Onamo gdje se iz palatinske loze Kontovih granaju na jednu stranu Iločki, a na drugu Orahovički. Ti potonji zapravo ostaju u djedovskome gnijezdu, u Ružici, koju je Nikola Kont 1357. dobio od kralja Ludovika, u zamjenu za Zrinj (Ludovik je potom, u okviru te zanimljive transakcije, Zrinj odmah proslijedio knezu Jurju Šubiću, koji je kralju ustupio Ostrovicu). Za čitavo vrijeme dok se, u osobi vojvode Lovre, Iločki ponovo ne nađu među zidinama Ružice, imat će dakle u tome gradu srodnike Orahovičke (*de Raholcz*).

Prije 1357., grad je Ružica očito bio kraljevski posjed: u tome se statusu prvi put spominje već 1228. Ništa, međutim, ne znamo o njenim stanarima iz tog razdoblja. Ono što udara u oči jest izrazitost fortifikacijskog momenta: Ružica sintetizira, kao golemi grad-tvrđava, *urbs*, *castellum* i *curia*.

Djelo je, čini se, napora da se za sve stanovništvo nađe mjesta unutar zidina. Unutrašnjošću dominira pravokutna jednokatnica, neka vrst palače, dimenzija 85×25 metara. Sa zapadnog boka, na nju se okomito upire gradska kapelica sa sakristijom. Okružuje ih dovoljno otvorena praznog prostora. Cjelinu opasuju visoke zidine, mjestimice dvostruke, ojačane potpornjima. Na ključnim se točkama uzdižu obrambene kule, četvrtaste i kružne; sa sjevernog čela, „palaču“ štiti topnička platforma. Može li se Ružicu povezati s graditeljskim

usmjerenjima poslije tatarske provale i s Belinom formulom o gradnji kurija „ad modum fortaliti“? Ili te naglašene borbene konture radije pripadaju kritičnim predturskim desetljećima? Taj neočekivani grad-kuća ljubomorno čuva svoje tajne.

Fortifikacijska komponenta ne isključuje posve onu dekorativnu. Mijenjajući vlasnike (prema turskoj okupaciji sve ubrzanije i nervoznije), Ružica dotjeruje svoju arhitektonsku fizionomiju, slijedom novih stilova. Pažnju istraživača podjednako će privući „raskošni uređaj gradnje“ (Szábo) kao i pojedinosti gotičke kapelice ili unutrašnjosti „palače“: nad olovom pocakljenim figuricama pećnjaka uznosito će se zaključivati da „peći grada Ružice u Slavoniji nisu zaostajale iza sličnih remek-djela pećarskog umijeća razasutih po zamcima i bogatim građanskim kućama XVI. stoljeća Srednje Europe...“ U istome XVI. st., taj gotovo organski život kamenoga grada prekidaju Turci. Oni doduše u Ružicu smještaju svoju stalnu posadu; osvojili su je tek 1543., za pete Sulejmanove vojne, nakon što je za šest godina nadživjela Katžianerovu slavonsku tragediju. Bili su to oni tvrdoglavi kameni gradovi srednje Slavonije kojih će konačni poraz biti označen padom Virovitice 1552. Pod Turcima otpočeta degeneracija kamene Ružice pokazat će se nepovratnom.

Možda je izumiranje Orahovičkih dovelo, potkraj XV. stoljeća, do ponovne prisutnosti Iločkih u Ružici. U svakom slučaju, 1495. godine Lovro Iločki zatječe se u tome gradu pod neobičnim okolnostima, u pogibli koja će ga na koncu stajati propasti i života. Po nalogu tadašnjeg Jagelovića na ugarskome prijestolju, Vladislava II., opsjeo ga je u Ružici, revno priskočivši, kraljev vazal i srpski despot Đurađ Branković. (To je potonji utemeljitelj srijemske pravoslavne metropolije, pod hijeronimom Maksim, te, zajedno s bratom Jovanom, prvi srpski posjednik nekih srijemskih i slavonskih mjesta, poput Berkasova, Iriga, Jarka, Kupinova: otud *despoti Rascie Brankovics de Kulpwn.*) Sam se Vladislav, štoviše, te godine zatekao u Osijeku i Valpovu: otisnuo se protiv „izdajnika“ Lovre, koji da je „u savezu s Turcima“. Navodno su Osmanlije pri posljednjem upadu u Slavoniju pošteđjeli Lovrine posjede, „raspoznavajući ih po nekim znacima“. Teško je, dakako, razaznati što je zapravo na stvari. (Čitava se priča sastoji od nedostatna broja krhotina: cjelinu valja „imaginirati“.) Ono što pouzdano znamo jest da je hajka na Lovru Iločkoga samo kruna trajnijih razmirica između slavonskoga velikaša i kralja Vladislava. Počam još od 1490., kada su za ugarskim žezlom u isti mah posezale tri ruke, ona Ivaniša Korvina, ona Maksimilijana Habsburgovca i ona Vladislava Jagelovića, Lovro je kanda skloniji obojici potomaka starih protivnika (Ivaniš je Matijašev, a Maksimilijan Fridrikov sin). Štoviše, kad je Maksimilijan, pozivljući se na Fridrikovu „rezervaciju“ iz 1463., pošao 1491. da silom ostvari svoje pravo, Lovro predvodi podršku koju mu pruža dobar dio hrvatskoga plemstva. (Sam se stari Zagreb tada podijelio:

Gradec bijaše za Habsburgovca, a Kaptol za Jagelovića.) Nema, dakle, sumnje da je Vladislav, nakon što se potkraj te godine ipak učvrstio na prijestolju, svakako nastojao da unapredak onemogući goropadna iločkog vojvodu. Po svemu sudeći, za to je 1495. našao povod. „Te je godine kralj Vladislav ukrotio Lovru Iločkoga, srijemskog vojvodu,“ izvještava otac Samuel Timon. „On je prezirno Vladislava nazvao Lukom, a kralja Matiju Markom, te mu je ovaj bio lav, a onaj vol. Radi toga je otpao od toga kralja, ali ga je kralj potukao i doveo u red.“ U smislu temeljnih odnošaja, nema tu ničega nova. Već smo razabrali da je ovdašnja politička povijest zapravo povijest opozicijskih urota.

Sljedeće otvoreno pitanje jest godina smrti posljednjeg Iločkoga: danas se najčešće piše 1524., 1525. ili 1526. Ali te je pozne godine doveo u sumnju već biskup Szörenyi, koji je „vlastitim očima vidio i pročitao“ nadgrobnicu s uklesanom godinom 1500-m: *„Hic jacet Laurentius dux Uylaki, filius Nicolai Bosniae regis, cum Catharina uxore. Anno Domini MD.“* Lovro se za života dvaput ženio, ali je na koncu ipak ostao bez potomka. U iločkoj je franjevačkoj crkvi počinuo pored prve žene, Katarine, koja ga je prethodno ostavila udovcem; druga ga je pak žena, Magdalena de Bakowcz, nadživjela te se kao udovica udala za Filipa Morea.

Obitelji Moreovih Magdalena je kao miraz donijela i orahovički posjed s gradom Ružicom: za građanskoga rata poslije „mohačke katastrofe“ 1526., tu će se skloniti Filipov brat, Ladislav More, kad ga opsjednu pristaše Ivana Zapoljskoga. Čini se da se taj svojedobni beogradski kapetan podjednako zamjerio objema strankama, Ferdinandovoj „austrijskoj“ i Zapoljinoj „narodnoj“. Ladislav More je ime koje možda skriva jednu od najuzbudljivijih slavonskih sudbina s početka kobnog XVI. stoljeća. Nazivaju ga „opakim čovjekom“. 1503. godine spomenut je kao zakupnik Morovića, tog drevnog gnijezda istoimenih srijemskih velikaša koji su izumrli 1476.: u vremenskom okviru od pola stoljeća (s izuzetkom Horvata kao nekom vrsti preteča ili najavljiivača), vidjeli smo, nestaju s pozornice klasične slavonske srednjovjekovne porodice, izdišući na često samotnim smrtnim posteljama Gašpara Korodija, Joba Gorjanskog, Lovre Iločkog, kao i Alšana, Talovaca, Morovića. Sve je spremno, reklo bi se, da zastor padne. Sustav se gasi.

Ne dugo nakon neuspjele hajke na Ladislava Morea 1527., Zapoljevci će posve ustuknuti pred Habsburgom Ferdinandom: njemu pripada budućnost. Orahovica bi dodijeljena Podmanickima, ali pustolova Morea ponovo u njoj zatječemo 1536. Sljedeće godine, 1537., nalazimo ga među zapovjednicima velike kršćanske vojske koju je protiv Turaka u Slavoniju poveo Ferdinandov vojskovođa Ivan Katzianer. U Katzianera su tada polagane goleme i

opravdane nade, koje je nesretni strateg, međutim, ovom prilikom posvema iznevjerio. Početkom četrdesetih godina, prema nekim izvješćima, Morea zarobljuju Turci. Poznatim putovima turskih zarobljenika dopijeva u Istanbul, gdje je navodno ostavio kršćanstvo i prigrlio islam.

Istodobno, sudbina Ivana Katzianera izvjesnija je i nemilosrdnija: najprije leži u nekoj bečkoj tamnici, uz ostale optužene austrijske vojskovođe; 1538. bježi u Hrvatsku; 1539. monarhija ga daje ubiti, preko Nikole Zrinskoga. Pitanje njegove stvarne krivnje, taj teški i postupni poraz koji je za poprište imao čitavu donju Slavoniju, pripada već priči o dugom odmjeravanju monarhijskih naroda s Turcima, o njihovu polaganom dorastanju toj nekrštenoj sili. Ovu bismo priču mogli zaključiti bečkom pjesmicom-rugalicom koja glasi:

*Katzianer, Pekry und Schlick
Die müssten hengen auf einem Strick,*

zabavljajući se pritom mogućnostima njena pohrvaćivanja, onom uspjelijom

„Katzianer, Pekry, Schlick,
Sva će tri o jedan štrik,“

ili onom manje uspjelom

„Katzianer, Pekry, Schlick,
O jedno uže sva će tri.“

Ili bismo pak mogli završiti s bilješkom poslanika Atanazija Georgicea, koji će 1626. prispjeti u turski Osijek „Preko mosta, što ga je car Sulejman sagradio na Dravi, dolazi se pred vrata grada Osijeka. Ovdje se svršava kraljevina Ugarska“.

EXPL.

APPENDIX, MARGINALIJE.

1. Janus *Pannonius* izranja još jednom na svjetlost dana 1949. godine u Buenos Airesu (objavljena zbirka *El Aleph*), kao srednjovjekovni pseudognostički heretik koji skončava na lomači, prokazan od druga i inkvizitorskoga preteče Aurelijana: u Borgesovoj pripovijesti *Teoloji. Curiosa*.

2. Govor srednjega vijeka uvijek je, čak i kad zalazi u apstrakciju, za naše pojmove vrlo konkretan: jezik je tu još vrlo daleko od toga da postane vlastitim predmetom. Dakako da srednjovjekovni čovjek umije biti apstraktan, kada to zaželi; ali je njegova apstrakcija vazda u biti nešto poput načina da se dobije na vremenu, aberacija: gomilanje riječi, ali ne gomilanje praćeno proporcionalno rastućim grizodušjem, tim novovjekim grizodušjem koje zna da ne doseže iako gomila, da gomila upravo jer *ne doseže*; nego gomilanje doživljeno kao bogaćenje, „akumulacija“, gomilanje praćeno zadovoljstvom stjecanja. Svakako se značaj, što ga je srednji vijek – kako zapaža Le Goff – pridavao materijalnoj, ekonomskoj strani pisane kulture, ne odnosi tek na knjige, *hardware* literarnoga svijeta, nego i na ono što se u knjigama nalazi: riječi, retke, rečenice, kvantitativnu dimenziju zapisanoga.

Glavnina onih poradi kojih knjige postoje, onih što su u knjigama, moćnikā i veličinā, slabo su ili nikako u njih upućeni. Ipak, knjige su im potrebne, i oni, pomalo začudo, žele ući u te čudnovate knjige: jedan stalež tu nužno posreduje. Oko knjiga se, tako, održava pomalo misteriozno i prilično zatvoreno okružje: ući u nj iziskuje ozbiljnu inicijaciju. Zamislimo to mnoštvo vlastodržaca, junaka, vojskovođa, zemne i svete gospode, koje se – u raznim osobitim prigodama, ili za trenutaka kakve dokonosti, ili podvečer života – tiska oko knjiga i ljudi njima vještih. Bacimo li pogled malo šire, zapast će nam za oko jedna paradigmatična figura, figura-arhetip za srednji vijek, zastrašujuća i uzvišena:

„Glava njegova i kosa bijaše bijela kao vuna, kao snijeg, i oči njegove kao plamen ognjani. I noge njegove kao mjed kad se rastopi u peći; i glas njegov kao šum mnogih voda. I imao je u desnoj ruci sedam zvijezda, i iz usta njegovih izlažao mač dvosjekli. I lice njegovo bijaše kao što sunce sja u sili svojoj. I kad ga vidjeh, padoh k njegovim nogama kao mrtav.“ (*Otkr. I, 14-17*)

Što je tom zadivljujuće orisanome biću našvrljati nekoliko redaka, *učiniti* da se ispišu, stvoriti gomilu knjiga? Ipak, čujmo:

„I metnu svoju desnicu na me govoreći: Napiši, dakle, što si vidio.“

U srednjem vijeku, knjiga je gotovo personificirana. Ona nije *primjerak*, *kopija* (nekog *originala* koji, reproduciran u dostatnome broju kopija, biva sporedan i koji praktično ne postoji). Svaka je knjiga upravo ta knjiga: to je svojstvo osobe.

U jednoj staroengleskoj zagonetci, knjiga nam pripovijeda svoju tajnovitu povijest:

„Jedan neprijatelj oduzeo mi je život, moju tjelesnu snagu. Zatim me je nakvasio, držao me u vodi, onda me je izvadio i stavio na sunce, gdje mi je brzo otpala dlaka što sam je imala. Poslije me je oštri brid noža isjekao i sve što je bilo nečisto sastrugao. Prsti su me sastavili, a ptičje me pero poškopilo korisnim kapljicama. Ono je pravilo čiste tragove preko tamna ruba, napilo se boje od drveta, jednog dijela tekućine, i ponovo po meni hodalo, ostavljajući za sobom tamni trag. Poslije toga me jedan čovjek ukoričio, prekrpio me kožom, ukrasio zlatom (...) Pitaj me kako mi je ime, korisno ljudima: moje je ime slavno, korisno ljudima i sveto po sebi.“ (Prev. Ivanka Kovačević)

Takvu bismo povijest danas shvatili metonimično: jedna knjiga, bilo koja, umjesto knjige uopće, umjesto svih knjiga. (Bio bi to zapravo opis tehnološkog procesa.) Napisana je, međutim, kao individualna povijest.

U čemu se sastojao renesansni doprinos toj promjeni shvaćanja, tom udaljavanju? E. Garen nalazi ga već na najelementarnijoj razini: „Već i sam način pisanja odmah svjedoči prijelom.“ (*Kultura renesanse*, VI gl.) I nešto dalje: „Doista, dovoljno je samo baciti pogled na jedan kodeks u humanističkom kurzivu eda bi se već u grafičkoj činjenici prepoznao nov osjećaj za knjigu i njenu funkciju.“

Nadasve čitljiva *littera antiqua* vraća se na velika vrata i potiskuje gotičku minuskulu, srednjovjekovnu *littera moderna*, to oličenje raskošne nerazpoznatljivosti. (*Luxurians* i *vaga* pridjevi su kojima je tu potonju pokudio Petrarca.) Sve se odsada podređuje funkciji, nesmiljenome čitanju.

IV. SLAVONIJA POD OSMANLIJAMA

---

1. „INTIMNI PROTIVNIK“

Gotovo je nemoguće precijeniti značenje što ga turska stoljeća, XVI. i XVII., imaju za oblikovanje identiteta Slavonije. Veliko „islamsko-rimsko“ carstvo, *Rumelija*, što su ga Osmanlije zasnovala i dopola ostvarile, već je odavno doživjelo svoju osek: povuklo se na jugoistok, baš kao u svoje vrijeme Panonsko more. To osmanlijsko more pritom je za sobom ostavilo mjestimična *jezerca* (ili pak, polazeći od druge metafore, mjestimične *otoke*). Tako nam se primjerice Herceg-Bosna, sa svojim muhamedancima i kršćanima obaju obreda, danas ukazuje kao *pokrajina* toga fantastičnog carstva. Ovdje, u Slavoniji, ono nije ostavilo takvih vjeroispovjednih tragova. Sadašnjost ovdje mnogo temeljitije nadjačava prošlost. Tako se vraćamo vječitom motivu ravnice, puste ravnice koja nerado čuva uspomene, koja zaboravlja, ravnice puke sadašnjosti što ne zna za povijest kojoj je (bila) poprištem. Ivo Andrić je, u putnoj crtici pod naslovom *Predjeli*, pronicljivo suprotstavio romantičnu divljinu bosanskih planina, koje međutim „povijest nije dotakla“, monotoniji slavonskih i srijemskih ravni, u kojima „sve podsjeća na radni dan, na dugo pusto vrijeme i običan život; a ustvari, ova ravnica je poprište velikih povijesnih događaja i sudara, od vremena seobe naroda i rimske obrane carstva...“ „A ustvari, ova ravnica je poprište“: i Jules Michelet ima sličnu rečenicu o paradoksalnom značenju pustoši, iz *Vještice*: „Nepregledne pustare svjedočile su o nekadašnjim ratovima i neprestanim razaranjima, o užasnim zbivanjima zbog kojih ovi krajevi nisu bili ponovno naseljeni.“

Prije nego se upustimo u tu „užasnu“ povijest, sastavljenu od ratova i stradanja, junaštava i izdaja, pokušajmo pogledati *iznutra* tu ratničku silu koja spada među nekoliko mitskih dušmana i osvajača Europe. Kakvi su objektivni rezultati komparativne raščlambe otomanske? Kakvo je, primjerice, bilo osmanlijsko tumačenje *Kur'ana*? Na koji su ga način oni svojedobno nakanili provesti u povijesnome svijetu?

Od vremena renesanse do naših dana nakupilo se na tu temu mnoštvo varijacija i teza, u čije labirinte naše nedovoljno znanje nema potrebna uvida. Zadovoljit ćemo se površnom opaskom da to mnoštvo nije lišeno uzajamnih proturječja. Na jednoj strani nailazimo na demonizaciju, na drugoj na apologiju. Jedni vide samo divljaštva i nebrojene *zulume*, religiozni fanatizam i besprimjernu nesnošljivost. Drugi, naprotiv, vide čvrst zakonit poredak. Jedni se zgražaju nad mahnitošću okrvavljenih *Tartara*, martoloza i dakako Orhanove „nove vojske“ (tur. *yeniçeri*, janjičari). Drugi pak upozoravaju na brojne poraze i kompromise, oprezna primirja, na iskonsku „neodrživost despotizma“, poput onoga

anžuskog plemića koji slavodobitno besjedi o „ezopovskoj čavki“, i kojeg u istom smislu dopunja Ricaut u svojoj *History of the present state of Ottoman Empire* (London, 1669.):

„Postojanu unutrašnju stabilnost Turskog Carstva i njegove vojne uspjehe moram pripisati prije jednom natprirodnom uzroku negoli mudrosti onih koji njime upravljaju, kao da je Bog, koji sve što čini čini na najbolji mogući način, stvorio, uzdigao i podržao tu moćnu zemlju za dobro svoje crkve i zato da bi kaznio kršćane zbog njihovih grijeha i poroka.“

I još, jedni vide kulturni i gospodarstveni nazadak kojim Turci okužuju podvrgnute zemlje kao kakvom pošašću (nije li Džalaluddin Rūmi kazivao da je „Grcima suđeno graditi, a Turcima rušiti“?). S druge strane, brane se mišljenja poput onoga iz uzgredne bilješke profesora J. Županova kako je „turska invazija bila doživljena kao historijska provokacija, iako taj turski poredak nije bio ništa gori od feudalnih poredaka u Zapadnoj Europi“. Dodajmo tome, na koncu, i Šišićevu primjedbu da je „stari turski ustav /bio/ mješavina neke čudne društvene jednakosti, to jest demokracije, i najstrašnijeg despotizma“.

Otprilike u XIV. stoljeću, „Arapin nestaje s europskog obzorja, ali se na njemu sada pomalja turski islam“, kao što piše Hichem Djait u svojoj izazovnoj knjizi *Europa i Islam*.^[1] Prema Djaitu, „Europa je, suočena s monolitnošću Turskog Carstva, izgledala vrlo krhko.“ U razmaku između arapske i turske prijetnje, poučava nas dalje on, u Europi je nastupila bitna promjena: Islam je za kršćansku svijest izgubio na značenju, njegovo otomansko izdanje – za razliku od prethodnoga arapskog – svedeno je sada na isključivo političkog i ratničkog protivnika. „Odnosi se laiciziraju [...] u XVI. i XVII. stoljeću religijska svijest više ne polemizira s islamom [...] on se više ne uzima kao teološki protivnik, osporavan, ali samim tim ozbiljno shvaćan.“ U XII. i XIII. stoljeću kršćanstvo je uočilo islam kao „velikog i iskonskog protivnika“. Islam je za kršćane bio onaj Drugi i u isti mah, u znatnoj mjeri, Ogledalo. Bio je „intimni protivnik“: „protivnik s kojim dijelimo temeljne zajedničke vrijednosti“. No, i tada je bio dočekan kao „prevratnik i uljez koji izaziva bijes jer se nastoji postaviti na istu razinu kao i samo kršćanstvo“. Ukratko, zaključuje Djait, i islam je jedna ništa manja „volja za moć“. Što on hoće? Ništa manje od svega.

U početku, Poslanik je podijelio svijet na *dār-ul-Islām*, „Kuću Vjere“, *dār-ul-harb*, „Kuću Rata“. Prva je kuća zemlja vjernih, druga je zemlja nevjernika ili, točnije, zemlja u kojoj pritajeni vjernici ne uživaju neophodnu slobodu. Zbog toga je samo postojanje *Kuće Rata* neprihvatljivo i samo privremeno. Prije ili kasnije, čitav će svijet postati *Umma*, sveobuhvatna zajednica vjernih. Možda odatle potječe ona osobita, besproblematična lakoća

s kojom ovi osvajači svaku novu *đaur*sku zemlju priključuju svojoj Carevini, jedino mogućoj. Na neki način, njihova su osvajanja neizbježna, predviđena u nacrtu svijeta i dakle nužna. Ta će osvajanja biti sveobuhvatna: kao što su 1453. potomci Seldžuka preselili svoju prijestolnicu u osvojeni Carigrad, tako će je njihovi nasljednici – oni u to ne sumnjaju – uskoro prenijeti u Beč, *Grad zlatne jabuke*. Bit će to središte Carevine što će zauvijek objediniti „rimski“ i muslimanski svijet.

2. ŠTO MOŽEMO SAZNATI IZ ZEMLJOVIDA

Zagledajmo, za početak, u sitničavo brižljivi zemljovid talijanskog kartografa po imenu Domenico Zenoi.[2] Na njemu su prikazane, kao što se čita u zaglavku, „tutte le più importanti città et fortezze della Transilvania et Ongheria, con li exerciti dell' Inutiss. Imperatore de Christiani, Massimiliano d' Austria, et l' Imperatore de Turchi, Sultan Soliman“ (*svi najvažniji gradovi i tvrđave Transilvanije i Ugarske, kao i vojske preslavnoga cara kršćana, Maksimilijana Austrijskog, i cara turskoga, sultana Sulejmana*).

Panonski „ugarsko-sedmogradski“ prostor koji nam predodčuje majstor Domenico, zapravo je čitava južna četvorina neizbježnog srednjoeuropskog kruga, četvorina koja zahvaća i dio Jadrana s Istrom i Kvarnerom („Parte del Golfo di Venetia“); to je njeno XVI-stoljetno izdanje, njen *cinquecento*: doba posljednjeg pohoda Sulejmana Veličanstvenog na Beč, upravo godina opsade Sigeta, 1566. Na tom zemljovidu, koji još nije ovladao umijećem istinskih razmjera (što je izravna posljedica i cijena prevlasti potankosti nad cjelinom: oblici zemalja izdužuju se, pokrajine se prelijevaju kao obrisi predmeta potopljenih u vodu), na tom dakle pomalo fantastičnom zemljovidu možemo sada proučiti borbene konfiguracije dviju sučeljenih vojski, habsburške i otomanske, čiji su sićušni konjanici i kopljanici, zaprege, topovi i stjegovi, povrvjeli preko ucrtanih riječnih tokova i preko panonske ravnice, oživljavajući fiksirani prostor zemljovida kao mikroskopske životinjice, kao mravi.

Dvije stvari upadaju u oči. Prvo, izrazito obrambena koncentracija kršćanskih jedinica koje se gomilaju na lijevoj (zapadnoj) strani zemljovida, u Austriji nerado se udaljavajući od te *Vienne* minijaturnih zidina i tornjeva, optočene vodom. To su čete zbijene u pravilne četverokute, načičkane kopljima, čete *Njegove Svetosti, Kralja Francuskoga, Kralja Katoličkoga, Nadvojvode Austrijskoga, njegova brata Karla*, i neke druge. Prizor ne ostavlja mjesta dvojabama: središnji dio zemljovida, Ugarsko Kraljevstvo, prepušten je sudbini, toj poplavi osvajača pod Polumjesecom. U tom pogledu – kršćanski vladari to otvoreno priznaju – zasada nije moguće ništa učiniti.

Drugo, zemljovid gotovo da i ne predodčuje otvorene sukobe. Osmanske jedinice napreduju manje-više neometano (to su ponajprije *Gianiceri, Tartari, Spargani, Simitari*, kao i jedinice koje predvode *beglerbeg grčki, beglerbeg kairski, spahija karamanski* i drugi). Na kulama Budima i Pešte već se uočljivo vijore zastave s polumjesecom, ispod njihovih zidina turski se konjanici uvježbavaju u bacanju *džilita*. Još od 1541. u Budimu sjedi jedan paša *učtuglija* i

upravlja turskom *Undurovinom* (tj. Ugarskom) od Tise do Balatona. Odmah iza bodljikavih četverokuta turskih postrojbi opažamo karavane deva opterećenih dragocjenim tovarom. To je „oro et argento del Gran Turcho“ („zlato i srebro Velikog Turčina“), kao što znalački zapisuje majstor Domenico. Vidimo sićušne ljude u čalmama kako vode za uzdu te egzotične životinje koje nije bilo lako vjerno nacrtati: Domenicove su deve pomalo čudovišta čiji se dugački vratovi izvijaju poput udava, a neke od njih neodoljivo podsjećaju na labudove. Ne vidi se jasno ni to da su posrijedi dvogrbne turkmenske deve „hladnih pustinja“, a ne arapski jednogrbi dromedari iz „toplih pustinja“.

Osim karavana zlata i srebra, otomanske ratnike u stopu slijedi i mnoštvo natkrivenih zaprega: to znamenje barbarskih epoha, taj veličanstveni amblem barbarskoga *omnia mea mecum porto*, nepobitno je znamenje nomada. Dok tako gledamo Zenonove minijature četveroprega koji sporo prelaze ravni prostor između Tise i Dunava, Panonija se za trenutak gotovo brka i s prerijama Divljeg Zapada.[3] Ali okanimo se nepotrebnih okolišanja. Pred nama su nepotkupljivi nomadi, različiti narodi koje je okupio i poveo Polumjesec, osvajači od one najtemeljitije vrste: oni nipošto ne kane samo pljačkati i odvoditi u roblje, oni kane *osvoj-iti* u izvornome značenju riječi. Došli su kako bi zaposjeli i napučili, kako bi ostali.

Ipak, na dva-tri mjesta na zemljovidu vode se bjesomučne borbe. Prvo je Siget, kojeg Turci opsjedaju nakon što im je za leđima već ostao pokoreni stari Pečuh (*Cinq Giesie*). Zatim na sjeveru, pod Zakmarom, vidimo borbe što ih uz tursku pomoć vodi proturječni kralj Ivan Žigmund Zapoljski (*Re Ioanne di Transilvania*). Napokon, tu je i jedan okršaj u slavonskome međurječju, između nadvojvode Karla Štajerskoga (Carlo d' Austria) i deset tisuća Turaka (*Turchi M. X.*). Taj je boj kartograf smjestio negdje između Broda i Orahovice; okončan je, ako mu možemo vjerovati, turskim porazom do nogu. Vide se kršćanske jedinice kako nahrupljuju i turske kako uzmiču, ostavljajući za sobom vodoravno položene figurice, mikroskopske mrtvace.

3. OSJEČKI MOST

Zemljovid ratne 1566. godine što ga je izradio Domenico Zenoi predočuje nam šestu Sulejmanovu ofenzivu na Ugarsku i treći pohod na Beč. Poznat je neuspjeh tog pothvata, smrt ostarjela osvajača pod Sigetom, drinopoljski mir 1568. Krvavi događaji pod Sigetom proslavili su tada „novog Leonidu“, hrvatskog ex-bana i grofa Nikolu Zrinskog, a također i označili, kako zaključuje Šišić, početak kraja Otomanskog Carstva.

Kao ključnu točku na pravcu tadašnjeg kretanja muslimanskih snaga možemo bez krzmanja označiti most na Dravi kod Osijeka. Povijest gradnje tog mosta i turskog prelaska rijeke, u srpnju 1566., opskrbljena je brojnim dokumentima.[4] U toj priči o osječkom mostu, kao uostalom i u čitavoj povijesti osvajanja Ugarske, Dunav je (ta ključna rijeka Srednje Europe, njena vodena kičma) odigrao pomalo izdajničku i gotovo fatalnu ulogu. Dovitljivi Osmanlije, vičniji riječnoj nego morskoj plovidbi, iskoristili su ga kao izvanredno sredstvo lakog i brzog prodora u samu utrobu nevjerničkih kraljevstava.[5] U XVI. stoljeću, najznačajniji broditelj Dunavom jest svakako sultan Sulejman Veličanstveni. Brzi i raskošni brod kojim on plovi, ima matično pristanište na relativno dalekom Bosporu; s njega on nadgleda pokrete svojih četa, a nadasve gradnju neophodnih mostova. (Potrebu za čvrstim mostovima nalažu teški topovi, glavno oružje u rukama osvajača gradova.) Njegov brod pritom bez zazora skreće i u vode dunavskih pritoka, reklo bi se radoznalo vrluda po svim ograncima velikog dunavskog sliva. Tako je bilo i u srpnju 1566. Za mnogoljudnu tursku vojsku koja se tog ljeta, prešavši Savu iz Bosne i Mačve, našla u Slavoniji, u prvi mah se pokušalo načiniti most na Dunavu kod Vukovara. Međutim, visoki je Dunav otplovio nedovršenu gradnju; osim toga, i strateške su prednosti usmjerile izbor na Dravu kod Osijeka. O takvoj se odluci u jednome suvremenom hrvatskom izvješću veli ovo: „Sedmi dan juleja dojde uhoda s tabora turskoga od Belgrada donjega i poviđa, da je car došal u Belgrad, i da lađe vuku odzdola gori po Dravi, i da most oće načinjati na Dravi blizu Šiklouša“.[6] I doista, veliki most na Dravi bio je načinjen, u onoj silnoj žurbi kakva je teško pojmljiva izvan konteksta „azijatskog despotizma“.

Turski izvori govore o sedamnaest dana; povjesničar Petar Bizarus, u djelu *Pannonicum Bellum* (Basel 1573.), o ciglih dvanaest; spomenuti pak hrvatski izvor veli: „vas je bil gotov za *dest* dan“. Konstrukciju je nosilo stotinjak brodova, a gotova se građevina protezala četiri tisuće i osamsto lakata. Pred dovršenim djelom, vele povjesničari, nestrpljivi je sultan izrazio zadovoljstvo paljbom topova sa svog broda.

„Svjetsko čudo“, kakvim se ubrzo proćuo osjećki most, zaslućuje i nešto podrobniji povijesni pregled. Njegov mukotrpní tvorac poznat nam je po imenu, to je pećujski beg Hamza-beg. Saćetak priće nalazimo u nekoliko stihova iz *Vazetja Sigeta grada* suvremenika Zadránina Karnarutića, u kojiima se razlaće Hamza-begov zadatak:

*Toj razumivši, car
Tudie mu posla list
I jedan bil rubac,
Njemu dajuć zvist,
Da ob jedan dubac
Ćinit će ga obisit
Tin rubom, ako most
Nesklopi tuj lisit.[7]*

U tom nimalo zavidnu položaju, begu nije preostalo drugo do da i sa svoje strane „ućini po selih karvav raćanj nositi“ (kao što se veli u prethodno spomenutom proznom izvješću): bio je to prijeteći poziv svemu pućanstvu na danonoćni ropski rad, kako za *kmetove predavce*, [8] tako i za muslimane, ukljućujućí spahije. U svemu, po P. Bizarusu, posao je angaćirao 25.000 ljudi.

Da nevolja bude teća, „derava“ Drava raznosi graću i po tri puta na noć. Nemoćan i oćajan, Hamza-beg se potući sultanu. Kao odgovor, nastavlja prozni pisac, odmah mu stiće „jedan rubac turski dug i na krajih zlatom napisano *Soltan Soliman*“: ne naćini li most kako mu je naloćeno i „kakokodir more“, bit će tim rupcem obješen „na kraj mosta“. Nasmrt uplašen, beg pokućava graditi ćak na tri mjestá istodobno. Gradilište pod samim Osijekom naposljetku pokaće izgleda za uspjeh. [9] Ne ćasećí ćasa, Sulejman je preko mosta preveo ćete i odbrzao u susret svojoj sudbini.

Most je, pak, nakon toliko naprasna roćenja, relativno mirno poćivio još ćitavo stoljeće. Dakako da je za to vrijeme više puta bio obnavljan i dotjerivan. Bez sumnje je iziskivao, kao što predmnijeva Matasović, neprestani nadzor strućnjaka, pontonijera i naćadista, kao i posebnih straća. Na njemu je, poćam od Sulejmanova vremena, osobiti *defter-emi*ni ubirao mostovnu carinu. Preko osjećkog su mosta Osmanlije redovito sprovodile poslanike krććanskih dvorova na njihovu putu u Istanbul: odatle brojni opisi Osijeka i njegova mosta, putopisi poput onoga Marka Antuna Pigafetta iz 1567., Maksimilijana Prandstettera iz 1608. ili pak Atanazija Georgicea iz ćijih smo talijanskih izvješća iz 1626. već naveli ulomak, u Bösendorferovu prijevodu.

Europom se pronio glas o „il famoso Ponte d'Essek“, odnosno o „die so berühmte und Wunderbahre Essecker Brücken“. P. Bizarus je još 1573. povukao značajnu paralelu:

„Prije no što pođem dalje, držim da nije nipošto bez veze s predmetom spomenem li ukratko ovaj golemi i znameniti most (insignis et memorabilis pons) što gaje Soliman, kako bi prebacio čete, naložio sagraditi na Dravi, i to s ništa manje umješnosti i hitrine negoli je nekoć Cezar podigao svoj most na rijeci Rajni.“

Osječki je most bio naznačen na brojnim zemljovidima i prikazan na mnogim grafikama. No, ovo potonje su nerijetko „slike po fantaziji“, kako primjećuje Bösendorfer; „mnoge suvremene slike prikazuju nam most zmijoliko misleći očito, da su Turci, gradeći u močvari, tražili poviša i suhlja mjesta u njoj“, iako „već Koller spominje u svojim *Prolegomenama* da je most bio ravan i vodio od Osijeka ravnom crtom sve do jedne ulice varoša Darde“. Ovo sa svoje strane potvrđuje i odgovarajuće mjesto iz *Putopisa* Evlije Čelebije. Taj je Turčin 1663. godine, prateći na vojnu nikopoljskoga sandžakbega Ibrahim-pašu, prešao dugi osječki most i o tomu zapisao:

„Zatim sam ja, siromah, s našim gospodarom Ibrahim-pašom, prešao osječki most za dva sata i s mukom, i tako smo stigli u palanku Dardu koja se nalazi na kraju mosta.“[10]

Neki autori prikazuju most s ogradom, galerijama i tornjićima: Evlija govori o „visokim drvenim kućicama“ podignutim na sredini mosta koje služe kao sklonište stražarskim posadama i putnicima. O valjanosti tog mosta zabilježeno je i ovo: hrastov mu je pod bio tako tijesno zbijen „da se ni pali novac nije mogao provući pod most“. Napokon, prema Evlijinu izvješću, na sredini mosta bio je pokretni mehanizam koji je navečer s pomoću kotača podizao dio poda i tako preko noći zatvarao promet mostom. Tada, sve do zore, askeri drže stražu na mostu „tako da ni ptica ne može proletjeti, da ni orao ni sokol ne mogu proći“.

4. PRETHODNI MOSTOVI

U odsjeku posvećenom „kasabi Eseku“, Evlija Čelebija piše:

„Kad je Sulejman-han pošao da osvaja grad Beč u zemlji Almaniji, onda se jedan od dva Sulejman-hanova topa., koji se nalaze u ovome mjestu, zbog žurnog prelaženja potopio u vodi na mostu preko Drave. Kažu da taj stari top i sada stoji u vodi na vrhu mosta.“

Tu je riječ o prvom Sulejmanovu pohodu na Beč (ujesen 1529.), a most kojim su tada Osmanlije prešle Dravu bio je po prilici jedan konak uzvodno od Osijeka. Prema tome, između tog mosta i onog iz 1566. godine nema izravna nastavka, u Evlijinj se priči potkrala mala greška. Ono što je zajedničko i jednom i drugom mostu silna je žurba s kojom ih se gradilo i prelazilo. Žurba je, dakako, prirodno stanje vojništva, a tu je i čimbenik borbenog iznenađenja i dobivena vremena, s kojima se uvijek računa; ali ono čega se osvajači najviše boje i što ih neprestano požuruje jest *kvarenje vremenskih prilika*. Ratovanje je tradicionalna ljetna djelatnost, s jakim razlogom; jesenje kiše i glib, zimski snjegovi i studeni kadri su umrtviti sve borbene pokrete. A upravo je ta nevolja stigla osvajača dok je, kako piše Evlija, „za čudo božje tukao grad Beč topovima koji se sada nalaze u Osijeku“. Bilo je to od 29. rujna do 16. listopada 1529.

„Pri tome je nastupila žestoka zima“, tumači Evlija, „tako da se nije moglo micati ni rukama ni nogama. Uz to su jednog dana udarili tako jak snijeg i mećava da nitko nije bio u stanju da izađe ispod šatora. Na to se Sulejman-han povukao iz toga hladnog mjesta ostavljajući svoju sulejmanovsku opremu, šatore i blago, a povukavši sa sobom top koji je ovdje i još četiri baljemez-topa.“

Evlija očito pretjeruje, snježna je vijavica uhvatila Osmanlije tek na povratku ispod Beča. Dotada su trpjeli samo kiše, blato i hladnoću. Ali je svakako vrlo poučna ta slika vijavice kroz koju se probija nesretna vojska vukući svoje teške topove:

„Kad su stigli u mjesto zvano *Džankurtaran*, spasli su svoje živote. Zatim su došli oni koji su po toj ljutoj zimi dvadeset konaka daleko vukli ovaj top ispod grada Beča u zemlji Almaniji.“

U tolikoj pogibli, gradić koji neočekivano izranja u pustoši i pruža spasonosno utočište (a to

je Adony na Dunavu niže Budima) zaista je zaslužio da dobije novo, zvučnije ime: *Çankurtara*, „Duše-spasitelj“.

No, ova lijepa priča nije time još uvijek zaključena. Postoji završni, maestralni obrat. Stari Sulejman-hanov top što leži na dnu Drave – to je prava os ove istočnjačke pripovijesti. Jer, već su pri polasku vojske „razboriti ljudi govorili da se u činjenici što se top potopio u vodi nalazi božanska mudrost“. Govorili su: „Činjenica što se taj top potopio znak je da neće biti sreće; da je to predznak nesreće. Bog (jedini) zna, ali ove godine nema pobjede ni osvajanja.“ Tako je i bilo.

Mostu povrh Osijeka iz 1529. prethodio je još jedan značajan most, onaj iz kobne 1526. godine. Taj je položajem zacijelo odgovarao konačnom mostu iz 1566., nalazio se dakle upravo pod gradom. „Četvrti dan mjeseca redžepa 932. godine, kad je sultan Sulejman-han polazio na mohačku vojnu, onda je njegov ljubimac, kasnije ubijeni veliki vezir Ibrahim-paša išao u tu vojnu vršeci ulogu izvidnice“. Tom Ibrahim-paši, Sulejmanovu „ljubimcu“ (koji se, kao što biva, odveć osilio te skončao „udavljen u samom saraju sultanovom“), predao se grad Osijek bez borbe, u kolovoza 1526. godine. Naš putopisac veli da je tada gradski zapovjednik[11] „uvidio da neće imati dovoljno snage da se bori kao što je bio zadao svoju krvavu đaursku *viru*, pa je predao grad na vjeru“. Nato je „kao more velika vojska“ Turaka preplavila Osijek i za tri ga dana „sraznila sa zemljom“. Veliki vezir je smjesta pristupio gradnji mosta. Nema sumnje da je most u Osijeku postojao i prije dolaska Turaka;[12] međutim, pri povlačenju kršćanske vojske, taj je most svakako uništen. Nije teško zamisliti dvoumicu osječkih branitelja: srušiti most zatvarajući si odstupnicu i tako odabrati očajničku obranu grada ili povući se i rušenjem mosta barem spriječiti munjeviti prodor Osmanlija u Ugarsku. Odabrali su zadnje i to još dok je neprijatelj bio pred Ilokom.

Uz pomoć tzv. *vires navales* i pontonijerskih stručnjaka,[13] Ibrahim-paša je svoj most dovršio, prema Evliji, za šest dana; po nekim drugim izvorima, za samo dva dana. Upravo tih dana dok je Osijek vrvio otomanskim mostograditeljima, nesretni kralj Ludovik postavlja sebi uzaludno pitanje, u pismu Franji Báththyányju od 16. kolovoza 1526.:

„Inteligimus pro certo hostem jam Ezeck occupasse et fortasse etiam pontem fecisse, hoc tamen ultimum de ponte non scimus pro certo“ (*Kao pouzdano dočuli smo da je neprijatelj već zauzeo Osijek te možda čak i most načinio, nu to potonje o mostu ne znamo pouzdano*).

Po prilici toliko vremena koliko je kralju trebalo da izrekne svoju dvoumicu – bilo je dovoljno

da neodređenost postane određenost.

Građevina je, po svemu sudeći, zapravo bila pontonski most na lađama povezanim lancima preko kojih su položena brvna, privremena ćuprija širine kojih dvanaest aršina. Čim je muslimanska vojska, na svom pobjedonosnom pohodu, prešla most, dade ga *serdari-ekrem* rasklopiti i posjeći: „tako da je vojsci oduzeta nada na povratak“.

5. JOŠ O TOPOVIMA PALIM U VODU

U svojim korografskim opisima gradova, Evlija Čelebija pridaje prvorazredan značaj njihovu topovskom naoružanju. Za nj je topništvo po važnosti odmah uz vrsnoće vjerske organizacije, broj i veličinu bogomolja, vjerskih škola itd. O osječkim baljemez-topovima Evlija veli, s karakterističnom širokogrudnom gestom, da „svaki vrijedi jednoga grada“. Inače, osječko je topništvo on pomno pobrojio i znalački razvrstao.

Najprije, posjetitelja koji u gradsku tvrđavu ulazi kroz kapiju zvanu *Čaršijska*, dočekuje „šajka-top, tako velik da u njega može čovjek stati“. Zatim, po gradskim bedemima, „unaokolo cijeloga grada napravljeni su mazgali (tj. puškarnice) za topove“. Učinak toga zastrašujućeg vatrenog oklopa pojačava kula, „krasna i velika tabija“, koju je svojedobno podigao Filibeli Mustafa-paša i opremio je dalekometnim baljemez-topovima. Zatim, na obali Drave, uz drvene hambare za pšenicu, nalazi se „veliko skladište topova“, među kojima se osobito ističe Sulejmanov top „velik četrdeset pedalja, a gvozdена mu je tanad teška šezdeset oka“. Uza nj su i četiri baljemez-topa, koji zajednički nadziru osječki most, usmjereni prema Dardi. Napokon, na gradskim vratima zvanim *Panađurska*, „nalazi se svega deset *šahi*-topova; njihovi tobdžije stoje dan i noć spremni“.

To je, dakle, po prilici onaj zastrašujući arsenal s kojim se, u jesen 1537. godine sučelio kršćanski general Katzianer (ili *Kocijan*, kao što hoće Šišić, držeći ga Slovincem ili Hrvatом), taj nesuđeni osloboditelj Slavonije. U vrijeme kada je Evlija putovao svijetom i pisao svoju *Sejihatnamu*, nije više mogao među osječkim topništvom zateći i trofej iz toga za Osmanlije više nego uspješnog rata, veliki „Katzianerov top“ (*Katzianerkannone*); potkraj XVI. stoljeća uspjeli su ga kršćani u jednom prodoru do Osijeka preoteti natrag iz osmanlijskih ruku.

Vojna kojih 24.000 pješaka i konjanika različitih narodnosti na čelu s Ivanom Katzianerom ostaje primjerom jednog od najnesretnije vođenih pohoda na okupiranu Slavoniju. Njegov konačni učinak bio je ništavan a njegovi gubici i poraz posvemašnji. Prema smionoj i ambicioznoj zamisli, ta je vojna trebala biti nekom vrstom početka *reconquiste*, pružiti Slavoniji spas u zadnji čas, istjerati Turke iz podravske utvrda sve do ušća Drave u Dunav te potom prijeći u Ugarsku i sastati se kod Budima s drugom jednako pobjedonosnom kršćanskom vojskom, onom generala Leonharda Felsa. Pretvorila se, međutim, u bezglavo posrtanje slavonskim međurječjem, u očajničko kruženje spiralu opisuju točke slavonskih

naselja: Sopje-Valpovo-Osijek-Erdut-Nuštar-Ivankovo-Gorjani. Do tog posve neočekivanog i razočaravajućeg raspleta dovela je, iznad svega, nedovoljna opskrba brojnog ljudstva, glad, dijareja i malarična groznica, bolesti koje je pojačao i rasplamsao nadolazak upornih jesenjih kiša (kao što se rakijom raspaljuje vatru). S druge strane, Turci su promišljeno izbjegli otvoreni sukob – zadovoljavajući se pojedinačnim čarkama i zatvarajući se u utvrđene gradove branjene bespoštednom topovskom paljbom – sve dok nije došao trenutak za odlučujući obračun, u ravnici između Gorjana i Širokog Polja, s tada već raspršenom, izbezumljenom i u svakom pogledu inferiornom kršćanskom internacionalom.

Nedopustivo oklijevanje i neodlučnost pokazala je ta vojska već pri opsadi Osijeka; s obzirom da je u gradu bio velik broj Osmanlija (prema Bösendorferu, do 16.000), ta se nedorečena opsada upravo svela na nekoliko dana razmjene topovske vatre. Tu su zakratko došli do izražaja teški Katzianerovi topovi, ali bez željenih učinaka. Ratno je vijeće uskoro donijelo odluku da se s Osijeka dignu ruke; da se pođe u potragu za hranom, u gradić Erdut na Dunavu. U njemu, međutim, nađoše „samo dvije vreće brašna i nešto graha“.

Posljednja epizoda u žalosnoj i neslavnoj povijesti Katzianerova topništva bio je prijelaz nabujale Vuke. Evo što o tomu piše naš nenadmašni pripovjedač, Bösendorfer:

„I sada se je ta vojna, za koju se mislilo da će iz Slavonije protjerati Turčina, pretvorila u jednostavni lov za hranom. Tako je vojska, uz neprestanu kišu, zdvojna i izmučena napokon došla do Vuke koja je bila strašno nabujala. Tri puna dana gradio se preko nje most. Najprije je prešla kolija, onda laki, napokon teški topovi, pod kojima se most uruši. Tek kada je most popravljen, mogla je prelaziti ostala vojska.“

Naši provodni motivi ovdje se vraćaju, oni su u toj sjajnoj *priči iz ratničkog života* ponovno svi na okupu: žurba, sučeljena s nepopustljivom rijekom, na brzinu sklepani most, prijelaz dragocjenih teških topova i napokon njihov nezaustavljivi pad, urušavanje nepouz dane konstrukcije, lom, pljusak i nepovratni pad na dno nabujala potoka, u mutnu jesenju vodu, u glib. Nije teško uvesti male dodatke koji bi dopunili, uljepšali i otkupili taj očajnički prizor: dovoljno je, recimo, crvenilo sunčeva zalaska, taj grimizni, krvavi zastor na pozadini kojeg se ocrta naš događaj: tabor mnogoljudne vojske i usred njega klimavi drveni most preko male rijeke, s topovima koji ga upravo oprezno prelaze (vuku ih konjske i volovske zaprege, a obični vojnici pomažu guranjem, obilgmatnim psovačkim guranjem) i koji zatim, iznenada, u hipu, propadaju, kao kapi vrela olova kroz papir: sve se ruši, raspada, završava u vodi.

6. DALJNI POKUŠAJI OSPORAVANJA

U enciklopedijskom djelu *Crtice iz slavonske povijesti*, J. Bösendorfer je ustvrdio: „Nigdje na Balkanskom poluotoku nema tolike otporne snage kao baš u Slavoniji“. U prilogu te radikalne teze, na nekoliko je stranica nanizao dojmrljive primjere neugasla otpora slavonske *raje* otomanskom okupatoru. Međutim, zaključuje on, svi su ti hrabri pokušaji – budući lišeni djelotvorne pomoći izvana – bili osuđeni na samoubilačku propast.

Nakon katastrofalnog ishoda Katzianerove vojne, prema turskoj Slavoniji nisu više poduzimani nikakvi ratni pokreti sve do svršetka XVI. stoljeća. Težište sučeljavanja prebačeno je u Gornju Ugarsku i Austriju, i u tom je razdoblju Slavonija pretvorena u puki tranzitni prostor, u tvrdo ugaženo raskršće puteva. Pomicanje *zapadne* slavonske granice na račun Banske Hrvatske nastavilo se do sredine stoljeća (1552., pad Virovitice), i tu se zaustavilo. Tako je uspostavljen *status quo* onodobne hrvatske tragedije. Hrvatska je svedena na „ostatke ostataka“, na „predziđe“ ili „predstražu“, na – kao što je to dalekovidno sročio J. Šidak – „bojište i njegovo najbliže zaleđe“.

Bösendorfer je dobro istaknuo spremnost s kojom se pokoreni slavonski puk pridružuje svakoj oružanoj akciji pokrenutoj iz Banske Hrvatske. Primjerice, 1596., kad je karlovački general Žigmund Herberstein provalio preko hrvatsko-turske granice i potukao odrede bosanskog valije nedaleko Pakraca, digao se u Požegi ustanak pod Franjom Ilinićem, a u Vrhovcu pod Vidom Kovačevićem. Godine 1599. probio se Petar Erdödy sve do Požege i potaknuo valjda najveći protuturski ustanak u povijesti okupacije Slavonije, i s Lukom Senčevićem na čelu prodro sve do Osijeka. Slično se dogodilo i 1664., pri pohodu Nikole Zrinskoga (Mlađega) na Osijek, kada je u Virovitici planuo ustanak Tome Sarića i Stanka Ilića. Razmak između ovih datuma ispunjen je brojnim drugim časnim imenima ustaničkih muškaraca i žena. Možda je ime fra Luke Ibrišimovića, biskupskog vikara u Požegi, koji se 1683. stavio na čelo konačnog oslobodilačkog ustanka, toga nesmiljenog fratra na konju i s puškom u ruci, neka vrst zajedničkog simbola neumrlog duha otpora.

Ne treba smetnuti s uma da su svi pokušaji koji prethode Ibrišimovićevu dobu bivali, bez iznimke, na koncu ugušivani u krvi. Za sobom su redovito povlačili odmazdu na nezaštićenu puku, kojom su Osmanlije višestruko naplaćivali pretrpljene gubitke. Oni koji, u slučaju pojedinačne hrabre avanture, moraju ispaštati, zacijelo nisu bili jedino njezini djelatni sudionici. Dapače, s obzirom da su ovi često ostajali izvan dohvata vlasti, stradavao je stalež

za koji se pravomoćno predmnijeva da ih regrutira, a to je katoličko seljaštvo. Ono se s *hajducima* (koji su po Bösendorferu „pravi narodni borci za krst časni i slobodu zlatnu“) dovodi u izravnu vezu, kao njihov nepopravljivi *jatak*.^[14] Čini se da protjecanjem vremena ta veza ipak slabi, gubi na svojoj okrutnoj apriornosti, prestaje se olako podrazumijevati, što je svakako povoljan razvoj stvari *Hajdukluk* postaje institucijom za sebe, država mu dodjeljuje stanovit prostor, prostor u koji ga izopćuje. Također, u obostranom interesu, država hajduku pruža čak i mogućnost da se bezbolno odrekne svoga opasnog zanata: „kad se hajduk nasiti hajdukovanja“, on može preko posrednika zatražiti poseban dokument, tzv. *buruntiju*, koji mu jamči pouzdan povratak u zakonit život. Kako se otomanski poredak učvršćuje, hajducima sve više valja da sami odgovaraju za svoje čine. Taj očiti napredak u pravosudnom poimanju krivnje podudara se s pomakom u motivaciji hajduštva: „politički“ motiv sve više ustupa mjesto „ekonomskome“, oni se zapravo nerazlučivo prepliću. U prostoru dodijeljenom ovim izopćenicima, borci za „krst časni i slobodu zlatnu“ komešaju se skupa s pukim pljačkašima i grabežljivcima, kršćanski odmetnici s neregularnim muslimanskim jedinicama koje izmiču državnom nadzoru. Nitko ne može znati tko će od njih iskočiti iz mračnog prostora koji im je prepušten, iz šume, iz gustiša koji se širi uz rubove ceste kojom prolaze putnici i trgovci.

Kada je početkom XVII. stoljeća isusovac Bartol Kašić boravio kao misionar u Slavoniji, turske su ga vlasti – kao i pripadnici vojske – u više navrata upozoravali na opasnost koja prijete od bezobzirnih šumskih razbojnika, *keseđija* i *sikara*.^[15] Pod dojmom zastrašujućih opisa i glasina, otac Kašić držao se neprestance na oprezu, ali mu se posreći te ne doživi nikakva napadaja, ako izuzmemo incident s jednim domaćim kočijašem. Tročlani odnos budne vlasti, lojalnog podanika i skrivenog prijestupnika tu je jasno postavljen.

7. PUT PO SLAVONIJI

Dubrovački isusovac, poznat kao sastavljač prve hrvatske („ilirske“) gramatike, obilazio je Tursku Carevinu u dva navrata, 1612.-1613. i 1618.-1620. godine, te oba puta pohodio i Slavoniju i Srijem. U svojoj autobiografiji pisanoj u trećem licu i naslovljenoj *Vita Bartholomaei Casii Dalmatae ab ipsomet conscripta*[16] ostavio je detaljne prikaze tih pohoda, dragocjene priloge oskudnoj povijesnoj građi, napose u pitanjima vjerskih odnosa i sloboda na tlu Carevine. To je knjiga što, kako reče Bösendorfer, govori u „živim bojama“ te „osvjetljuje u mnogom pogledu i život našeg naroda za osmanlijske vladavine“. Sve u svemu, slika što nam je nuđa Kašić i nije tako mračna. Ali pođimo redom. Zadatak svoga poslanstva Kašić je na jednom mjestu jasno sažeo:

„Njih (tj. oca Stjepana Szinija i Bartola Kašića, op. S. A.) je poslao papa Pavao V. u tursko područje po Europi svim kršćanima, napose katolicima, da ih utvrde u vjerskim istinama i da ih zaštite od hereze i grčke shizme te da povrate katoličkoj vjeri one koji su odlutali.“

To je težak zadatak, krcat pogiblima. Ne radi se o tomu da bi otomanske vlasti stavljale zapreke; naprotiv, posrijedi je bezakonje koje buja u njihovim zemljama a koje ni one same, po vlastitu priznanju, ne mogu obuzdati.

Gradovi su u tom pogledu pravi otoci sigurnosti, utoliko više što u svakom većem mjestu postoje kolonije dubrovačkih trgovaca, čiji se poslovi nesmetano granaju Carevinom. Ti trgovci spremno ugošćuju redovnike. No, kršćanska raja živi isključivo po selima, često teško pristupačnim, razbacanim po pustim i divljim područjima. Širom tih jaruga i šuma, rekosmo već, vrebaju razbojnici i ubojice bez milosti. Nije teško zamisliti koliko civilizirana čovjeka s Jadrana užasava taj napola barbarski poredak. Pa ipak, njegovi službenici priređuju isusovcima brojna ugodna iznenađenja. Primjerice u Iloku, upravitelj srijemskog sandžaka Hasan-beg podjeljuje im punu slobodu djelovanja; uz to ih velikodušno upozorava na već dobro poznatu pogibao:

„Jedino vas opominjem, kao da sam vam svima otac, da se stalno držite državne ceste, koliko je to god moguće, kako ne biste upali u životnu opasnost. Osim toga, čuvajte se druženja s našim janjičarima i nemojte s njima jesti ni piti, osim ako ne budete prisiljeni, eda vas ne bi povrijedili kakvom zlom namjerom

ili vas zlostavili kada se napiju, jer pijani ponekad učine velika zla i svojim prijateljima. Sjetite se ovog mog savjeta i nećete se pokajati.“

Keseđije su trajna napast Kašićevih putovanja, iako zapravo do sama kraja ostaju pomalo nestvarni, utvarni. Naši miroljubivi patri detaljno su upućeni u lukavu i strašnu taktiku koju razbojnici primjenjuju.

„Oni vam se često pridruže na putu, hineći, te u zgodan čas napuštaju karavansaraj. Noću odlaze lutati šumom, a ujutro, kad svane, vrate se k suputnicima koji ništa ne slute. Tako pritajeni i dobro naoružani, opasani s lijeve strane *scimitarom*, pristupe s desne strane kao iz štovanja, da ti se primaknu i da bi mogli na udaljenijem mjestu uvrebatu zgodu da te iznenada udare isukanim *scimitarom*. Jednim udarcem odsijeku ti glavu i bace te s konja, a onda konja i sve ostalo ugrabe, svukavši ti i odjeću i ostavivši te gola. Potom se s plijenom i grabeži što više udalje od državne ceste na šumske staze, kako bi se na sigurnu mjestu doveli u red, stavivši prtljagu ubijenog na konja i sve sakrivši. Naposljetku se pojave kao da su izišli dalje na putu, kako ih ne bi tko prepoznao kao opake razbojнике i koljače ljudi, nego da se pokažu kao nedužni.“

Kako, dakle, izvući glavu iz torbe? Kako se zaštititi? Ponajprije, valja putovati u većim skupinama, a svak da je naoružan vatrenim oružjem. Naidu li ususret ili se jave odnekle sa strane kakvi sumnjivi konjanici, tada treba smjesta „pograbiti puške i drugo oružje te ga podignuti uvis, kako bi ga oni ljudi mogli vidjeti“. Evo kako izgleda takav jedan dan putovanja kroz šumu punu opasnosti, negdje nadomak Beograda:

„Potom su, ušavši u šumu pogodnu za razbojнике, pustili konjima uzde i u brzom kasu, držeći desnicom uvis puške, a lijevom rukom upravljajući konjima u trku, dršćući od straha, brzo prešli kako ih razbojnici, videći puške konjanika, ne bi smjeli presresti. Napokon su se prije zalaska sunca zaustavili pod drvećem blizu nekog seoceta, pribavivši konjima hrane. Te su se noći odmarali pokraj budnih čuvara, dok je lagano padao snijeg. Naokolo su zapalili veliku lomaču postavivši puške uz glave da odbiju razbojнике, ako slučajno ustreba.“

Ta izvrsna crtica s pustolovnog putovanja nam klerički tip posve oprečan onome što ga utjelovljuje fra Luka Ibrišimović, koji se bez ikakve zebnje odmeće u planinu, među hajduke, kao u svoj drugi i istinski dom.

Po Slavoniji i Srijemu Kašić rjeđe putuje na konju, radije odabire udobniji način, unajmljujući kola. Domaći kočijaši tada, u većini slučajeva, dijele iste zebnje s putnicima. Poznavajući kraj, oni redovito upozoravaju na opasna mjesta i poučavaju putnike kako valja postupati. I eto gdje upravo s te strane, posve nepredviđeno, iskrsava toliko iščekivana opasnost. Bilo je to na putu iz Osijeka u Beograd. Kašićev osječki domaćin, podrijetlom Dubrovčanin, bijaše unajmio četveropreg jednog „shizmatičkog kočijaša iz panonskog Budima“. Na put im se priključio i jedan osječki Turčin.

„Kočijaš je na seljački način, dosta neprijazno, obećao da će ih sve za dva dana odvesti u Beograd. Drugoga dana puta, kad se našao na raskrižju, želio je skrenuti na lijevu stranu, prema svome selu, iako je *desna* cesta, koja bijaše državna, vodila za Beograd. Putnici su se uplašili, ne znajući kamo ih to on želi odvesti mimo sklopljene pogodbe, jer je tvrdoglavo nastojao potjerati četveropreg na lijevu stranu iako su se putnici tomu protivili. Nato je Dubrovčanin sišao s kola uhvativši konje za uzde te okrenuo prema neprokrčenoj zemlji uzvikujući: izvrši ono što si obećao te nas odvezi u Beograd ili pak u najbliže mjesto, gdje ćemo najmiti drugog kočijaša za one iste novce koje smo tebi obećali. Ali tvrdoglavi shizmatik nije htio popustiti te je zanemario novac i obećanje i potjerao četveropreg kamo je ushtio. A nije nemoguće da ih je htio odvesti u neprohodna mjesta prema svome selu i među seljake koje putnici nisu poznavali [...] Pokvareni čovjek stavio je u kola patrov sanduk, koji je bio napunjen i potežak (jer je bio pun svetih knjiga, misala i drugih potrepština za služenje mise) jer je mislio da je pun talira i drugog novca od trgovine, možda zbog težine. Što je htio učiniti s putnicima kod svoje kuće na samotnu mjestu nitko ne može znati, ali se može naslutiti da je smišljao zlo zbog svoje tvrdoglavosti i groznog izgleda.“

8. ZLO JEST NEZNANJE

Kašićev prvi dolazak u Slavoniju pada usred zime 1612.-1613. godine. Opis tog puta varira neke poznate ovdašnje prizore:

„Pošli su preko Save na prvo putovanje u donju Panoniju, u ime Gospodnje, za vrijeme najveće studeni po srijemskoj ravnici, koja je sva bila pokrivena snijegom i smrznuta. Četiri su konja vukla saonice.“

A tada, prvi susret sa žiteljstvom:

„Stigoše do nekih podzemnih nastambi, čiji su krovovi virili malo iznad zemlje, te se tek izbliza moglo vidjeti dim koji kao da se isparavao i razlijevao u zrak. Za silazak do peći u kojoj je gorjela vatra bijahu izdubene kao neke stepenice, a uokolo vatre kao zid. Uz vatru se okupila cijela obitelj iz podzemnih prostorija koje su izdubene u zemlji čvrstoj kao kamen. To bijahu kršćani Srbi, koji su od svoga djetinjstva odgojeni u grčkom shizmatičkom obredu, ne znajući da su takvi, niti što je to raskol, niti koji su temelji kršćanske vjere.“

Zanimljivo je kako se stranicu niže tom očevidno žalosnom stanju pravoslavnih Srba suprotstavlja znatno uljuđeniji život katoličkog seljaka (taj će postupak detaljnog kontrasta u književnosti uvijekječiti I. S. Turgenev, u jednoj od pripovijesti iz svojih *Lovačkih zapisaka*). Evo, dakle, kako živi katolički seljak u selu nedaleko Mitrovice:

„U kuću ih je primio neki katolički starac, otac brojne obitelji. Imao je više sinova koji su sa svojim ženama i djecom stanovali na zajedničkom imanju u svojim kolibama po starom patrijarhalnom običaju, skupa sa svojim ovcima, kozama, volovima i drugom stokom, konjima, kravama, magarcima, peradi svake vrsti, pijetlovima, kokošima, pilićima, guskama, golubovima i ostalima. Sve kolibe njegove djece načinjene su od drvenog pletera premazanog blatom i pljevom, dobro i čvrsto zbijene i utvrđene, tako da bez velikog napora ne mogu prodrijeti lopovi i razbojnici. Opasani tim zidovima, oni žive kao u gradu, bez većih nevolja, plaćajući porez svojim turskim gospodarima.“

Nakon te biblijske diluvijalno litanije, toga kratkog razmatranja sadržaja Noine korablje, Kašić, učeni isusovac, progovorio je s neskrivenim prijezirom o pravoslavnim popovima

neznalicama. I ono malo što znaju, oni skrivaju od svojega stada. Duhovna noć koja prekriva te nesretne kršćane jest noć neznanja. Ogrezli u grijehe i brojna praznovjerja, oni su kršćani još jedino po imenu. Te se primjedbe u dobroj mjeri tiču i katolika. U bezakonju osmanlijske carevine, otkriva Kašić, na sve strane niču hereze i čudovišna zastranjenja, javljaju se zapanjujuće devijacije: božansko sjeme, lišeno nadzora brižnog oka Crkve, sklono je izrasti u dotad neviđeno raslinje, u pretjerano bujni vrt pun egzotičnog i otrovnog bilja. U grobljima oko Mitrovice npr. nad glave pokojnika ne postavlja se križ nego („po starom običaju“, ublažava stvar Kašić) zasađuje stablo. Oko Osijeka, na vjerničke se grobove polaže deblo drveta ili poveliko kamenje („da ih ne bi vukovi ili psi iskopali“), a na ove se potom donose jestvine, „kruh, jabuke i drugi plodovi“: „za hranu siromasima, a ne za duše pokojnika po običaju pogana“, opravdava taj postupak domišljati Kašić, „jer kada se hranom okrijepe živa tijela siromaha, onda će oni zahvaljivati i moliti za vjerne mrtve“. Nadalje, ima svećenika koji sablažnjavaju vjernike uzimajući žene i rađajući s njima djecu. Kao za vrhunac sablazni, u okolici Vukovara poslanstvo nailazi na nekakve lažne *pustinjake* koji sebe nazivaju po svetom Iliji:

„Oni žive po turskom običaju, odijevaju se u bijelu lanenu odjeću i plašt, odavajući se raznim praznovjerjima, čaranjima i proricanjima, u jednoj kolibici što su je podigli usred vrta. Gospodin Simon je s jednim starcem između njih govorio turski i ilirski; ovaj je na sva pitanja odgovarao posve ljubazno i pripovjedaو mu tko zna kakva čudesa, te o proroštvu koje se obistinilo prema okretanju nekakva kotača.“

Očito, prava krivica nije na vjernicima. Njihove duše – zapale u glib, ogrezle u prljavštinu – ipak su sačuvalе djetinju sposobnost prihvaćanja istine. Sva njihova zloća: nema ih tko poučiti. Izloženo jarkoj svjetlosti istine, to se zlo raspršuje kao sumaglica. Kao kakav psihoanalitičar-terapeut, Kašić drži da biti izliječen znači spoznati. Kada patri svom dobrohotnom slušateljstvu rastumače vjerske istine i ponude mu svete sakramente, tada mu duše obuzimlje „radost“ i ono smjesta prihvaća napola zaboravljenu molitvu, s upravo probuđenim žarom. *Heretici*, koji sa strane gledaju te uzvišene obrede, od čuda „zanijemljaju“. I sami Turci, promatrajući dotad neviđeno, „ostaju zadivljeni“.

Stanje crkvene organizacije što ga je Kašić zatekao u Slavoniji bilo je svakako žalosno, ali ipak nije potvrdilo njegova posve mračna očekivanja. Već prvi dani boravka u Srijemu donijeli su mu neka ugodna iznenađenja. Nedaleko Mitrovice patri su izgovorili misu na otvorenom, „pod jednim stablom u polju“. „Tu su završili bogoslužje bez ikakve smetnje od

turskih konjanika koji su u blizini prolazili i gledali. Patri su se veoma čudili velikoj slobodi vjernika.“

Već oko 1550. javljaju se izvješća o neometanim javnim nastupima katoličkih i protestantskih propovjednika. Preuzimamo Pavičićeve trijezne zaključke: „Turske vlasti nisu u pravilu smetale katoličkoj crkvenoj organizaciji. U dosta slučajeva one su pokazivale i dobru volju, da joj pomognu“. Kršćanstvo pod Turcima nije bilo izloženo trajnoj represiji; točnije je reći da je pretrpjelo nekoliko snažnijih udaraca. Nakon ratnog razdoblja 1526.-1537. godine, naredni sličan udarac uslijedio je tek 1599.-1600. Tada su Turci „silnom rukom“ ugušili ustanak kršćanske raje, koju je iz Požege poveo Luka Senčević u nakani da spali znameniti osječki most, te je pritom „poklao silne Turke i samog bega uhvatio na bijegu u Valpovo i nabio ga na kolac“ (Bösendorfer). Požar ustanka proširio se tada gotovo čitavom Slavonijom. Na toliki neposluh Osmanlije su uzvratile dovodeći nesmiljene tatarske čete. Posljedice njihove krvave prisutnosti u Slavoniji (što kao da ponavlja stradanja izavnog XIII. stoljeća) daju se razabrati iz već spomenutog razgovora što ga je Kašić vodio s iločkim begom Hasan-begom.

„Znajte, dobri ljudi“, kazivao je tada ovaj, „da sam ja vratio sve srijemske kršćane u ovome dukatu ili sandžaku, koji su ranijih godina, za vrijeme panonskog rata, pobjegli na sve strane u šumovita i brdovita mjesta ispred tatarskih razbojstava.“

9. HISTORIA ECCLESIASTICA

Dio ustanika iz 1599.-1600. godine, osuđenih na smrt, potražio je tada uzaludno utočište u franjevačkom samostanu Svetoga Duha u Šarenggradu.[17] Turcima i Tatarima bio je to dovoljan razlog da šarengradskog gvardijana nabiju na kolac a samostan rasprše. O tom teškom gubitku izvijestio je Svetu Stolicu tadašnji bosanski biskup Franjo Baličević. Bio je to jedan od posljednjih samostana koji su u XVI. stoljeću još djelovali na tlu otomanske Slavonije. Prethodno je, 1551. godine, propao franjevački samostan u Đakovu, kao i onaj u Lukovu na rijeci Bosutu (oko 1580.). Tako je na početku XVII. stoljeća crkvena organizacija u Slavoniji dosegla dno svoga rasula.

Ipak, taj duhovni hijatus ublažava djelatnost najvažnijeg ovdašnjeg samostana turskog razdoblja, jedinog rasadnika franjevačkog podmlatka. To je gotički samostan Svetog Augustina u Velikoj kod Požege, koji je prvotno, kako se čini, pripadao cistercitima. Fratri su ga preuzeli 1575. i u njemu uredili novicijat i gimnaziju. Svršeni velički gimnazijalci imali su mogućnost da teološki studij dovrše u Italiji; godine 1640. izvješća vatikanske Propagande zabilježila su Velikoj četrdeset gimnazijalaca. Istodobno, Velika je bila i važno osmanlijsko uporište. Prema Evliji, u gradu bijaše stalna posada od tri stotine dobro naoružanih askera. Iz starog *castruma* na brdu Lapjaku oni su danonoćce motrili na đaurski samostan u podgrađu. Ipak, Evlija je Veliku opisao kao „posve izloženo i nesigurno mjesto“; dojam mu ponajviše kvari dušmanin koji uporno vreba iz šumovitih brda. I zaista, Velika će u drugoj polovini XVII. stoljeća postati središtem slavonskog otpora, a najpoznatiji stanar njena samostana neustrašivi fra Luka Ibrišimović, zatornik Turaka.

Oko 1620. samostanu Svetog Augustina u Velikoj pridružio se u duhovnom radu i samostan Svetog Antuna u Našicama, čiji su se fratri privremeno pritajili na starom posjedu obližnjeg kaštela Motočina. Ne treba zaboraviti ni činjenicu da su se rastjerani šarengradski fratri ponovno okupili u selu Laz i odatle nastavili djelovati; tako je vrhunac stradanja slavonske crkve ujedno označio i trenutak obnove i polagana povratka.

Govoreći o vjerskim prilikama u Slavoniji pod Turcima, Bösendorfer bilježi ovu poetičnu činjenicu: „Tijekom vremena pomiješale se i zaboravile međe med pojedinim biskupijama“. Te su međe bile predmetom žučnih sporova, osobito između zagrebačkog i bosanskog biskupa. Na kraju je, u XVII. stoljeću, Vatikan potvrdio Zagrebu nadležnost nad svom zemljom između Save i Drave, uključujući i župe što su ranije pripadale Pečuhu. Dakako da

je u međuvremenu nestalo starih biskupskih sjedištu u Slavoniji, onog biskupije bosanske u Đakovu i onog biskupije srijemske u Iloku.

O potonjemu, koje se nakon Banoštora i Svetog Ireneja skrasilo u gradu nespokojnih Kapistranovih relikvija, imamo vrijedno svjedočanstvo oca Kašića, koji je ilockoga sandžak-bega pohodio u nekadašnjem biskupskom dvoru.

„Blizu nekadašnjega biskupskog dvora vidješe sa sjetom i žalošću dosta prostranu crkvu, koja je bila napunjena sijenom za konje. Njezin krov držali su stupovi koji nisu bili manji od onih što se nalaze kao vanjski stupovi u vatikanskom portiku u bazilici apostolskog prvaka sv. Petra.“[18]

Što se tiče Đakova, stolica tamošnje biskupije ostala je upražnjena pošto je biskup Juraj od Paližne poginuo na Mohaču, s mačem u ruci. Nakon toga je povučena natrag u Bosnu, u franjevački samostan u Olovu. U taj se samostan sklonio i dio slavonskih franjevac nakon teške 1600. godine, gubeći tim korakom pravo na svoje slavonske župe, u korist nepopravljivo rivalski nastrojenoga svjetovnog svećenstva: u okrilju muhamedanske carevine bili su, nažalost, neizbježni prijemori katoličkih redovnika i svjetovnjaka oko podjele pastve (poput poznate polemike apostolskog vikara Petra Masarechija i olovskog gvardijana, u prvoj polovici XVII. stoljeća).

Dok Bösendorfer drži kako je to „što se je ipak katolicizam održao u Slavoniji jedina zasluga franjevačkog reda“, istraživanja Stjepana Pavičića sklonija su da zaslugu pravedno podijele. Pavičić dobro zapaža da su fratri sa svojim samozatajnim zavjetima siromaštva bili podesniji za teške slavonske prilike, ali i to da je ondje bilo premalo njihovih samostana za sveobuhvatnu spasonosnu misiju. Dakako da su u pomoć pritjecali i redovnici izvan Slavonije, nadasve bosanski fratri, koji su za teških godina ovamo upućivani po odredbama Svete Stolice. Što se svjetovnjaka tiče, oni su dolazili iz Banske Hrvatske, iz zagrebačke dijeceze (poput valjanoga župnika Ivana u Cerni, kojeg 1623. pohvaljuje vikar Masarechi), a često i iz Dalmacije i Dubrovnika. Kako bi dobila vlastitog svećenika, sela su se udruživala u brojnije župe; to je istodobno siromašnome puku olakšavalo izdržavanje župnika. Za središte župe u pravilu se odabiralo ono mjesto koje ne figurira u otomanskom administrativnom sustavu, podalje od puteva i od urokljivih osmanlijskih očiju.[19]

Pogledajmo, na kraju, kakve je prostore (posvećene ili ne) imao na raspolaganju slavonski misnik XVI. i XVII. stoljeća, izuzmemo li krošnjata „stabla u polju“ o kakvima je već bilo spomenu. Razabiremo četiri osnovna slučaja.

Prvi je devastacija. Primjeri nisu tako brojni kako bismo očekivali. Prema Pavičiću, „rušenje je jamačno provođeno po nekoj osnovi i redu“. Kao što je poznato, Sulejman je zabranjivao i strogo kažnjavao neplansku i bezrazložnu devastaciju. Više su stradavali samostani nego crkve: „vidi se da su muslimanske vlasti točno pazile, da se starosjediocima katolicima ostavi hram božji, a da su samostan dopustile rušiti, jer je stajao nenastanjen i bez upotrebe“, reći će Pavičić uz jedan eklatantan primjer. Riječ je o benediktinskom samostanu s crkvom u Nuštru. Prvi spomen, iz davne 1263., nazvao ga je *Monasterium s. Spiritus de Wolko*: sagrađen je na prvobitno nenaseljenu prostoru, na obali Vuke, te je prethodio kasnijemu naselju kojemu je dao i ime: *Sveti duh* ili pak *Monuštar* (odakle, danas, *Nuštar*). Njegova crkva, posvećena Presvetom Trojstvu, bazilika s dva tornja podignuta „od birana kamena i čvrste hrastove građe“, bila je ponajljepšom građevinom te vrste u čitavoj donjoj Slavoniji. Benediktinci, kojima otomanski zakoni zabranjuju djelovanje, napustili su svoj nuštarski samostan neposredno pred najezdu. Čini se da je čitav kompleks dočekaio početak XVII. stoljeća posve neoštećen. Tada (1610.) kaniški paša Alija Sokolović kupuje ga od nuštarskog spahije kako bi njegovu valjanu građu iskoristio za svoje potrebe. Doista mu pode za rukom srušiti samostan, ali ne i crkvu: u posljednji čas, na tužbu katoličkog puka, to mu zabranjuje vukovarski kadija.[20] Pa ipak, časna i lijepa crkva, koja se othrvla nasrtajima bezbožaca, nije uspjela izići i iz XVIII. stoljeća te ugledati naše dane: oko 1730., kako je poznato, nuštarski posjednik De Coseaux dao ju je srušiti i od njena gradiva podići svoj barokni dvorac.

Drugi slučaj: adaptacija. Turci su doista bez osobita zazora preinačivali katoličke bogomolje u svoje mošeje, ali i opet ne tako često kako to rado predmnijeva konfesionalni mazohizam. U opisu Vukovara što ga je ostavio Evlija Čelebija imade ova zanimljiva rečenica:

„Na munari gradske džamije nalazi se jedan sat sa zvonom.“

Doista, čudnovati sažeti minaret koji je ujedno i *sahat-kula* i zvonik! U Požegi, crkva sv. Duha iz XIII. stoljeća bila je za Turaka također preuređena u džamiju; druga, posvećena sv. Lovri, ostala je netaknuta. U Brodu, kamena crkva sv. Marka koju su Berislavići sagradili u XV. stoljeću postala je za turskog zemana glavnom mjesnom džamijom. Đakovački je primjer valjda najpoznatiji: dok su staru *katedralu* (*ecclesia cathedralis*, prema zapisu iz 1355.) bosanske biskupije Osmanlije razorili, župnu su crkvu sv. Lovre Mučenika preinačili u mošeju. Zauzvrat, u XVIII. stoljeću, „kada je Turčin iz ovizi strana odagnat“ (da pozajmimo redak biskupa P. Bakića iz 1702.), kršćani su najljepšu od tri đakovačke džamije, onu Ibrahim-pašinu, pretvorili u župnu crkvu Svih Svetih, srušivši minaret i podigavši predvorje

sa zvonikom. U naše doba (doba sinteza, ekumenizma, teratologije) stara je istočnjačka kupola ponovno ugledala svijetlo dana, zajedno s vitičastim lukovima arapskih prozora i trijemova. Zahvaljujući smjelost i divljenja vrijednoj mudrosti tadašnjega đakovačkog biskupa, koji je odlučio pomirljivo rezimirati čitavu jednu povijest uzajamnih poricanja, muhamedanska mošeja i klasicističko pročelje s križem na zvoniku postali su lice i naličje jedinstvene bogomolje.

Treći slučaj je propadanje, učinak „nemilog zuba vremena“. To je otomanska kob glavnine slavonskih crkava. Siromašna *raja* smagala je svojedobno toliko sredstava da se uživa tek manji dio baštine. To ružiranje, to rastakanje i urušavanje, najbolje prate periodičke vizitacije biskupskih izaslanika: oni najprije zapažaju da kiša načinje krov, izjedajući ga sve dok se ne uruši; „lijepa građevina, ali bez krova“ – to je uobičajena zloslutna bilješka vizitatora. Zatim dolaze zimske studeni i snjegovi, na kojima pucaju natopljeni zidovi. Iz noći turskih stoljeća izronit će mnoštvo ruševina ili tek crkvišta upamćenih u predaji.

Napokon, očuvanje. Ponešto se i spašava. Evo jednog odgovarajućeg ulomka iz Kašića:

„Poslije podne pošli su u crkvu Blažene Djevice Na Nebo Uznesene, blizu Morovića [...] Ta crkva ima mali portik, dva tornja nešto više od samog krova koji su pokriveni i podignuti iznad portika. Pošto su očistili jedini oltar i iznutra sav pod, vratili su se sljedećega dana da služe misu, donijevši sve potrebno za bogoslužje [...] Drugoga su dana otišli u drugu crkvu, koja se nalazi na savskoj obali nešto udaljenija od seljačkih koliba, ali čitava i neoštećenih zidova, te svećenici uđoše u nju. Odatle pobrzaše u drugu, koja je tek nedavno obnovljena, drvenih zidova i krova, na mjestu gdje u starini bijaše kamena i u kojoj je oltar bio od kamena, prikladna je za služenje mise, te su u njoj istoga dana služili misu. Njena se obnova nije mogla izvesti bez pismena dopuštenja suca zvanog kadija, u kojoj je on naveo svjetovnim poglavarima da je ondje stajala kršćanska crkva te da se može obnoviti. Svi su okolni kršćani prikupili mnogo novca kojim platiše sucu za to pismeno dopuštenje.“

Važno je da crkva ima čitav krov, da joj je unutrašnjost suha: u njoj nema nikakvih vrijednih predmeta, sve je prazno i golo, „zbog razbojnika i lopova koji bi, vidjevši oltare pokrivenne i ukrašene za misu, razbili vrata i sve odnijeli“. Sve što crkva u svojoj nutрини sadrži jest prostor, prazni posvećeni prostor u polumraku. Kako smo vidjeli, misne potreštine svećenik donosi sa sobom i po završetku ih odnosi, čvrsto zavravljujući za sobom crkvena vrata, „da ne bi koji zlonamjernik ili nevjernik iz prijezira pustio stoku na sveta mjesta da ih oskrvne“.

Sve vjerske radnje pomalo su urotničke, tajnovite. Čin slavljenja Boga prigušen je i zatamljen. Osiromašena Crkva kao da je vraćena na svoje prapokršćanske početke, u doba katakombi i rimskih progona. Izgubivši svaku izvanjsku raskoš, sadržaj se interiorizira: nakon obreda, „vjernici se vraćaju svaki u svoju seljačku kolibu, radujući se i hvaleći Gospodina“.

10. RASKOLNICI I KRIVOVJERCI

Otac Kašić dobro luči ta dva prividno sinonimna pojmu: *schismatici et haeretici*. Prvi su nesretno duhovno potomstvo onoga davnog srednjovjekovnog Raskola, kojim je Bog u XI. stoljeću kaznio svoju Crkvu. Do Raskola je, barem kada je riječ o njegovoj metafizičkoj dimenziji, došlo oko sporne formule „filioque“, a *raskolnike* se dandanas raspoznaje po uzimanju pričesti „sub utraque specie“. Ali ovi drugi nipošto još ne mogu biti smatrani za *fait accompli*: oni su novotarija, izumljena u prethodnom stoljeću, čija drska prisutnost iritira: *krivovjerci*, poput nekadašnjih arijanaca ili bogumila.

Djelovanje reformiranih crkava na tlu Otomanskog Carstva tvori jedno od najproturječnijih poglavlja ovdašnje historiografije XVI. i XVII. stoljeća. Počevši od starijih autora poput Lampea i njegova djela *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria* (1728.), to je poglavlje do danas velikim dijelom zadovoljavajuće apsolvirano, u mnoštvu knjiga i članaka.[21]

Umjerenijih nakana i skromnijih snaga, mi se ograničavamo na čitanje članka Klausa Schwarza pod naslovom *Turci kao protestantska nada*[22] te dakako odgovarajućih dijelova Bösendorferovih *Crtica* i Pavičićeve *Vukovske župe*. Tomu valja pridodati Kašićeva *Putovanja*, koja također nude nezaobilazna izvješća.

Počet ćemo navođenjem nedvosmislenih, mračnih optužaba. Pribilježio ih je Ferdo Šišić na stranicama 66-67 svoje lijepe monografije *Županija virovitička u prošlosti* (Osijek, 1896.). Dakle:

„Turci ali samo s katolici tako (*naime loše, op. S. A.*) postupaju, dok su kud i kamo bolji prijatelji s pravoslavnim žiteljstvom i svećenstvom, dapače ova su dvojica redovito u slozi u svojoj mržnji, kako sami vele, na Rim-papu. Tomu su bili na čelu patrijarhe srpske koji su se združili s Turcima, ne bi li sebi pokorili katolike na podavanje i ljute danke. S toga dobro primjećuje Ilarion Ruvarac: ‘Takav postupak naših vladika i patrijaraka nikako se pravdati ne da’. *Još bolje žive s Turci kalvini (ist. S. A.)* i to svugdje u Ugarskoj, pa s toga i jesu današnje kalvinske i mađarske kolonije u Slavoniji najvećma iz ovog jadnog doba.“

Istaknuli smo rečenicu o kalvinima kako bismo obilježili demona, vuka u (našoj) priči, *Ecce homo*. Podmukli, prijetvorni kalvin. Heretik koji se odjednom pojavljuje, upravo u najtežim trenutcima, i koji koristi nesreću Crkve i kršćanstva kako bi im naprkosio, kako bi mahnitao

u svojim strašnim sablažnjivim lažima. Ono na što se pod normalnim okolnostima nipošto – nikada i nikako – ne bi odvažio, tomu se sada (sada, u tamnoj noći nekih dijelova Crkve) prepušta bez ikakva zazora i preko svake mjere, bestidno i zločinački. Eto kako valja pisati, želimo li sudjelovati u zajedničkom tonu slavonske historiografije. Trebat će dugo da se znanost, barem ona svjetovna, oslobodi te pristranosti kojoj je tako lako podleći i koja izgleda kao da posjeduje valjane argumente. Klericima će, razumljivo, trebati još više vremena da bi se odrekli toga starog antagonističkog jezika, naoko prošlog, a vrelog kao da je upravo izvađen iz vatre događaja (v. Marginalije, 1).

U Bösendorfera nailazimo na nešto blaže ocjene od Šišićevih, ali se u osnovi radi o jednoj te istoj historiografskoj predodžbi.

„Mnogo su bolje“, veli on, „prolazili u Slavoniji pod Turcima pravoslavni kršćani [...] Uz pravoslavne, uživali su veliku slobodu i kalvini.“

Pravoslavcima ćemo se pozabaviti u jednom od idućih odjeljaka, ovdje nas zanimaju *kalvini*. Što je istina o njihovoj navodnoj povlaštenosti, glede i na štetu katolika? Sudeći po iskustvima suvremenika (poput oca Kašića), sudeći po mjerljivom izlaganju činjenica u ogledu K. Schwarza, nikakve osobite povlaštenosti nije bilo. Posrijedi je ne toliko naknadna konstrukcija, koliko nehотиčno i neizbježno oblikovanje krive slike. Protestantski reformatori i njihovi oduševljeni sljedbenici pohrlili su da iskoriste duhovnu prazninu što je u ovim krajevima nastala kada je otomanski osvajač bacio na koljena katoličku Crkvu, do jučer besprijeckorno organiziranu. U jednom protestantskom pismu iz 1549. godine govori se o „velikoj Božjoj žetvi: mnogobrojni gradovi i sela, iz kojih su *papisti* protjerani, nemaju propovjednike vjere“. U usporedbi s gotovo netaknutim katoličkim Zapadom, koji još uvijek čvrsto drži sve konce u rukama i koji se, sa sabora u Augsburgu (1546.), oglašava svojim univerzalnim i neopozivim *Interimom*, izostanak svake apriorne prednosti na otomanskom tlu morao je za Crkvu značiti neprihvatljivo bolnu lišenost. Ali sve što bi išlo dalje od toga, svaki pokušaj diskriminacije, Osmanlijama bi morao biti tek suvišno i nepotrebno zamaranje. Ono što na tlu Carevine doista imamo, kako to veli Schwarz, nije „tolerancija“ nego puka „ravnodušnost“ koja, međutim, „praktički vodi slobodi vjeroispovijesti za sve kršćanske i židovske konfesije, kakva u netolerantnoj kršćanskoj Europi nije bila zamišljiva“.

Schwarz tu priziva značajno pismo što ga je rabin Isaak Safarti svojedobno iz Turske uputio europskim Židovima, izmorenim progonstvima i životom u getima: „Ovdje svatko može sjediti pod svojom smokvom i bezbrižno živjeti.“ Dolazak sefarda u Ugarsku i na Balkan doista će se, nešto kasnije, na zanimljiv način uplesti u našu priču. Već sada možemo

podsjetiti kako se Mala braća u Bosni tuže da im je život neizdrživ „in tot calamitatibus inter Turcas, Calvinistas, Lutheranos *ac perfidos Judeos*“ (prema jednom suvremenom izvješću fra Ivana Anića). Ne treba zaboraviti, ipak, da niti protestanti nisu bili naklonjeniji židovstvu: poznata je Lutherova alegorija o tri Sotonine ruke, papi, Turčinu i Židovu.[23]

U drugome dijelu svog oglada Schwarz podastire *in extenso* dva važna protestantska dokumenta: prvi je pismo što ga je 3. kolovoza 1549. u Tolni napisao istaknuti osječki evangelik Emericus Zigerius[24] i poslao ga u Wittenberg profesoru Matiji Vlačiću; drugi je predgovor kojim je Vlačić popratio to pismo kada ga je sljedeće godine dao tiskati u Magdeburgu, pod naslovom *Pismo pobožnog propovjednika iz Turske upućeno Illyricusu, u kome on kazuje kakav je položaj crkve u Turskoj*. U tom predgovoru radikalni Lutherov pristaša Vlačić (u njemačkom svijetu poznat kao *Illyricus*) najprije upozorava da se „ni u kojem slučaju ne bismo smjeli dati zavesti bogohulnim *Interimom*, i da nas on odvraća od ispravne vjere“. (Drugim riječima, boj još nije izvojevan, budućnost još nije zajamčena, opasno hrvanje još uvijek traje.) Prelazeći zatim na glavno, Vlačić piše:

„Naši takozvani ‘kršćanski’ vladari, kako bi rado htjeli da ih mi oslovljavamo, trebali bi pocrvenjeti od srama kad čuju da turske vlasti podnose i brane vjerne Kristove slugе i dopuštaju da se Kristovo učenje u njihovim zemljama propovijeda i širi [...] Trebali bi se jednom ugledati na Turke! Ti takozvani ‘kršćani’ ponašaju se prema kršćanima gore nego najgrozniji Turci! Ne samo da Turci dopuštaju istinito kršćansko učenje, nego ga njegovi vlastodršci i mačem brane od protukršćanskih vukova!“

I sada dolazi jedna vrlo smiona misao:

„Kamo sreće kad bih se mogao priključiti onima koji tvrde da bi bilo bolje kad bi Budim i sva Ugarska bili pod kršćanskom vlašću! U ovom trenutku, kad Turci vladaju tim gradom, Evanđelje se slobodno propovijeda. Da je grad u kršćanskim rukama, Sveto Pismo se više ne bi smjelo slobodno naučavati!“

Svoj predgovor Szigetijevu pismu Vlačić zaključuje ponavljajući poziv „kršćanskim“ vladarima da se ugledaju na „blagost i dobronamjernost Turaka“ te da „više ne bjesne protiv Krista i njegovih pravih pristalica“. Kakva li obrata! U očima protestantskog ideologa, slobodno Otomansko Carstvo stoji nasuprot tiranskoj Europi!

Prije no što donesemo prenađljene zaključke, pročitajmo i samo pismo spomenutoga Szigetija *alias* Zigeriusa. Kad je iz Osijeka stigao u Tolnu propovijedati istinito učenje, veli

on, „grad je bio pun bezbožnika“. Malo pomalo prilike su se popravljale.

„Stanovništvo je bilo podijeljeno. Jedni su bili pristalice Krista a drugi pape. Rasprava je bila žučna i papisti su svoju vjeru branili rukama i nogama. Bog nas je, međutim, na svoj čudesan način, *uz pomoć Turaka*, dao zaštititi i obraniti. Tako nam je turska vlast, a posebno njihovi pravnici koje oni nazivaju *kadijama*, očito naklonjena.“

Nakon te nedvosmislene tvrdnje, koju ne možemo zanemariti, Szigeti pripovijeda zanimljivo vlastito iskustvo. Gradonačelnik Tolne, katolik, pokušao je kod turskih vlasti ishoditi, uz pomoć „velike svote novca“, da se propovjednika progna ili ubije. Ništa nije postigao; štoviše, kada je stvar doprla do ušiju budimskog beglerbega, umalo je sam gradonačelnik ostao kraći za glavu.

„Paša je zatim još jednom zapovjedio da propovjednici evangeličke vjere smiju bez imalo straha i potpuno slobodno propovijedati Evanđelje. Zaželi li netko od Mađara i Slavena prihvatiti Sveto pismo, neka mu to bude dopušteno, jer je ono prava vjera i istinska Kristova religija.“

Ali to potonje su, vrlo vjerojatno, samo Szigetijevi velikodušni zaključci. Reformatori, baš kao i „papisti“, često sami stavljaju Turcima u usta ono što bi voljeli da od njih čuju. A Turci su, iznad svega, „ravnodušni“.

11. DRUGA STRANA SPORA

S navedenim primjerima suočimo sada Kašićeva svjedočanstva. U njegovim *Putovanjima* nalazimo tri značajna mjesta na kojima se govori o susretu s hereticima. U selu Tiborjanci, u okolici Valpova, patra je ugostio „bogati stari Austrijanac“ koji je sina Petra poslao na luteranske škole, „ne opazivši da će se ovaj zaraziti heretičkim otrovom“. Tako je Petar postao „propovjednikom i vražjim učiteljem“ u župi svetog Tiburcija. Otac Kašić provodi s njime dio noći u razgovoru i poučavanju: uzalud i bez željenog učinka, jer Petra je „zaslijepila heretička iskvarenost“.

Drugi slučaj je važniji. U selu Marijanci, u okolici Miholjca, heretici su zaposjeli i „profanirali“ katoličku crkvu Blažene Djevice. Otac Kašić smjesta pokreće spor kod nadležnog valpovačkog kadije. Za posredovanje se najprije obraća jednom od onih ambicioznih i bezobzirnih zapadnjaka-pustolova, „nekom Francuzu koji je apostatirao od kršćanske vjere postavši Turčinom“. Primivši novac, ovaj ishoduje pokretanje postupka. Tako Kašić podiže pred kadijom tužbu protiv „luteranskih prisvajaca kršćanskih crkava“. Pošto je kadija, „čovjek Azijat ili Arapin“, poslušao od svog tumača prijevod Kašićeva rječitog izlaganja, smjesta je donio povoljnu presudu:

„Papisti neka se slobodno služe crkvama za molitve i svoje žrtve, a novatori neka se čuvaju da im ne nanese kakve neprilike ili nevolje.“

Sutradan je presudu objelodanio u obliku javne isprave. U međuvremenu je „papiste“ podsjetio da mu dostave, „za trud“, barem onoliko koliko su mu obećali „novatori“, naime pedeset srebrnih talira. „Mora naime nešto zaraditi jer je i sam platio vladaru mnogo novaca da postane sudac.“ Tako se, dakle, ravnodušne, blazirane azijske očice zaiskre samo pri pogledu na vrijednu kovinu. Nema nikakvih dubljih razloga koji bi ih nagnali na diskriminaciju. Vidjeli smo kako Matija Vlačić ustvrđuje da „Turci ne samo što dopuštaju istinsko kršćansko učenje, nego ga njihovi vlastodršci i mačem brane od protukršćanskih vukova“; i kako njegov učenik Szigeti uvjerava da im je „turska vlast, a naročito *kadije*, očito naklonjena“. Bilo je to samo mahanje tobožnjom naklonošću pred nosom katoličke Europe. Kašićevo iskustvo svjedoči oprečno reformatorskim: oprečno, dakle u osnovi isto. Za otomansku se naklonost obje kršćanske strane grčevito bore, pred licem toga ravnodušnog muhamedanca koji prekrštenih nogu snatri kroza svoje dneve razdijeljene redovitim *namazima*. Novac je u toj borbi najpouzdanije, odlučujuće oružje. Katolički misionari donose

ga iz bogatih europskih biskupija i gradova. Ne manjka ga ni reformatorima: pribavlja im ga protestantsko plemstvo Srednje Europe, brojni gorljivi *fautores et fautrices*. [25]

Kašićeva priča o parnici okončava se posvemašnjim, pomalo histeričnim trijumfom. Prije nego što u njoj izreknu misu, svećenici obavljaju obredno čišćenje te nesretne crkve koju su heretici zlorabili i pretvorili u „sotonsku sinagogu“. Uz psalam *Miserere*, škropljenje blagoslovljenom vodom i kađenje tamjanom, našao se tu neki heretik, „pun opacine“, koji izjavljuje nečuvenu drskost, vrhunac blasfemije: „da su ti ljudi došli ovamo kako bi dimom istjerali komarce“! Smjesta ga prijaviše kadiji, zapisuje Kašić kipteći od pravednog gnjeva, koji drznika dade izbatinati i novčano kazniti.

Treća Kašićeva epizoda nadovezuje se na prethodnu. Javljaju se dva krivovjerna propovjednika po imenu Toma i Petar, tražeći razgovor s biskupom i svećenicima. Posjedaše za stol. Krivovjerci pokazaše knjigu koja ih nadahnjuje, Kalvinove *Institutiones*. Otac Kašić, ne okolišajući ni časa, nazva je „Kalvinovim izmišljotinama i sotonskim zabludama“. Propovjednici ih uzeše u obranu. Nastane žučna prepirka. Naposljetku, Toma se obraća izravno patru:

„Laž je to što govoriš.“

„A pater odvrati: ‘Ja zaista ne lažem pozivajući se na katoličke istine, nego je otac laži, đavao, poražen ovim mojim riječima, zarežao preko tvojih usta i tvoga jezika da ja lažem, i tebe raspalio tolikim bijesom i paklenskim ognjem’. Kad je pater to kazao, ustade Toma, seljački postolar, opak čovjek, te ode sa svojim drugom, svejednako prijeteći osvetom i tvrdoglavo ostajući pri heretičkoj nevjeri.“

Takvo je ozračje vjerskih borbi na tlu Carevine. Dijalog je nepoznat, beskrajno anakroničan. Katolički je kler za nj fatalno nesposoban. Drukčije i nije moglo biti, u tomu je bit stvari: neumitnost događanja povijesti.

Kada je nekoliko godina poslije Lutherovih wittenberških teza, glasoviti pravnik i kasniji Zapoljin pristaša Stjepan Verböczy predavao kralju Ludoviku primjerak knjige kojoj je puni naslov *Apologija istinitosti katoličke i apostolske vjere i nauka, a protiv bezbožnog i nadasve pogubnog naučavanja Martina Luthera*, navodno je poklon popratio ovim riječima:

„Tvoje bi Veličanstvo moralo ovu kugu luteransku odagnati preko Sarmacije i ledenoga Kavkaza.“ [26]

Tridesetak godina kasnije aluzija na tu, očito dobro upamćenu Verböczyjevu izjavu, pojavljuje se u pismu kalvinskog propovjednika u Slavoniji Mihaela Starina.[27] Starin je tijekom 1551. u nekim slavonskim mjestima (poimence navodi Valpovo i Vukovar) držao s tamošnjim franjevcima javne raspre koje je sam naknadno ocijenio vrlo uspješnima. Evo tog odlomka iz pisma upućenog na stanovitoga Miklósa Tuklajja, koje je izvorno pisano na latinskome, a ovdje ga donosimo prema Bösendorferovu prijevodu:

„Mnogo bih ti morao pripovijedati o svim svojim sukobima što sam ih imao kroz ovih sedam godina s papinskim ljudima. Dostaje reći da smo ih svugdje suzbili i kao vukove od stada božjega daleko otjerali, neke preko Tise a druge preko Save, ili – kao što to *On* veli – preko Sarmata i ledenoga Kavkaza. Ove godine o Duhovima održali smo dvije sinode u okolici Valpova i Vukovara, i u dvjema ljutim borbama tako ih porazili da su se neki od straha sakrili pod korita, na koja su sjele po tri žene (*sub capisterio, tribus mulieribus desuper sedentibus*), i otud je onda među Hrvatima nastala poslovice: '*Pop je pod coritom, pod Troyam senom*'.“ (v. Marginalije, 2).

Reklo bi se da pastor Starin, govoreći o „ljutim borbama“, ne razlučuje odveć razgovijetno „ideološku“ borbu od one koja pribjegava drvenim ili kovinskim pomagalicama (poznato je da se jedan od brojnih vjerskih okršaja iz 1551. pretvorio u razaranje i palež franjevačkog samostana u Đakovu, o čemu uspoređi Pavičića, *Vukovska župa* str. 25). Bilo kako bilo, sredina XVI. stoljeća odgovara stvarnom procvatu reformatorskih nastojanja u Slavoniji. Već u navedenom pismu Miklósu Tuklajju, Starin se podičio da je u Podravini i Podunavlju, „uz pomoć braće i Duha Svetoga“, utemeljio stotinu i dvadeset kalvinskih župa. Od toga ih broja na slavonski seniorat otpada tridesetak. Ta su slavonska mjesta dobrim dijelom nastanjivali Mađari, ali također Hrvati i Nijemci.[28] Najznačajniju kalvinsku župu u istočnoj Slavoniji, onu u Tordincima, nastanjuju starosjedioci Hrvati. U Tordincima je bilo sjedište vukovskoga distrikta. Zajedno sa susjednim Antinom, kao što piše Pavičić, „tvore oni stup kalvinstva na ovom zemljištu“.

Starinovo „reformiranje“ slavonski će kalvini upamtiti kao neku vrstu zlatnog doba. To je vidljivo i iz zapisa koje je ostavio Kašićev suvremenik Samuel Pataj, učitelj u baranjskom selu Laskafeldu. Laskasfeld bijaše prva postaja na državnoj poštanskoj cesti od Osijeka prema Budimu, mjesto što ga je i Starin 1544. odabrao za središte svoga rada.

„Već sam dvije godine u Laskafeldu učiteljem“, javlja Pataj 1617. godine. „Još i sada imade staraca koji se prisjećaju Starina i njegova reformovanja među

Hrvatima. U reformiranju pojedinih župa postupao je, kako mi pripovijedaju, ovako. Najprije bi zapjevao psalme Davidove tako krasnim i uzvišenim glasom da je u srce dirao i ganuo na pobožnost i najokorjelije ljude. Da slušaju njegovo pjevanje grnuli su toliki, da mu se nisi mogao primaknuti. I brzo se razglasilo da ima jedan svećenik koji naučava neku novu Vjeru, o kojoj ni stari nikad čuli nisu. I ljudi ponovno grnuli iz gradova, trgovišta i daljih sela u Laskafeld kao na kakav sajam. Kad je Starin uvidio da je za nj nastupio zgodan čas, počeo je neuku narodu tumačiti Evanđelje, obarajući se na katoličke ceremonije kao na izmišljotine katoličke. I narod mu povjerova, potjera svoje fratre i predade župu Starinu.“

U toj izvrsnoj pripovijesti naša nam se pokrajina pokazuje kao biblijska zemlja, u kojoj narod hrli u zabitna sela da sluša nove proroke; proroci najprije pjevaju veličanstvene psalme a zatim (kada već privuku nebrojeno slušateljstvo) prelaze na stvar, na božanske poruke, na strašne i skrovite istine... Starinovi zavidni uspjesi, međutim, rasrđuju katolike. Prepustimo nastavak pripovijesti Bösendorferu:

„Noću vrebali bi na nj pred kućom njegovom. A Starin upoznavši njihove namjere odilazio bi rano od kuće ili bi najprije kroz vrata pružio na motki pribitu bundevu, koju bi zasjednici, držeći je za celavu glavu Starinovu, izsjekli sabljama. Dočuvši to njegovi vjernici postavili su oko njegove kuće svake noći stražu, dok nije cijelo selo pristalo uz reformaciju.“

Mihael Starin imao je brojne nasljednike, ali kao što veli Bösendorfer, „kalvinizam se ipak nije mogao održati na onoj visini na koju ga je doveo Starin. Franjevci, koji su u Bosnu pobjegli, vratili su se natrag med puk slavonski, hodeći sve do Budima. U drugoj polu XVI. v. već oni opet sjede u pustim samostanima“.[29]

12. KAKO STOJI STVAR S VLASIMA

Opći popisi s kraja XVII. i s početka XVIII. stoljeća (kao neka vrst prebrojavanja mrtvih, ranjenih i nestalih nakon krvavog i vrtoglavog okršaja) razlučuju u amalgamu postotomanske Slavonije ova četiri etnokonfesionalna individualiteta: *muslimane*, *katolike*, *kršćane* i *Vlahe*. Pod *kršćanima* se tu, kao što je pokazao J. Pavičić, razumijeva protestante (kalvine i luterane). *Vlasi* su, dakako, sinonim za pravoslavne. Tijekom XVIII. stoljeća u porabu će, s istim značenjem, ući nazivak *Raci* (prema latinskome *Rasciani*, Rašani), neka vrsta prijelaznog oblika prema konačnome *Srbi*.

Kako je poznato, u korijenu se naziva *Vlah* (prema staronjem. *Walh*, latinski *Vallachi*, mađarski *Olah*) nalazi oznaka za romanske ostatke drevnog pučanstva Rimskog Carstva. Osmanlijska osvajanja zatekla su balkanske Romane zabavljene njihovim vajkadašnjim zanimanjem, planinskim nomadskim stočarstvom. U srednjovjekovnoj su se Srbiji upravo tim svojim statusom Vlasi jasno lučili od Srba, sjedilačkih poljodjelaca. Stoga je razumljivo da je tamošnji Zakonik cara Dušana strogo branio ženidbu između Srba i Vlaha, kako bi spriječio narušavanje feudalnoga poretka zasnovanog na imobiliziranom kmetstvu. Pa ipak se socijalna segregacija pokazala sama po sebi nedostatnom da sačuva i izvorni romanski govor Vlaha, koji je posvuda uzmicao u korist dvojezičja ili pak bivao posvema zamijenjen srpskim. Dakako da su u pravoslavnome svijetu Vlasi i sami pripadali grčkome obredu (onako kako su dinarski i mediteranski Vlasi u srednjovjekovnoj hrvatskoj državi bili katolici). U tom dakle gorštačkom i pastirskom narodu Vlaha Turci su (i sami iskonom nomadi i stočari, tzv. *juruci*), kao što veli Pavičić, „za svoju ratničku organizaciju našli izvanredan elemenat“. Vlahe su, naime, resile „sve značajne karakteristike planinskoga naselja: bogatstvo u stoci, želja za slobodom kretanja, smisao za prijevoznu i prijenosnu trgovinu, i ratnički duh“.

Turci su Vlahe najradije novačili u uhodarsku, prijevoznu te naročitu borbenu službu, koje se pripadnici (prema novogrčkoj riječi *armatōlòs*, stražar – graničar) nazivaju *martolozi*. Martolozi su, predvođeni od svojih nesmiljenih *martolozbaša* ili *martoloških aga*, u pokorenim krajevima ostajali upamćeni kao osobito opasni i surovi nasilnici. Čini se da su upravo oni Katzianerovoj vojsci zadali najteže, odlučujuće udarce. I dok su tako Vlasi za ratnih godina polazili u osvajanja zajedno s ostalom carskom *ordijom*, ili pak za njom gonili svoje karavane i *turme*, za mirnih su ih razdoblja Turci naseljavali u pograničnim krajevima, u blizini većih utvrda, koje su Vlasi popunjavali svojim posadama. Tako se dogodilo da su nomadski Vlasi, skrasivši se u ravnici i na brežuljcima panonske Hrvatske, i sami malo-

pomalo postali težaci-sjedioci.

Najznatnije naseobine Vlaha u Slavoniji nastale su u Povučju, osobito na desnoj obali Vuke, dakle na prostoru koji je za ratnih operacija 1526.-1537. bio najteže pogođen te je tada gotovo opustio, i koji je u pogledu vojne organizacije gravitirao tvrđavama u Vukovaru, Dalju i Osijeku. Druga veća vlaška enklava u Slavoniji smjestila se u blizini granice s Banskom Hrvatskom, u Papuku, oko utvrđenih postaja u Voćinu i osobito Pakracu, *kasabi* koja je u XVI. stoljeću bila sjedištem jednog od triju slavonskih sandžaka. Za taj se potonji predio još za Turaka ustalio nazivak *Mala Vlaška*.^[30] Osim straže koju su davali na pograničnoj Ilovi, ondješnji su Vlasi dugovali svojim spahijama i redovitu desetinu: bili su dakle i sami postupno prevedeni u kmetski položaj. Stoga među prebjecima u Bansku Hrvatsku ima nemalo pravoslavnih Vlaha, o čemu u XVII. stoljeću svjedoče križevačke isprave kad nabrajaju *slovinske, predavečke i vlaške (laške) sine*. Godine 1595. požeški mitropolit vladika Vasilije iznevjerio je bespremačno sveto pravoslavlje kad je i sam *uskočio* preko granice u Križevce, udarivši tim činom temelj tamošnjoj grkokatoličkoj biskupiji.

Crkvena organizacija pravoslavnog slavonskog puka bila je svojedobno, kao što se vidi iz suvremenih izvješća, prilično zapuštena i nesređena. U tom je pogledu bila posve inferiorna djelotvornom katoličkom kleru, unatoč činjenici da je kod otomanskih vlasti uživala očevidno pravo prvenstva. O skromnim srednjovjekovnim korijenima pravoslavlja u Slavoniji i Srijemu možemo tek ponoviti da su bili vezani uz ovdašnje posjede srpskih despota i ugarskih vazala Brankovića, od kojih je jedan (Đurađ *alias* Maksim, umro 1456.) u XV. stoljeću utemeljio srijemsku mitropoliju. Ti svjetovni i duhovni oci sustavno su naseljavali pravoslavno pučanstvo na svoje posjede, osobito nakon što su ga u njegovoj domovini pogodila stradanja slijedom turske pobjede na Kosovu polju 1389. Kao što se vidi, već je taj davni despot i hijerarh držao onih nekoliko pravoslavnih sela i zaselaka u Srijemu dovoljnim razlogom da se uspostavi srijemska metropolija. Crkva je u autokefalnom pravoslavlju ta koja u stopu slijedi osvajača (ili vazala) u njegovu napredovanju. Ona zabada zastavu u tlo koje zaposjedne njeno „sveto“ stado. U XIII. i XIV. stoljeću djelovao je u Mitrovici jedan pravoslavni samostan (*Monasterium Graecorum Sancti Demetrii*, 1215.-1344.), i to bi, što se srednjovjekovlja tiče, bilo sve. Činjenicu da se tamošnje pravoslavlje nije znatnije razmahalo svakako valja zahvaliti i djelovanju papinskih misionara poput talijanskog franjevca i druga Kapistranova sv. Jakova Markijskoga (1394.-1476.).

Sada međutim, potkraj XVI. stoljeća, povijesna se sreća obrće i srpsko pravoslavlje nastupa u Slavoniji kao neka vrsta minornog osmanskog saveznika. Iako su u to doba postojali u

Fruškoj gori već brojni manastiri (poput Hopova, Krušedola, Ravanice), središtem slavonskoga pravoslavlja postao je – po odluci pečkog patrijarha Makarija – manastir na obroncima Krndije, nedaleko Orahovice.[31] Riječ je o manastiru *Remeta*, prvi put zabilježenom 1583., kasnije prozvanom po svetom Nikoli, zaštitniku crkve što je uz manastir podignuta 1592. Sam je manastir sagrađen na temeljima neke starije (po svemu sudeći pavlinske) bazilike. U manastirskoj Crkvi svetog Nikole do danas su se očuvali neki od ikonostasa naslikanih još u XVI i XVII. stoljeću: oni predočuju nedvosmisleno značenje povijesne pripadnosti, vladare iz loze Nemanjića i Lazarevića. Kao što piše Vladimir Mažuranić u svom monumentalnom *Pravno-povijesnom rječniku* (*sub voce* Vlah), Vlasi su „već od druge polovice XVI. vieka, i etnično i po ustroju svoje crkve, sljubljeni sa srbskim imenom i svetinjama srbskoga naroda, i ako su se u mnogih stranah bez svakoga zazora i sami nazivali još za pamtivieka ‘Vlasima’“.

Žalosna „sloga“ s Osmanlijama koju je Šišić stavio na savjest (srpskom) pravoslavlju ovdje je u Slavoniji stvar razumljiva sama po sebi: turski osvajači i njihovi vlaški pravoslavni saveznici tvore spram katoličkog Zapada jedinstven blok. *Ad litteram*, u Šišića stoji „sloga u mržnji na Rim-papu“. Doista, još je onaj „blagoverni i hristoljubivi samodržac Srbijem i Grkom car Stefan“ (to jest Dušan) u svome Zakoniku oštro pristupio pojavi „jeresi latinske“. U XV. stoljeću, Ivan od Kapistrana više puta se potužio na nastojanja despota Đurđa oko prekrštavanja katolika u pravoslavlje: taj tast Ivana Hunyadija čak je i svoju unuku „dao prekrstiti“ (*rebaptizari fecit*). U okrilju blagonaklone im Otomanske Carevine, pravoslavni su poglavari dakako obilato koristili priliku. Primjerice, na početku XVII. stoljeća, Turke je za svoje nakane pridobio srijemski mitropolita Aćim, a dvadesetak godina kasnije to je pošlo rukom i carigradskom patrijarhu Ćirilu, koji se sa svojim planovima i nedostojnim molbama obratio budimskom beglerbegu. Prekrstiteljski učinci takvih poteza bili su najvidljiviji upravo u Srijemu (naročito u Karlovcima, Mitrovici i Rumi). I tako, ono što ostaje od famozne „sloge u mržnji“ jest zapravo samo jedna usamljena mržnja.

Turci su svakako kanili osvojiti Beč i Rim, ali ih nisu *mrzili*. Rim im bijaše opsesijom i fascinacijom (kao negdašnjim *barbarima*) a ne eshatološkim dušmaninom i demonom. Bili su osvajači, ne mrzitelji.

13. U GRADOVIMA

Gradski život u Slavoniji pod vlašću Turaka bio je u svim vidovima temeljito orijentaliziran. Sela sa svojim šumama i krčevinama bijahu prepuštena kršćanima sve tri inačice; ali u gradovima su izrazitu prevlast imali muhamedanci, naročito od sredine XVI. stoljeća nadalje, to jest od kada je dovršeno osvajanje Slavonije te „izvedeno konačno muslimanjenje“ (Pavičić).

U izvješću iz 1626. godine, pod izvornim naslovom *Relatione datta all'Imperatore del viaggio fatto in Bosna*, carski poslanik Atanzije Georgiceo zabilježio je da grad Osijek broji tri stotine kuća, od čega samo deset katoličkih; u Đakovu da ih je ukupno dvjesto, od čega katoličkih dvadeset i pet; u Brodu da ih imade čak 500,[32] od kojih je katoličkih četrdeset. Za Požegu posjedujemo podatak iz 1673., kada je biskup Nikola Ogramić zabilježio da muslimanskih kuća ima tri tisuće, a katoličkih dvjesto. Ako i nisu sasvim pouzdane, ta nam izvješća dobro predočuju osnovne omjere.

Osmanlije su korjenito izmijenili demografski zemljovid Slavonije. Srednjovjekovna množina malenih naseobina (gradića, sela i zaselaka) usredotočila se sada u manji broj značajnijih aglomeracija. Uz već poznata središta poput Iloka, Vukova, Požege, naglo narastaju dotad neznatne naseobine: ponajprije Osijek, pa Mitrovica, Đakovo, Cernik, Orahovica i druge. O napredovanju Osijeka pod Turcima zapisao je i poslanik Georgiceo da je „rečeni grad Osijek veoma star, ali jako narastao za Turaka (*ma molto augmentata dalli turchi*), što se vrlo dobro vidi jer su stare zidine podignute od kamena i imaju lijepa vrata, dočim su nove od drveta nabacanog vapnom.“ Neko vrijeme u XVI. stoljeću (po prilici 1530.-1560.) tvorio je Osijek zaseban sandžak; kasnije ga priključuje požeškome.

Požega je najznatniji grad turske Slavonije. Od 1538. godine u njoj je sjedište sandžaka i kadiluka: kada je smederevski sandžakbeg Mehmed-beg Jahjapašić osvojio Požegu, njegov je sin Arslan-beg odnio dobru vijest u Carigrad te za nagradu bio imenovan prvim požeškim sandžakbegom. Prema Evliji Čelebiji, Požega broji tisuću kuća i daje tisuću ljudi pod oružjem. Turska je Požega izrasla na ruševinama srednjovjekovne, o čemu svjedoči latinska bilješka iz 1660.: „*olim civitas sat grandis fuerat, uti apparent vestigia murorum*“ („nekoć bijaše upravo veličanstven grad, kao što kazuju ostaci zidina“). Jedan je od rijetkih ušćvanih fragmenata stare Požege franjevački samostan s crkvom iz XIII. stoljeća, preinačen u „divnu Šerklot-džamiju čuvenu u cijeloj krajini“ (Čelebija). Jedina je glavobolja

otomanskih Požežana to šumovito gorje koje zatvara „zlatnu dolinu“ i iz kojeg vrebaju „hrvatski razbojnici“.

Najzapadniji slavonski sandžak Turci su utemeljili 1542. godine u Čazmi; kasnije su ga prisiljeni da ustuknu, premjestili u Pakrac te napokon (1593.) u Cernik, u podnožju Psunja. Stari cernički grad čvrste je građe, prema Evliji „kao da ga je zidaao Šeddad“ (Evlijin omiljeni kralj-graditelj). Veliko naselje broji šesto kuća.

Upola je manja Virovitica koja je za Turaka izgubila na značenju (izuzevši ono strateško): „Grad je to tijesan“, piše o njoj Evlija, „a nalazi se u šumi među visokim stablima što se dižu nebu pod oblake“.

Na istoku, srijemski sandžakbeg sjedio je najprije u Iloku, negdje do sredine XVII. stoljeća; potom prelazi u „krasan grad s rangom šehera“, Mitrovicu.

Uz paše, kadije, hodže, u gradovima su stanovali i seoski spahije, ne zalazeći preko potrebe na svoje seoske posjede, *spahiluke*, s kojih ubirahu redovite daće. Dani im protjecahu preplećući vjerske obveze s vojničkim. Razonoda im bila bacanje džilita, bostan, domaće vino (bezobzirce spram Kur'ana, kao što o Požežanima reče Bösendorfer: „ovi se Turci ne drže baš strogo korana, već ljuto piju, a med njima i sam hodža požeški“). U Osijeku, kao i u Vukovaru, prema Evliji, svaki dan u vrijeme pet dnevnih molitava, *namaza*, svira vojnička glazba. Navečer, kad kucne čas *akšama*, sa stražarskih se čardaka razliježe tajanstveni poklič „Allah bir!“.[33] Bilo je pokušaja da se u tu sanjivu otomansku pokrajinu uvedu i instrumenti egzaktnijeg i bezličnijeg vremena. Pa ipak slikovite *sahat-kule* ostaju veoma prestižnim uresom provincijskih gradova, negoli njihovim funkcionalnim sastojkom. U tom je pogledu vrlo ilustrativan osječki primjer iz 1665. godine, što nam ga dojavljuje otac Paul Taferner, kapelan i suputnik grofa Lassliea na njegovu povratku iz Carigrada.

Znatiželjnije isusovac u osječkoj tvrđavi zapazio drveni tornjić i na njemu sat koji su Turci donijeli kao plijen s nedavnog pohoda na Novi Zrinj (bio je to pohod u lipnju 1664., kada su Osmanlije pošli da se osvete Banu Nikoli Zrinskom zbog paleža osječkog mosta). Taj novozrinjski sat na osječkom tornju, međutim, uopće *nije išao*: „u Turaka ne bijaše nikoga da ga popravi“.

Predmeti ponekad imaju zanimljiviju sudbinu od ljudi. Od čudnovate povijesti novozrinjske ure nije manje slikovita sudbina gvozdene tanadi Sulejman-kanova topa, od koje je svako teško po šezdeset oka. „Sada se“, javlja Evlija iz Osijeka, „u skladištu žita mnoga od te

tanadi stavljaju na kantare te se njima važe roba“.

Ili pak slučaj dubokih osječkih opkopa iz „đaurskog doba“: „U đaursko doba kroz te je opkope tekla rijeka Drava pa su se u opkopu lovile ribe. I sada se u njemu vide brane s kojih su se lovile ribe.“

Širom Slavonije imućniji su uglednici natjecahu u gradnji zadužbina: džamija, tekija, mesdžida, mekteba, karavan-saraja itd. U Mitrovici su bogomolje podigli brojni osvajači i vlastodršci: veliki vezir Murat-paša Kujundžija, srijemski sandžakbegovi Bajezid-beg, Memi-beg, Bajram-beg i drugi – sve do ukupno dvanaest džamija, koliko ih je prema Čelebiji bilo u središtu srijemskog sandžaka. U Đakovu naš putopisac susreće Ibrahim-pašu Memibegovića, potomka Memi-paše Arnauta koji je 1526. godine zauzeo taj biskupski gradić: Ibrahim-paša bijaše graditelj najljepše od četiri đakovačkih džamija. U Vukovaru je Evlija pohodio turbe stanovitog Hindi-babe i prenoćio u tekiji koju je ovaj svojedobno utemeljio.

U Osijeku razdragani putopisac zapisuje da je našao čak šezdeset i šest džamija! (Trijezni njegov bošnjački prevoditelj Hazim Šabanović ne propušta napomenuti: „Ovaj je broj sigurno udesetostručen.“) Suhoparniji putnik kakav je kršćanin Georgiceo nabrojao ih je u Osijeku svega osam: „*delle moschee erano otto*“. Tako i nešto niže, kada Evlija priopćuje da u gradu ima „četrdeset mahalskih mesdžida“ (tj. klanjališta), Šabanović ponavlja: „Ovaj broj je također strašno pretjeran.“ Pa ipak valja priznati da valjani istraživač Šabanović podnosi bez mrzovolje Evlijine faktografske nestašluke. Dapače, reklo bi se da je u Šabanoviću Evlija pronašao svog idealnog suputnika, racionalnog a punog razumijevanja, kao kakav prašnjavi otomanski Don Quijote svoga okašnjelog Sancha Pansu.

14. POSTOJI LI SLAVONSKA OTOMANSKA KNJIŽEVNOST?

Josip Matasović, koji se za svoju knjigu o starom Osijeku i njegovom mostu također dijelom oslanjao na Evliju Čelebiju, nije gubio iz vida činjenicu da je Evlija „pomalo istočnjački pretjeran zbog slikovitosti i zanosa“. Što se nas tiče, ne želimo skrivati naklonost koju osjećamo prema Evlijinom historiografskom pristupu, tom pomanjkanju odgovornosti spram faktografije i brojaka. Ta blaga ćudljivost doista je dobar način da se neprimjetno izmakne tlo ispod nogu onima koji se previše pouzdavaju u brojke.

Povrh toga, čitanje Evlijine *Sejihatname* znači pravo osvježanje nakon neusporedivo suhoparnijih i apstraktnijih listova zapadnjačkih izvora. To je ponajprije kupka u jednoj novoj *metaforici* (valja doduše priznati da je ova podjednako stajaća kao i ona kršćanskih ljetopisaca i putopisaca). Kao što smo se već uvjerali, metaforički registar oca Kašića aktivira se samo kad ga podbode prizor sablažnjivog i bezočnog krivovjerja: tada mu na usta naviru „vukovi“, „pošast“, „zmije“, „slijepi miševi zaslijepljeni heretičkom tminom“. Evliju, pak, osim oružja, naročito očaravaju građevine: tvrđave i zidine za njega su redovito „tako čvrste kao da ih je gradio Šeddad“, ili pak tvrde „kao bedemi Kahkaha“. On posvuda nailazi na „šeddadovske bedeme“ i zdanja podignuta od „šeddadovskih opeka“. Unutrašnjost gradova za njega je „uređena poput šahovske ploče“. Nadalje, Evliju raznježuje i obilje zemaljskih plodina, vrtovi u cvatu, osobito pak ono što je neophodan uvjet tog vegetativnog bujanja: voda. Ne propušta zabilježiti kadgod naiđe na dobru vodu, „hladnu i ukusnu kao voda života“ ili „kao rajsko vrelo Kevser (za duše mučenika s Kerbele)“.[34] U ravnici, pored palanke Tovarnika, gdje je jednom noćivala carevinska vojska na svome ugarskom pohodu, „nalazi se“ – ako je vjerovati Evliji – „četiri stotine bunara iz kojih se voda izvlači na čekrk“. Za rijeku Dunav Evlija veli da je „mati vrêlâ“.

Da je Evlija učen i načitan pisac, svjedoči ovaj sažeti korografski opis Srijema:

„U ona vremena, grčki su povjesničari kazivali da je srijemska ravnica prava slika i prilika rajskog vrta Irem. I sada je plodna kao što je nekada bila. Tu je bilo za vojsku u izobilju meda, masla, ovčjeg, goveđeg i konjskog mesa, raznog povrća i ostalih plodova.“

Mjesta se mijenjaju a korografski obrazac ostaje isti: to je opravdan postupak utoliko što

odgovara stvarnosti; prividnu raznolikost svijeta on svodi na puku umnoženost ishodišnog prizora. Tako, na primjer, u bilješci o Cerniku čitamo:

„Kuće imaju vrtove divne kao zemaljski raj. Na rijeci se okreću mnoge vodenice. Ta rijeka je pritoka Save. Kako je podneblje ugodno, povremeno se nailazi na hrvatske ljepotice. Na glasu su im i vrlo poznati vinogradi i maslo.“

Tako se pokazuje da se pravo bogatstvo putopisa i istinsko umijeće putopisca sastoji u sitnim variranjima, u neznatnim i virtuosnim iznevjeravanjima pukog prijepisa. Kao i povijesna faktografija, korografski opis stoji otvoren prema mogućnosti zastranjenja i parodije. Prisjetimo se tolikih pretjeranih „etnografskih portreta“... Evo npr. kako Evlija opisuje pripadnike konjaničkih odreda (tzv. *džebelije*) što ih je novačio srijemski sandžak:

„Kratko rečeno, to su dostojanstveni i vrlo hrabri vojnici. Na glave stavljaju neke kape od samura, lisičje i tigrove (*sic!*) kože, kao i kalpake napravljene od istog materijala. Na leđa stavljaju kožuhe od dabra, vuka i medvjeda, a ispod pazuha vežu orlova krila. Oko ruku zavijaju vučju kožu...“

Osobit stil, naivno pravocrtan i logičan, dolazi do izražaja kada Evlija prijeđe s opisa *prizora* na opis *događaja*. Poslušajmo kako je, prema Evliji, teklo osvajanje Zemuna:

„Gazi Husrev-beg opsjeo je grad i stao ga tući iz topova. Gradski kapetan je rekao: ‘Da izađem na gradske bedeme’, i pao na zemlju pogođen topovskim tanetom. Nato su muslimanski ratnici ušli u grad i osvojili ga.“

Za jedno godišnje doba Evlija ima lijepu stajaću formulu: „u proljeće, u doba trešanja“. Vrtove pak, kao što smo vidjeli, dosljedno uspoređuje sa „zemaljskim rajem“ (*bag-i irem*). Za vinograde i vrtove u okolini Mitrovice izjavio je da su „ures cijelomu svijetu“. Ne bi bilo posve nekorisno razmotriti one neuvjetovane (tipološke) podudarnosti koje nas iz Evlijinih mirisavih vrtova na slične zapiske poslanika Georgicea, o „prelijepim vrtovima“ (*bellissimi giardini*) oko đakovačkih zidina.

Evlijin putopisni svijet posjeduje i svoju mračnu stranu, noćnu polovicu. Pored vrata grada Vukovara, Evlija je našao gradsku tamnicu „koja podsjeća paklenu provaliju Gaja“. To prizivanje neizbježne represivne dimenzije čak najskladnije uređene države podsjeća nas na poznatu zabilješku koju je o osječkim *čengelama* (tom kratkom tečaju istočnjačke surovosti) ostavio John Burbury, u svome izvješću pod naslovom *A relation of a journey from London to Constantinople* (London, 1671.). Evo toga mračnog Burburyjeva ulomka:

„Izvan grada nahodila se nekakva čudnovata vrsta dvostrukih vješala, kao kakve skele, pune *čengela* (tj. željeznih kuka), na koje su se osuđenici bacali odozgo, strmoglavce, pa su smrti dopadali sporije ili brže, već prema tome kako bi se zakvačili.“

Osobito važne događaje u spokojnom životu provincijskih otomanskih gradova znače redoviti godišnji sajmovi, *panađuri*. Putopisci ih spominju u više slavonskih mjesta, a najpodrobniji opis sačuvao nam se o osječkome, i to u dva izvora: Čelebijinoj *Sejahatnami* i Kašićevim *Putovanjima*. Izvrsna prilika da suočimo rječitost istočnjaka i temeljitost zapadnjaka, pripovjedačka umijeća otomanskog efendije i dalmatinskog isusovca i doktora!

Ipak, ne možemo sebi dopustiti navođenje cjelovitih stranica. Evlija ukratko, dojavljuje da se panađur održava dvaput na godinu, „u proljeće u doba trešanja, i u jesen“. Tada se okupi „preko stotinu tisuća trgovaca uvoznom robom iz Turske, Arabije, Perzije i ostalih krajeva svijeta“. Kupuje se i prodaje „četrdeset dana i četrdeset noći“. (To je već prava orgija trgovanja, te istočnjačke strasti nad strastima.) I sam je Evlija tržio na osječkom panađuru svoje roblje i prtljagu te zaradio 46.000 pjastera. Dok traje sajam, carevinski vojnici danonoćno čuvaju sve trgovce. „Biva to tako velik pazar da se ne da iskazati“; i, ponavlja putopisac, „kad bih ja htio opisati ogromni skup na tome panađuru onako kako sam ga vidio, nastala bi posebna knjiga“.

Kašićev opis osječčkoga panađura preveo je s latinskoga i J. Bösendorfer, u svojim *Crticama*, te ga popratio posve opravdanom pohvalom: „Ovako vjernog i slikovitog opisa sajma kako se je obdržavao pred tri stotine godina malo je naći“. Prema Kašiću, panađur započinje na dan Našašća Svetoga Križa (3. svibnja) i traje bez predaha osam dana. Saberu se sa svih strana „katolici, pravoslavni, heretici i Turci, s raznom robom, jedni da je kupuju, drugi da prodaju, a mnogi samo da gledaju trgovanje“. Brojni drveni dućani i izukrštane staze tvore tada „kao nekakav novi grad u ravnici“. „Tu se nuđaju razna odijela od svile i od lana, sve šarenih boja. Ima tu svake ruke sukna, svake vrsti potrepština i oruđa što ih trebaju obrtnici, muškarci i žene. Ne manjka ni lopova i razbojnika koji, kako bi mogli lakše krasti, potiču uokolo metež i svade...“

U pomanjkanju autohtone slavonske književnosti, putopisi poput Kašićeva i Čelebijina dolaze kao naručeni da popune prazninu što zjapi između *Istinitog opisa mohačke bitke* (Krakov, 1527.) Slavonca Stjepana Brodarića i *Povijesne korografije srijemskog vojvodstva* (1699.) Josipa Firmana. Kako je znano, sve dosadašnje potrage za pisanim tragovima bogatijeg duhovnog života po osmanlijskim slavonskim gradićima, uključujući i možebitne „hrvatske

turkiste“ (termin je predložio Matko Peić, analogno terminu *hrvatski latinisti*), nisu urodile spektakularnim rezultatima. Najznatniji pronalazak do sada bijaše pomalo trubadurski distih koji je svojedobno sročio i pribilježio osječki kadija Hasan-efendija Visočak, i koji nije na turskome nego na hrvatskome:

*Proljeće je, sad je ljubiti hora,
Sad se ljubi i najgora.*[35]

15. KAKO JE OSJEČKI MOST NAPOSJETKU IZGORIO

Pri koncu Evlijina izvješća o boravku u *kasabi Eseku* čitamo opis vojničke smotre koju je pod tim gradom u ljeto 1663. godine upriličio veliki vezir Fazil Ahmet-paša Köpröli (poznat i kao Čuprilić). Bila je to jedna od onih smotri što su ih Turci običavali priređivati „na zbornim mjestima pred sam ulazak u neprijateljsku zemlju“, tumači Šabanović. Naš je putopisac, kao što je već spomenuto, bio u pratnji nikopoljskog sandžakbega Kadizāde[36] Ibrahim-paše od dva tuga.

„Naša je vojska“, javlja Evlija, „bila naočitija od vojske ostalih vezira. Vidjevši naše odrede, svi su vojnici rekli: ‘Bog ih blagoslovio’, i divili se. Tu je bilo sto dvadeset naoružanih i dobro uvježbanih kapidži-baša, tri stotine muteferika, dvije stotine delija, dvije stotine dobrovoljaca, dvije stotine tatara (= pismoša), stotinu češnegira, stotinu vanjskih kilardžija, dvije stotine paževa sarača, tri stotine saridžija pod puškom, sedam stotina i sedamdeset sejmena, Hrvata, Bošnjaka i Arnauta, od kojih je svaki bio nalik kakvom starom lavu.“

Kada su projahali konjanici, čija je oprema „bila sva utonula u srebro, srmu i zlato“, općinstvo je zanimalo od ushita. Pala je poneka primjedba, izražavajući sumnju „treba li čovjek na položaju nikopoljskog sandžakbega nastupati tako vezirski i veličanstveno“. Veliki je vezir međutim rastjerao nedoumice kada je raskošnome sandžakbegu izrekao laskavu pohvalu i obećao mu unapređenje. Već sutradan je vojska krenula ispod Osijeka, prešavši Dravu preko znamenitog mosta, i otputila se u novu ugarsku vojnu.

U toj vojni (1663.-1664.), kao glavni Ahmet-pašini protivnici nastupaju braća Nikola i Petar Zrinski te carski vojskovođa Rajmund Montecuccoli. Na svoju nesreću, kao što veli Šabanović, veliki vezir se pokazao boljim pripravnikom na ulemu (odatile mu nadimak *Fazil*, Učeni) negoli strategom, tako da se nije znao pravo okoristiti početnim vojnim uspjesima tijekom 1663. Umjesto da prezimi na granici, povukao se na zimovanje čak u Beograd i time dao priliku tvrdokornim kršćanskim četama da vrate izgubljeno.

Već potkraj siječnja 1664., „za ciče zime“, probio se hrvatski ban Nikola Zrinski[37] sve do Osijeka. U strelovitom prodoru mađarskom obalom Drave, zajedno s nekolicinom vojskovođa (nadasve s Wolfgangom grofom von Hohenlohe, zatim Batthyányjem, Eszterházyjem, Puhardtom i Piccolominijem) i s nekoliko desetaka tisuća momaka, protjerao je Turke iz

tvrdih gradova od Berzencza do Pečuha. Kada je osvanuo pod Osijekom, pokušali su mu se tamošnji Turci isprva suprotstaviti, ali se brzo povukoše u unutrašnji utvrđeni grad, prepuštajući podgrađe kršćanima. Osmanlijama tako nije preostalo drugo do da čupajući kose promatraju kako đauri pretvaraju u prah i pepeo velebno djelo Sulejmana Veličanstvenog, stari osječki most. Neka izvješća doduše kazuju da osječki topnici nisu stajali skrštenih ruku nego da su neprijatelja obasuli paljbom, ali i to da nitko među kršćanima nije bio povrijeđen. Očito je da su se osječki Turci zapravo radije pritajili, zadovoljni što kršćani ne opsjedaju tvrđavu, i štedjeli na streljivu za slučaj da se nevjernici predomisle.

Usred ledene zime, u toj smrznutoj močvari koja je okivala stari Osijek, podmetanje glasovitog požara značilo je nimalo jednostavan pothvat. Kao što veli Bösendorfer, „bio je to vrlo mučan posao“; kršćani su se „razletjeli na sve strane i stali sabirati trsku po močvari koja se je bila zamrzla, i nositi je gomilama pod most“. I Matasović drži da je most „teško bilo paliti, jer mu je građa bila od solidne, već konzervirane hrastovine. A slab je bio i gorivi materijal kojim se potpaljivalo: smrznuta trska iz močvare oko mosta. Gomilama se nosilo taj materijal, pa konačno ‘elemenat vatre’ zahvati i hrastovinu drevnoga mosta ‘kakvog nigdje na svijetu nema’...“[38]

Prema Bösendorferu, „gorjelo je to čudovište svjetsko puna dva dana“, a sve pred očima zapanjenih osječkih Turaka. Pa ipak, vatra tom prilikom nije progutala čitavo čudovište. Kad su plamenovi napokon jenjali i dim se razišao, Osmanlije su razabrali da je do temelja izgorjelo nešto više od pola mosta, dok je ostatak bio netaknut. Kasnije je carska ordija još jednom popravila i obnovila most, te je ovaj poživio daljnjih dva desetljeća, do definitivne 1686. godine. Tada su general Leslie i princ Ludwig Badenski zadali konačni *coup de grâce* tom „tako čudesnom osječkom mostu, koji je zapanjio svijet“. Treba svakako primijetiti kako se tu obrće ona Rūmijeva izreka prema kojoj je „Grcima suđeno graditi a Turcima rušiti“. Kršćanin i Osmanlija ovdje se pojavljuju u razmijenjenim ulogama. Bit će i to pokazatelj otomanske dekadencije, što je već naveliko nastupila.

F. Šišić je već u boju pod Sigetom (1566.) razabrao početak otomanskoga kraja. Kao nova potvrda tog zapažanja dolazi bitka za Sisak (1593.), na samoj granici Banske Hrvatske i Slavonije, u kojoj su Hrvati i Štajerci došli glave „ratobornome Hasan-paši Predojeviću“. „Pod zidinama tvrdoga sisačkoga grada našao je islam svoju krajnju sjeverozapadnu granicu prema Italiji, koje nikada nije prekoračio.“ Naredni značajan datum u kronologiji otomanske dekadencije jest mir što su ga 1606. godine na sutoku Žitve i Dunava sklopili Rudolf II. i

Murat III.: bio je to, kao što Šišić slikovito tumači, „prvi mir u kojem su ugarsko-hrvatski kralj i sultan ravnopravni. Sada pukoše lanci tributarne podložnosti što su ih svake godine od 1547. zvekećući vukli kraljevi poslanici kad su sultanu donosili takozvane *darove*...”

Tako stižemo do braće Zrinskih, istinskih protagonista hrvatsko-ugarske povjesnice druge polovice XVII. stoljeća. Bijahu nesmiljeni ratnici-moritelji, temperamentni političari, kreple ljubavnici, vrsni pjesnici, sve to odjednom. Ne zaboravljajući svoga hrvatskog roda, Nikola je pisao na mađarskom; opjevao je junaštvo svog djeda u spjevu *Szigeti veszedelem* (*Sigetska pogibao*, popularna *Zrinijada*), sastavio knjigu *Adriai tengernek Syrenaia* (1651.), u Hrvata poznatiju u Petrovu prepjevu *Adrianszkoga mora Syrena* (1660.). Povrh svega, bili su još i vratolomni urotnici: potkopavajući stolicu Leopolda I., upleli su u svoje opasne prevratničke osnove nekoliko europskih suverena kojima su porasle zazubice za krunom svetog Stjepana, među inim i francuskoga kralja Sunca Louisa XIV. Konačni su račun platili dakako sami, ostavljeni na cjedilu. Ali tko može znati kako bi se stvari razvijale da Nikola nije okončao život tako brzo i naprasno, već u studenom 1664., nesretnim slučajem u lovu? Za nas, kasne sastavljače bojažljivih knjižica, ta osobita šumska smrt dolazi kao posve logično finale za tako muževnu sudbinu: negdje na svome imanju u blizini Čakovca ban izdiše ležeći u jesenjem lišću i u vlastitoj krvi, potekloj iz rana što mu ih je zadao pobješnjeli nastrojeljeni vepar. Zajedno s banskom vlašću Nikola je bratu namro i svoju urotničku osnovu: ona će Petra, u društvu s markizom Frankapanom, nepogrešivo odvesti na wienerneustadtsko stratište.

Nismo imali baš potpuno pravo da prepričamo tu poznatu priču. Ovdje, u otomanskoj Slavoniji, mi imamo posla samo s nekoliko njenih slučajnih krhotina, s okrajcima priče čija se srž odigrava drugdje, na zapadu. Morali smo zapravo ostati u Osijeku, pored zgarišta Sulejmanova mosta, u tom močvarnom porječju Drave čiji se ledeni pokrivač s dolaskom proljeća polako otkravljuje. Zajedno s proljećem, dolaze iz svoga beogradskog zimovnika jedinice velikog vezira Ahmet-paše i ogorčeno promatraju pustoš koju su posijali kršćani. U zakrvavljenim Ahmet-pašinim očima taj đaurski dušmanin sažima se u prvi mah u jednom jedinom liku: to je zločinački *Zrinoglu*. I tako serasker najprije hrli u odmazdu, na Novi Zrinj, tvrđi grad na sutoku Mure i Drave. Montecuccoli ga kukavički prepušta neprijatelju, „i ne potegnuvši sablje“, što će mu Nikola Zrinski smrtno zamjeriti.

Ali već istog ljeta Ahmet-paša je prisiljen uzmaknuti ispod Szent-Gottharda na Rabi, potučen do nogu od istog Montecuccolija. Nakon tog „strašnog poraza“, logika ambiciozne ofenzive jednim se potezom preokreće u svoju suprotnost: sklopivši mir u Varšavi, morao je sada

veliki vezir biti veoma zadovoljan.

Postoje dokumenti o zavjetu što ga je prije odlučne bitke 1664. učinio car Leopold, koji je uključivao postavljanje zavjetnog spomenika u Grazu. Kao u izravnoj razmjeni s nadnaravnim, car obećava prilog od dvije tisuće florina. Nakon što je u ishodu szentgotthardske bitke višnja strana ispunila pogodbu, na Jacomini-platzu u Grazu doista je pod carskim pokroviteljstvom podignut spomenik zahvalnosti s kipom Blažene Djevice, navodno salivene iz kovine turskih topova što su zarobljeni u borbi. Na jednoj od postavljenih ploča s natpisima, onoj okrenutoj k zapadu, nalazi se ovaj ulomak ljetopisa sretne 1664. godine:

„Ponte ad Ossecum / Succenso, tardantur / Turcae. Nec deinde / Proximi nocent...” (*Otkako je most kod Osijeka spaljen, Turci posustaju. I od tada više ne nanose štete.*)

16. SCLAVONIA TURCICA VASTATUR

Svi putevi Turke vode u Beč. Svi putevi u Beč vode ih preko Slavonije.

Pošto su s nestrpljenjem dočekali da istekne dvadesetogodišnji Varšavski mir, sultan Mehmed IV. i njegov veliki vezir Kara-Mustafa stali su naveliko pripremati novi rat na zapadu. Iz Slavonije je o tim pripremama jedan fratar grozničavo izvještavao svog poglavara u Zagrebu, biskupa Martina Borkovića, i preko njega sam carski ured u Beču. Anegdotalna povijest posjeduje o tomu ovakvu priču:

„Fra Luka Ibrišimović je caru i kralju u Beč javljao gibanje turske vojske. Glasnikom bijaše neki Relja, koji je Ibrišimovićeva pisma prenašao u šupljoj batini svojoj. Jedno takvo pismo uhvatiše Turci. Radi toga bude fra Ibrišimović svezan za neki hrast, gdje su ga Turci tjedan dana mučili. Kršćani su jadnoga Ibrišimovića ipak po noći oslobodili, te je on sretno pobjegao iz Broda.“
(*Hrvatska prošlost*, I)

Ali kada se u rujnu 1683. pročula vijest o velikom porazu Turaka pod zidinama Beča, fra Luka uviđa da je čas odluke nastupio. Kamen dugog iščekivanja pada mu sa srca i on „bježi u planinu da ravna ustankom“.

Istodobno, drugi fratar, bosanski biskup Nikola Ogramić, izlaže glavu pogibli probijajući se iz obruča poganstva, preko Petrinje u Linz, kamo se car Leopold sklonio za trajanja bečke opsade. On preklinje cara da pošalje vojsku na Bosnu: ondje je za ustanak pripravnno trideset tisuća momaka. Po biskupovu uzoru, čini to smjesta i fra Luka, banuvši u Beč i zatraživši neodložnu pomoć. Suočen s tolikim ratničkim oduševljenjem, kolebljivi Leopold napokon nalaže generalu Leslieu da se pridruži hrvatskom banu: neka otpočne oslobađanje Slavonije.

Reconquista je krenula bez većih teškoća zaposjedanjem Virovitice (1684.) i pobjedama kod Slatine i Valpova. No, nije se mogla razmahati prije nego što u gornjoj Ugarskoj dođe do većih uspjeha. Bilo je potrebno da padne Budim. Nakon što se zbio taj neprocjenjivi događaj (2. rujna 1686.), zaredaše pobjede pod Pečuhom i Harsányem, proslavljajući vojvodu Karla Lotarinškog kao dugo željkovanog osvetnika Mohača.

U ranu jesen 1687. dođe red na Osijek: banalan redak koji ne daje naslutiti svu mahnitnu radost toga zaista zanosnog rata, svetog i pravednog rata na koji se čekalo dva stoljeća,

oslobodilačkog povratka na razbijene grobove predaka, grobove iz kojih kao da ustaju duhovi vitezova, onih starih plemića što izgiboše na granicama kraljevstva. Ponovno se budi stara kraljevska pokrajina, ustaje iz svoga pepela davna Slavonija. Na trenutak se čini da se vraća zlatno doba, *da redeunt Saturnia regna...*

Kršćanske snage primiču se Osijeku nezaustavljivo, sa sjevera pod vojvodom od Lotaringije i sa zapada pod generalom Dünenwaldom i grofom Ivanom Draškovićem. Ovi potonji usput zauzimlju „vlaški“ Voćin, a zatim i Valpovo; pogledajmo ovu lijepu sličicu, jednu od onih što nam ih naši otomanski prijatelji ostavljaju za uspomenu, posredovanjem J. Bösendorfera:

„Valpovački Muharem-aga uzeo živo pucati iz topova, da objavi susjednim gradovima da je Valpovo u pogibli.“

Zamislimo tu opsjednutu kulu u ravnici, u kojoj je zavládala strava i koja puca na sve strane, zovući u pomoć! Uzalud. Pomoći više nema niodakle. Osječki Turci već panično bježe. Gradski zapovjednik Džafer-beg pokušava spriječiti to rasulo, daje zatvoriti sva gradska vrata. Ali Osmanlije se spuštaju užetima niz bedeme. Na kraju im se pridružuje i sam beg, zaražen stravom. Kad kršćanski konjanici stignu do Osijeka, nemaju više koga opsjedati. Jednostavno ulaze u grad. U njemu nabrajaju pedeset i dva ostavljena topa sa streljivom. Čak su i postavljeni lagumi ostali nepotpaljeni!

Još do kraja iste godine, točnije prije zime, pali su u ruke oslobodilaca gradovi Orahovica, Požega, Cernik, Vukovar, Đakovo i Erdut. U svibnju 1688. započeto se nastavlja: ubrzo su slobodni i Brod, Gradiška, Ilok, Zemun, Petrovaradin, čitava Slavonija sa Srijemom. U tom blistavom trenutku povjesnice, uspješne borbe se prenose u Srbiju i Bosnu. Princ Ludwig Badenski, već ovjenčan lovorikama, potiskuje Osmanlije sve do podnožja Balkan-gorja. Ukratko, sve se odvija po onoj Relkovićevoj „pak odoše janjičari Turci, medećući ko pomamni vuci“.

Pa ipak, sada moramo registrirati posrtaj slavodobitne povijesti. Nešto se poremetilo, Turci još uvijek nisu tako slabi. Godine 1690. sa zapada se u habsburške račune upliće francuski kralj, Louis XIV., zagorčava Leopoldu ove lijepe trenutke. Bečki monarh biva prisiljen da obranu na zapadu pretpostavi ofanzivi na istoku. Veliki vezir Mustafa Köpröli koristi to jenjavanje, prestaje uzmicati i okreće se u protunapad. U tren oka, kao u nekoj lakrdiji, progonitelj postaje progonjeni: princ od Badena marljivo bježi u sigurnost gornje Ugarske, veliki vezir slijedi ga u stopu.

Branitelji Slavonije donose očajničku odluku da razruše sve utvrde osim Osijeka. Čija je uopće ta Slavonija? Ovi kršćanski generali kao da priznaju da nije „naša“: oni vele da treba razarati tursku Slavoniju. *Sclavonia turcica vastatur*. Tako je bilo od početka ovoga dugog rata, Slavonija, ničija zemlja: kao toliko puta do sada, ova pokrajina kojoj su mnogi laskali, uvjerava se da je prokleta. Prepuštena je odmazdi Turaka za koje su svi već povjerovali da su otjerani zauvijek, a koji se vraćaju; Turaka kojima se priključuju Vlasi. Te zime 1690.—1691. narod se skriva po šumama, njegovi seoski knezovi i fratri pokušavaju primiriti njegov očaj, iako mu ni sami ne odolijevaju.

Vojvoda de Croy, zapovjednik Osijeka, povukao je u taj grad sve slavonske posade. Potkraj listopada 1690. bosanski paša Husein opsjeda ga s petnaest tisuća ljudi. Nudi mu predaju i život; u suprotnom, „znajte da neće biti pošteđen nijedan vaš život, uključujući i onaj u majčinoj utrobi“. Ali branitelji Osijeka, u kojima se sažeo sav otpor Slavonije, odlučni su. Trpe neprekidnu kišu topovske tanadi i hrabro uzvraćaju. I sam je vojvoda de Croy imao mnogo sreće kada mu je kugla odnijela šešir i vlasulju. Iako uz velike gubitke, Turci neštedimice nasrću. Od trojice zarobljenih, Osječani saznaju uzrok groznici: u turskom se taboru pročulo da kršćanima stiže pomoć. Doznajući to, grad smišlja ratno lukavstvo. Malobrojni konjanici izlaze na napola porušeni most preko Drave, razvlače kolonu, bubnjaju i trube hineći dolazak pojačanja. I doista, još iste noći Turci se šutke povlače iz rovova.

Tako je obranjen Osijek. Osim njega, jedino se još Virovitica održala. Sva ostala mjesta valjalo je po drugi put oslobađati. Relkovićeви stihovi o turskom bijegu uz glasno zapomaganje bili bi sada, u drugom navratu, nešto manje umjesni: ponavljanje istog niza pobjeda može postati zamorno i pomalo groteskno.

Za početak trebalo je da vojska Sulejmana III. pretrpi još jedan izravan poraz. To se odigralo u ljeto 1691., ravno pred tri stoljeća na desnoj obali Dunava. Čete Ludwiga Badenskog zatekle su se u Srijemu tražeći priliku da napadnu Beograd. U noći između 18. i 19. kolovoza Sulejmanov vezir Mustafa presjekao im je odstupnicu. Zapavši u bezizlazan položaj, Ludwig je bio prisiljen da prihvati bitku. Tog popodneva, nadomak opustjela gradića Slankamena, suočila su se dva očaja. Ludwigov je prevagnuo. Krvava i presudna pobjeda.[39]

Upravo je razmak između prvog i drugog oslobađanja Slavonije bio najpogubniji za njeno pučanstvo. Spaljena sela, opustošeni gradovi, podivljala zemlja u čijim se prašumama skriva zaplašeno seljaštvo, dojučerašnja raja. Takvu bi sliku stari Morovići i Iločki ugledali, kad bi lijepim čudom ustali iz kamene grobnice svoga XV. stoljeća. Umirući, oni su istodobno gledali kako mrkla noć pada na njihovo kraljevstvo. Sada, nakon dva stoljeća, zora je ipak

rastjerala tu dugačku noć, a nad zemljom se ponovno – odmijenivši tjeskobni zeleni polumjesec – podiglo sunce kršćanstva.

Golemi zaborav, ponor od nekoliko svjetlosnih godina dijeli vitezove kršćanstva iz XV. stoljeća od konačnog protjerivanja Turaka potkraj XVIII. stoljeća. Sve se u međuvremenu izmijenilo ili narušilo, pučanstvo, jezik, pa čak i krajolik; nitko više ne zna za staro sveto značenje rata protiv polumjeseca; i slavonski će puk ubrzo obznaniti svoje posvemašnje nerazumijevanje, podižući glas protiv novih gospodara:

„Ovo je nepodnošljivo! Bolje nam je bilo pod Turcima!“

MARGINALIJE

1. Evo jednog poučnog slučaja. Fra Ilija Okrugić bijaše devetnaestostoljetni slavonski pjesnik „narodnog nadahnuća“ (kako se to veli), koji je u desetercu opjevao slavna djela i smrt svoga subrata iz XV. stoljeća, Ivana Kapistrana. U bilješkama uz spjev priopćio je tekstove latinskih natpisa što se nalaze u ćeliji svečeva bolovanja i preminuća. Iz tog kratkog životopisa, uklesanog 10. studenoga 1456. godine, evo za ovu priliku značajnog ulomka:

„...postea in haereses omnes Generalis inquisitor, quem Jesuati innocentiae suae habuere vindicem, Fraticelli, Adamitae, Hussitae, Thaboritae et Hebraei errorum suorum ultorem...“ (što će, kad se pohrvati, reći: *...kasnije generalni inkvizitor za svekolika krivovjerja, u kojem „isusovci“ nađoše branitelja svoje nedužnosti, a fratičeli, adamiti, husiti, taboriti i Hebreji suca svojih zabluda...*)

Sada dolazi glavno. Fra Ilija laća se da nam u par redaka razloži tko su to bili rečeni fratičeli.

„Fraticelli“, veli on, „bili su njeka nevjernička sljedba, odmetnuvša se od Crkve i države, izabravša si svoga Papu i Cara, osilivša se zavađanjem bezkućnikah, propalicah i siromašakah pak i ženskinjah, žarila je, palila i plienila kud god je stigla, a u svojih tobož vjerskih sastancih noću ugasiv svietje najgnjusnija djela činila, koja navesti stid brani.“

I što da sad na te teške optužbe kažu nesretni fratičeli? Slaba korist od povijesne istine, koja veli da su se u svom XIV. i XV. stoljeću, po uzoru na nizozemske laičke pokrete *lolarda* i *begarda*, najradije bavili samozatajnim dobrotvorjem i tjelesnim trapljenjem. Nećemo okolišati: s povijesnim fratičelima ono fra Ilijino „zavađanje ženskinjah“ pa „ugasiv svietje, najgnjusnija djela“ itd. ima upravo toliko veze koliko i sa samim fra Ilijom. Uostalom, fra Ilijin mlađi zemljak, Mitrovčanin Iso Velikanović, pri koncu svoje pripovijetke *Zašto svijet nije propao* (1910.), na onih pola stranice što donose svojevrstan kratki pregled srijemske književnosti, zapisao je ovu odredbu:

„Stari Ilija Okrugić, bundžija u mantiji, pjesnik kojemu se najbolja djela ne mogu i ne smiju štampati.“

2. Zanimljivo je da će u naše doba upravo na temelju navedenog ulomka iz Starinova pisma

egerski profesor Istvan Lökös dokazivati kako je Starin, kao i njegov dopisnik, jamačno poznao hrvatski jezik: „Odmah pada u oči da je Sztárai slavensku poslovicu citirao bez jezičnog objašnjenja i bez prijevoda teksta. Razlog je očito što je jezik poslovice isto onako razumljiv Tuklajju kao i Sztáraiju“ (v. Lökösev ogled pod naslovom *Hrvatsko-mađarske književne veze u vrtlozima stoljeća*, u Forumu br. 3-4/1991.), Lökös je ondje sažeo i Starinov životopis, naglašavajući za razliku od Bösendorfera književnu dimenziju, ali u ostalome podudarno s piscem *Crtica*. Evo tog odsječka:

„Rođen je negdje na prijelomu stoljeća i umro je poslije 1578. Njegov je život pravi avanturistički roman. Bio je franjevac, iz mohačke se bitke spasio, duže vrijeme služio je na dvoru mađarskoga velikaša Petera Perényija u Sárospataku. Poslije, napustivši Perényijev dvor, preselio se u Tolnu (Prekodunavlje) i postao reformatorom, služeći u različitim dijelovima Ugarske. ‘Tri puta je osuđivan na smrt, ali se sva tri puta spasio’ (Ban-Barta-Cine: *Povijest mađarske književnosti*). Kao propovjednik, organizirao je skoro stotinu protestantskih zborova u okolici Valpova i Vukovara. Kao pjesnik ubraja se među najjače mađarske pjesničke talente XV. stoljeća...”

I Bösendorfer je u vezi sa Starinom spomenuo „valpovačkog gospodara Petra Perenja“: Petrov je predak, naime, oko 1470. zadobio Valpovo iz ruku udovice slavonskog velikaša Matije Morovića. Tom posjedniku iz šomođske županije pripadalo je i Starinovo rodno selo Sztára, nastanjeno Slovacima. Petra Perényija već smo susreli, zahvaljujući knjizi biskupa Szörenyija, u priči o Kapistranovim relikvijama: kao heretika, kao oca zlosretnog Franje Perényija „koji je prvi u Ugarskoj prihvatio luteransku sektu te bio zlo jaje zloga gavrana“, i koji je svoje svetogrдно nedjelo platio višestrukim uzastopnim prokletstvom. Kako je poznato, učeni Starin, školovan na padovanskom sveučilištu, radio je na dvoru Perényijevih kao odgajatelj (*paedagogicus*) mladog Ferencza, što je kasnije opisao u djelu pod naslovom *Historia eliberationis magnifici domini Francisci Perenii* (1543.). U tom najstarijem sačuvanom Starinovu tekstu govori se nadasve o stradanjima ugarskih kršćana (*Christi fideles sub dura servitute Turcarum gementes*) i o njihovoj evanđeoskoj utjesi posredstvom nasušnih prijevoda na pučki jezik: *lingua vernacula*.

Finis

Pro bono malum

BILJEŠKE

[1] S francuskoga preveo S. Berberović, Sarajevo 1989.

[2] To je talijanski potpis Grka Zenona, bakroresca poznate XVI-stoljetne venecijanske radionice, u kojoj su djelovali i neki Hrvati, primjerice Šibenčanin Martin Kolunić-Rota.

[3] I Krleža je jednom posegnuo za tom čudnovatom metaforom: „U vrijeme Rembrandta, Franza Halga, Rubensa, Vermeera, u Hrvatskoj živjelo se kao dvjesto godina kasnije na američkom Divljem Zapadu: s kuburom u ruci i na konju.“

[4] Sve relevantne ulomke iz različitih starohrvatskih, latinskih, njemačkih, talijanskih i drugih izvora i izvješća prikupio je J. Matasović u svojoj knjizi *Stari osječki most* (Zagreb, 1929.). To je najvažniji između nekoliko priručnika kojima smo se za ovu priliku poslužili.

[5] Za ovo usporedi npr. u Theinera: „il Turco fa montare le forze navali per il Dravo, la qual cosa demonstra che il Turco have voglia di venire *diritto a Buda*“. *Vetera monumenta*, II. Rim, 1860.

[6] Kasniji glagoljski prijepis tog izvora objelodanio je Stjepan Ivšić u 36. knjizi Akademijinih *Starina*.

[7] Tumači: *tudie* (stih 2) = smjesta; *dubac* (5) = hrast, stablo; *rub* (7) = isto što i rubac; *lisit* (8) = od lijesa, drven.

[8] Predavci su, prema *Hrvatskoj enciklopediji*, „oni starosjedioci koji su u turskom prodiranju pristali odmah uz novu vlast, unišili u tursku državnu postrojbu i uz stanovite povlastice služili u turskoj neredovitoj vojsci“. (*HE* sv. III., Zagreb, 1942., str. 680)

[9] Nikolaus Reusner je, drugim povodom, zapisao da je „Drava najpodesnija za gradnju mosta ondje gdje leži Osijek, jer se tu sužava u tjesnac“; *Rerum memorabilium narrationes*; Frankfurt, 1603.

[10] Evlijine *Seyahatnamesi* preveo je Hazim Šabanović, Sarajevo, 1956. Nešto niže navedenog mjesta Evlija ponavlja da je most dug „puna dva sata hoda“. To se slaže s podacima iz drugih ruku. Kako smo rekli, prvotna je dužina mosta, u doba Hamza-bega, iznosila 4.800 lakata, ali je u kasnijoj proširbi dosegla osam i po kilometara.

[11] Po Evliji je to „ban Bočkaj“, sedmogradoski knez, što je nepouzdan podatak, baš kao i onaj da je Osijek utemeljio – kralj Matijaš.

[12] Tako se u talijanskom izvoru *Nuntiatūra baronis Burgii a. 1526* veli: „a questo Eseh per defenderlo et per *prohibere il ponte*“.

[13] Kao što piše Matasović, „Osmanlijama je u ovom pomagala, dakako, i širokogrudnost kojom su u svoju vojsku najimali tehničke vojne stručnjake, Francuze i Talijane, koji su sami dobro napredovali primajući islam“.

[14] Obje je riječi —*yatak* i *haydud* ili *haydul*, od čega mađ. *haydú*. u množini *haydúk* – izumio turski jezik i u njemu one podrazumijevaju osudu: odmetnici od zakonu i drumski razbojnici.

[15] To drugo je, možda, izvedenica glagola *sīci*, tj. sjeći, te dakle prijevod prve riječi, tur. *kesici* („onaj koji siječe“); usp. i sličan franc. izraz *coupeur (de bourse)*, pa i srpski pakovak „secikesa“.

[16] Prev. Stjepan Sršan, pod naslovom *Putovanja južnoslavenskim zemljama*, Privlaka, 1987.

[17] Novovjeku se Šarengrad u srednjem vijeku zvao Voćin, u pismu *Athya* ili *Othin castellum*, te ga ne valja brkati s Voćinom u križevačkoj županiji, na obroncima Papuka. U bilješci o tom potonjem zapadnoslavonskom Voćinu, Evlija Čelebija kaže: „Ovo je požeški Voćin. Ima jedan Voćin i na obali rijeke Dunava.“

[18] Taj prizor posvemašnje dekadencije što nam ga Kašić predoduje potrajat će sve do kraja stoljeća, kada svoje svjedočanstvo ostavlja Josip Firman; 1746. Firmanov je navod preuzeo srijemski biskup Szörenyi u svom *Opisu Srijema*: „Na kraju nutarnjeg prolaza tvrđava nalazi se samostan svetog Franje Asiškoga, s nevelikom crkvom koju su nevjernici već davno pretvorili u staju za konje, a iznutra, ništa ne promijenivši, u žitnicu.“

[19] To su već elementi poretka koji će nadživjeti turska stoljeća. Župna crkva u središtu župe, a naokolo filijale s tijesnim kapelama, u početku uglavnom drvenim; svečani nedjeljni odlasci na dobrano udaljenu službu božju: tu je već riječ o klasičnom slavonskom razdoblju, o stvarnosti koja će se protegnuti do sredine našeg stoljeća.

[20] Isto se dogodilo na području srednjovjekovnih *Hrvata*, gdje je srušen franjevački samostan, ali je uza nj pošteđena stara crkva sv. Bartola: eno je gdje se i danas bijeli na

svome brežuljku, malko nakrivljena (i stoga neizostavno čašćena, u turističkim itinerarima, naslovom „slavonske Pise“).

[21] Evo nekih novijih naslova: G. Adriányi: *Beiträge zur Kirchengeschichte Ungarns*, München, 1986.; Jenő Zoványi: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, 1977.; S. A. Fischer-Galati: *Ottoman Imperialism and German protestantism 1521–1555*, Cambridge, 1969.

[22] Prev. N. Živković, v. Forum broj 5-6/1989.

[23] Uzgred rečeno, jedan nam je prijatelj (oka i suviše pronicljiva za prostor historiografije) natuknuo mogućnost sljedeće neočekivane uzročne niti: dolazak zapadnih Židova u Ugarsku – njihovo strastveno uključivanje u prevrat 1848. – Jelačićeva odlučna „regulacija“ u ime višnjih K. u. K. interesa – glasovita Marxova teza (osvetnička i žučna, otkriva se sada) o Hrvatima kao „nepovijesnome narodu“.

[24] Mađarsko mu je ime Imre Szigeti. Spominje ga i Bösendorfer u svojim *Crticama*, ondje gdje nabraja važnije reformatorske djelatnike u Slavoniji, kao „Mirka iz Osijeka, koji je 1544. upisan na sveučilište u Wittembergu i od koga imademo prve vijesti o reformaciji u Slavoniji“.

[25] U slavonskim kalvinskim župama kasnija će stoljeća pronalaziti kovani novac s poznatom devizom IVSTVS EX FIDE VIVIT; kovao ih je u svoje vrijeme pruski vojvoda Albert, a u naše su strane dospijevali zajedno s novcem, znamenitog pruskog vladara-humanista, Žigmunda I. Velikog.

[26] *Pestis*, kuga, i pridjev *pestifer* – jedna je od najdražih metafora pod perima sukobljenih teologa i apologeta; također i ona „vukovi“ (očito u opreci prema „stadu“) za što usporedi ovo pomalo fantazmagorično mjesto u Kašićevim *Putovanjima*, VIII: „... koje su zaveli heretički vukovi i privlačili ih u herezu sotonskim pjesmicama“.

[27] Kao i Bösendorfer, rabimo to ime prema latinskome *Michael Starinus (Hungarius)*; u izvornom mađarskom obliku, ono glasi Sztárai Mihály.

[28] Kao što potvrđuje suvremenik Samuel Pataj: „sub imperio Turcarum in eodem comitatu ecclesiae reformatae erant plurae, partim Sclavonicae, partim Hungaricae, partim vero Germanicae“.

[29] J. Bösendorfer, iz čijih smo rudokopa od stranica iznijeli na svjetlost ovu priču o davnom

slavonskom reformatoru Starinu, zaključio je svoj pregled povijesti protestantizma (v. *Crtice* str. 328-334) ovom mudrom sličicom: „S početka bili su Tordinci filijal Korogja, ali 1868. su odcijepljeni i proglašeni samostalnom župom, kojom sve do danas upravlja časn timerina Aleksa Kulifay stariji, uz pomagača sina. Interesantno je još i to, što je prve psalme za kalvine na hrvatski preveo rakitovački katolički župnik Edo Maršo i ti se još danas pjevaju kod službe božje u Tordincima.“

[30] O tome usp. Bösendorfer, *Crtice*, str. 322, 326.

[31] Takva odluka pećkoga patrijarha posve je razumljiva u svjetlu ove iskonske „opsjednutosti teritorijem“; usred otomanskog čistilišta kršćanstva, taj mali nacionalni patrijarh širi vlastitu crkvu; on utire put za budući prodor na zapad, u samu utrobu svoga apostolskog suparnika.

[32] Podatak o Brodu očito je nesukladan prethodnima i zacijelo pretjeran; turski izvori iz XVI. stoljeća u njemu ne računaju više od osamdeset *dimova*.

[33] „Bog je jedan!“ (tur.)

[34] Tu se očito prepliće osobno smrtnikovo iskustvo žeđi i njena tako ugodna gašenja s nadiskustvenim kuranskim nadahnućem. Navedimo jedan od odgovarajućih ulomaka iz *Kur'ana*:

*A vjerni služitelji Božji
Primit će izvjesne dragocjene darove,
Priyatne plodove i počasti,
U baštama milina,
Odmaramajući se na sjedištima i gledajući se licem u lice.
Unaokolo će obilaziti čaša puna vode,
Vode bistre, prave miline onima koji je uspiju.*

(*Kur'an*, XXXVII, 39-45; preveo Mića Ljubibratić)

Kako objasniti činjenicu da je i Arapinu i Turčinu, uza sve razlike – uključujući i one vezane uz podneblje, ipak zajednička fascinacija vodom i raslinjem? Prvi, beduin, zamišljao je raj prema pustinjsoj oazi. Drugi, gorštački nomad, za predložak uzima svoje nomadsko *ljetište* u planini: „u izrazu *jajla* (ljetno stanište) pojmovi svježine, studenih tekućica i bujnih pašnjaka miješaju se sa slikom pravoga raja“ (Fernand Braudel).

[35] D. Švagelj uvrstio je taj „epigram“ u svoju antologiju slavonske poezije. V. vinkovački *Godišnjak Matice hrvatske*, br. 3/1964.

[36] *Kadizāde* reći će Kadijevića, tj. kadijina sina.

[37] Mlađi ili *Čakovečki*, za razliku od djeda mu Nikole Zrinskog Sigetskoga.

[38] „Elemenat vatre“ koji je Matasović istaknuo navodnicima, upućuje na odgovarajuće mjesto u knjizi Talijana Ercolea Scale *L'Ungheria compendiata* (1686.). Ondje se veli da je grof *Nicoló Serin* „teško podnosio postojanje mosta“, tako presudnog za mir i spokojnost čitavoga kraljevstva, te ga je stoga nakanio uništiti ognjem. U tomu je tako dobro uspio „da su se i podmetači požara (*gl'incendarii*) našli u prepasti“. Tu je Scala posvetio nekoliko učenih redaka „tomu elementu kojem je oduvijek u naravi da se podvrgne vlasti vode“, kao i vodi koja vazda nastoji „zatočiti slobodu njegovih plamenova“. Međutim, tumači Scala dalje, „zatočena“, naime „nepokretna zbog čvrstoga leda“, tako da se vatra ipak veselo rasplamsala. Dodatna sretna okolnost bijaše povoljan sjeverni vjetar koji je požar tjerao uzduž mosta prema Osijeku. „Zbog prostranosti požara“, piše Scala, „činilo se da se Drava pretvorila u usplamtjeli Vezuv.“

[39] U boju kod Slankamena poginuo je i pretposljednji Zrinski, Nikolin sin Adam. (Posljednji, Petrov sin Ivan Antun, izdahnut će 1703. godine u tamnici na gradačkom Schlossbergu. U toj istoj tamnici prethodno je, 1673., poludjela i umrla Katarina Frankopan.) Posvemašnji zalazak zvijezde Zrinskih vezan je, dakle, jednim svojim ogrankom za ovu pokrajinu; već smo ranije vidjeli da to vrijedi, na neizravan način, za postanak njihova plemićkog imena pod kojim će ostati u povijesti.

Stanko Andrić

Rođen 1967. u Strizivojnoj kod Đakova. Osnovnu školu polazio je u Strizivojnoj, a gimnaziju u Slavonskom Brodu. Diplomirao je 1993. francuski i latinski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a magistrirao 1994. i doktorirao 1998. godine na Odsjeku za srednjovjekovne studije Srednjoeuropskog sveučilišta (Central European University) u Budimpešti. Živi u Osijeku.

Od 1995. zaposlen je u Hrvatskom institutu za povijest – Podružnici za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Slavonski Brod, gdje se bavi srednjovjekovnom poviješću sjeveroistočnih hrvatskih pokrajina.

Priredio je nekoliko tematskih blokova znanstvenih i stručnih radova te nekoliko knjiga. Objavio je u časopisima i knjigama više prijevoda s latinskog, francuskog, engleskog, slovenskog i mađarskog jezika. Od 2021. uređuje biblioteku svjetske prozne književnosti *Per speculum*, koju izdaje nakladnička kuća Disput iz Zagreba. Uz historiografske, stručne tekstove i prijevode povremeno objavljuje i književnu prozu.

Za znanstvene radove dodijeljene su mu dvije nagrade: 2000. godišnja nagrada Josip i Ivan Kozarac za znanstveno djelo *Čudesna svetoga Ivana Kapistrana*; 2008. Zlatna povelja Matice hrvatske za znanstvenu knjigu *Vinkovci u srednjem vijeku*. Za književni rad dobio je 2001. državnu godišnju nagradu Vladimir Nazor za knjigu *Dnevnik iz JNA i druge glose i arabeske*. Uz to je 2016. dobio plaketu Árona Mártona za „rasvjetljavanje prošlosti srednjovjekovne Ugarske i Slavonije te života sv. Ivana Kapistrana” (dodjeljuje Zaklada Gábora Bethlena, Budimpešta).

Bio je član predsjedništva Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti (HNOPZ). Član je Uredničkog vijeća *Hrvatskog biografskog leksikona* (Leksikografski zavod Miroslav Krleža), zadužen za srednjovjekovnu povijest. Član-suradnik je Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije Tkalčić. Član je Hrvatskog društva pisaca i Društva hrvatskih književnika.

Objavio: *Povijest Slavonije u sedam požara* (historiografija, 1992), *Enciklopedija ništavila* (eseji, 1995), *Čudesna svetoga Ivana Kapistrana: povijesna i tekstualna analiza* (historiografija, 1999; nagrada Josip i Ivan Kozarac, 2000), *The miracles of St. John Capistran* (eng. prijevod, 2000), *Dnevnik iz JNA i druge glose i arabeske* (eseji; dnevnik, 2000; nagrada Vladimir Nazor), *Potonuli svijet: rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju* (historiografija, 2001), *Povijest Slavonije u sedam požara; Enciklopedija*

ništavila; Dnevnik iz JNA i druge glose i arabeske (reizdanja, 2001), *Simurg/Der Simurg* (hrv./njem. roman, 2003), *Slavonija: sažeti vodič prirodnih i kulturnopovijesnih zanimljivosti* (publicistika, 2004), *Simurg* (roman, 2005), *Vinkovci u srednjem vijeku: područje grada Vinkovaca od kasne antike do kraja turske vlasti* (historiografija, 2007; Zlatna povelja Matice hrvatske, 2008), *Slavonija: nebo i ravnica* (fotomonografija; tekst S. A.; fotografije Marin Topić, 2007), *Kapisztrán szent János csodái* (mađ. prijevod, 2009), *Zavičajna čitanka: Slavonija u ogledalu svoje pisane baštine* (antologija, 2011), *Szimurg. A szlavón élet regénye* (mađ. prijevod, 2016), *Rudina: benediktinski samostan sv. Mihaela Arkandela* (historiografija, 2021), *Grabovo i Bijela: benediktinski samostani svete Margarete* (historiografija, 2022), *Srijemska Mitrovica: bazilijanski i benediktinski samostan sv. Dimitrija* (historiografija, 2022), *Književne okolice : deset malih tekstova* (eseji, 2024).

Biblioteka Online

knjiga 304

Stanko Andrić

POVIJEST SLAVONIJE U SEDAM POŽARA

drugo, prošireno izdanje

© 2026 Stanko Andrić

© za elektroničko izdanje: Društvo za promicanje književnosti
na novim medijima, 2026

Izdavač

Društvo za promicanje književnosti
na novim medijima, Zagreb

Za izdavača

Krešimir Pintarić

Glavni urednik

Krešimir Pintarić

Urednik

Tihomir Dunderović

Fotografija

Giacomo Zini, Most Solimana / www.webumenia.sk

Objavljeno

11. listopada 2026.

ISBN 978-953-374-512-1 (HTML)

ISBN 978-953-374-513-8 (EPUB)

ISBN 978-953-374-514-5 (PDF)

Prvo izdanje

Studentski centar Sveučilišta, Zagreb, 1992.

Knjiga je objavljena uz financijsku podršku Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske i Grada Zagreba. Mišljenja izražena u ovoj knjizi odražavaju isključivo mišljenja autora i ne izražavaju nužno stajališta ustanova koje pružaju financijsku podršku.